

KIRISH

Insoniyat qadim zamonlardan buyon davlat va huquq masalalariga katta qiziqish bilan munosabatda bo'lib keladi. Davlat hokimiyati hamda huquqiy hayot hodisalari hamma zamonlarda alohida dolzarblik kasb etib kelganligi barchaga ayon. Bu voqealar mustaqil O'zbekiston Respublikasi uchun ham nihoyatda muhim ahamiyatga ega.

Bizyaqin O'zbekistonda sinfiy hukmronlikning quroli sifatida afa ; ■■■.■ haqidagi markscha O'zbekistonda shior qilib olib, bu nazariyani dogmaga, davlat va huquqni esa sinfiy kurash, sinfiy raqiblarni yengish vositasiga aylantirgan edik. Mustaqillik tafakkurining mahsuli sifatida bu borada ham yangicha nazariy qarashlar qaror topdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov talqinida davlat va huquq yangicha tavsifga ega bo'ldi. «Demokratiya sharoitida, — deb ta'kidlaydi yurtboshimiz, — davlat ijtimoiy qarama-qarshiliklarni zo'rlik va bostirish yo'li bilan emas, balki ijtimoiy kelishuv, xalq ta'biri bilan aytganda, murosai madora bilan bartaraf etish vositasiga aylanadi.

Huquqning O'zbekistonda esa ijtimoiy hamjihatlik va kelishuvga asoslangan ijtimoiy tartib-intizomga erishish, erkinlik, adolat-parvarlik va tenglikni vujudga keltirish vositasi sifatida yondashiladi».

Demokratik huquqiy davlatni barpo qilish, rivojlantirish, adolatli fuqarolik jamiyatini shakllantirish, fuqarolarning huquqiy ongi va madaniyatini oshirish, Konstitutsiya va qonun ustuvorligini ta'minlovchi huquqiy tizim to'g'risida asosiy tasavvurga ega bo'lishi lozim.

Shunday ekan, asosiy maqsadimiz bo'lgan imish demokratik huquqiy davlatni barpo etish va rivojlantirishda yoshlarga huquqiy-demokratik davlat tizimi va mohiyatini chuqurroq o'rganish, qonunlarni bilish, ularga rioya etishni ta'minlashda huquqiy maktab asosiy o'rinni

egallaydi. Bu borada prezidentimiz I.A.Karimov aytganlaridek «Qonunlar ijrosini ta'minlash, mamlakatda qabul qilingan va amalda bo'lgan me'yoriy hujjatlarni hayotga joriy qilishda davlat hokimiyat organlari faoliyatini ustidan jamoatchilik nazoratini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Biz «Adolat-qonun ustuvorligida» degan hayotiy tamoyilga qafiy amal qilib yashashimiz zarur»².

Barcha oliy o'quv yurtlarida huquqshunoslik fani o'rganib kelinadi. U boshqa fanlar orasida yaqqol nufuzli mavqega ega. Mazkur fan o'zining metodologik va nazariy asos sifatidagi xususiyatlari bilan, butun yurisprudensiya sohasini o'ziga qamrab olganligi bilan ajralib turadi.

Bugungi o'zbek jamiyati o'zi uchun huquqiy davlat, inson huquqlari va shaxs erkinligi, demokratik fuqarolik jamiyati, siyosiy hurfiylik (plyuralizm), hokimiyatlar taqsimlanishi, qonun ustuvorligi, mustaqil sud hokimiyati kabi fundamental tushunchalarni qayta kashf etmoqda. Tan olish lozimki, jamiyat ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy hayotini zamonaviy ma'rifiy tamoyillar asosida isloh etishda davlat va huquq benihoya katta rol o'ynaydi. Shu bois davlat tuzilishi, demokratik siyosiy tuzilishning mavjud bo'lishi, huquqiy munosabatlar oqilona tizimining tashkil etilishi ko'p jihatdan mamlakatimizdagi davlat-huquqiy institutlarning faoliyatiga bog'liqdir.

Mustaqillik yillari mobaynida yurtimizda demokratik huquqiy davlat va bozor iqtisodiyotini qaror toptirish yo'lida huquqiy jihatdan ko'pgina ishlar qilindi. Respublikada davlat idoralarining, shu jumladan, huquqiy muassasalarning izchil tizimi shakllantirilmoqda. Demokratik institutlarni hayotimizga olib kiruvchi va bozor munosabatlarini ma'rifiy shaklda joriy etishga imkon beruvchi qonunlar majmui yaratilmoqda. Hozirgi vaqtda yangi iqtisodiy munosabatlarni shakllantiruvchi, demokratik siyosiy tizim tarkibiy tuzilmalarini hamda fuqarolik jamiyati boshqaruvini vujudga keltiruvchi, inson huquqlari kafolatlari tizimini qaror toptiruvchi, hirsiz bilan aytganda, butun ijtimoiy-siyosiy hayotimizning huquqiy negizini barpo etadigan 300 dan ziyod qonun hujjatlari qabul qilindi. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining qabul qilinganligi o'tgan mustaqil rivojlanish davrimizdagi qonun chiqarish faoliyatining gultoji bo'ldi. Konstitutsiya yosh davlatimiz chinakam

mustaqilligining buyuk ramzi, yangi ijtimoiy va iqtisodiy munosabatlar dunyoga kelishining mustahkam poydevori bo'lib xizmat qilmoqda.

Mazkur darslikni yaratishda mualliflar jamoasi nafaqat mustaqillik yillarida to'plangan davlat-huquqiy tajribamizga, konstitutsiyaviy tamoyillar va nazariy bilimlarga, balki umuminsoniy hamda milliy madaniy qadriyatlarga, hozirgi zamonda dunyoda mavjud davlatchilik va huquqshunoslik konsepsiyalariga, shuningdek xalqimizning asrlar osha shakllanib kelayotgan boy huquqiy merosiga ham izchil tayandi.

Darslik noyuridik oliy o'quv yurtlari talabalari va huquq asoslarini o'rganayotganlar uchun mo'ljallab yozilgan bo'lib, shu bilan birga boshqa soha mutaxassislari ham keng foydalanishlari mumkin.

*B.B.Samarxo'jayev,
yuridik fanlari doktori*

I MAVZU

DAVLAT VA HUQUQ ASOSLARI

1-§. Davlat tushunchasi va mohiyati

Davlat tushunchasining nima ekanligini va uning mohiyatini tushunib yetish uchun avvalambor jamiyat, fuqarolik jamiyati tushunchalarini bilib olish kerak bo'ladi. Demak, jamiyat nima? Bu kishilar majmuasi bo'lib, ular muayyan ehtiyoj va muayyan manfaatlariga ko'ra birlashishi natijasida vujudga keluvchi ijtimoiy munosabatlar mahsulidir. «Jamiyat insonsiz bo'ishi mumkin emas. Insoniyat jamiyatning tuzilishida va uning rivojida asosiy rolni o'ynaydi. Jamiyat insonlarning bir-birlari bilan jamoa bo'lib yashashga tabiiy ehtiyojlari asosida paydo bo'lgan»³. Jamiyat birlashishga moyil bo'lgan guruhlar, sinflar, qatlamlardan iborat. Oila, uruq, qabila va millat kabi davlat jamiyatning eng muhim tarkibiy elementidir. U jamiyatda asosan, siyosiy funksiyalarni bajaradi. Jamiyat va davlat tushunchalari falsafiy kategoriya bo'lib, ular aslo bir narsa emas. «Jamiyat» tushunchasi «davlat» tushunchasiga qaraganda kengroqdir.

Jamiyatning yana bir ko'rinishi mavjud bo'lib, biz uni fuqarolik jamiyati deb ataymiz. Fuqarolik jamiyati — yuksak darajadagi huquqiy madaniyatga ega bo'lgan fuqarolardan iborat bo'lgan jamiyatdir. Fuqarolik jamiyati nafaqat davlatning kuchi bilan, balki uning a'zolari boimish fuqarolarning o'zlari orqali saqlab turiladigan va qat'iy tartib qaror topgan jamiyatdir. Fuqarolik jamiyatiga davlatning kuchli ta'siri talab etilmaydi. Davlat bunday jamiyatning nazoratida bo'lishi kerak, chunki davlat — fuqarolik jamiyatining «yollanma xizmatkori»⁴.

Davlat, huquq va jamiyat muayyan aloqadorlikdadir. «Jamiyat» — nisbatan keng tushuncha. Davlat uning ichida mavjud bo'ladi. Davlat huquqni keltirib chiqaradi, ammo huquq ham davlatni shakllantiradi va yo'naltiradi. Jamiyat davlat va huquq

³ Mualliflar jamoasi. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. TDYUI, 2000, 49-b. ⁴ Saidov A., Tadjixanov U., Odilqoriyev H. Davlat va huquq asoslari. Darslik. — T.: «Sharq», 2002, 8-b.

ta'sirida u yoki bu tomonga o'zgaradi. Huquq hamma uchun majburiy bo'lib, davlat uchun ham, jamiyat a'zolari uchun ham muhimdir.

Davlatdagi ijtimoiy-siyosiy munosabatlar qanchalik mukammal bo'lsa, jamiyat va davlatning funksiyalari (vazifalari) shunchalik aniq ajralib turadi. Fuqarolik jamiyati va huquqiy davlat uyqun munosabatga ega. Jamiyat o'zining ijtimoiy va iqtisodiy hayotiga oid k'plab muammolarni davlatning yordamisiz (va aralashuvisiz) hal qiladi. Huquqiy davlat jamiyatning o'zi eplaydigan masalalarda fuqarolik jamiyati (va uning ayrim a'zolari)ga vasiylik qilishi shart emas. Fuqarolik jamiyati o'zini-o'zi boshqaradi va huquqiy davlat siyosatiga, undagi huquqiy tizimga hal qiluvchi ta'sir o'tkaza oladi.

«Demokratik jamiyat — bu, eng avvalo, fuqarolik jamiyatidir. Chinakam demokratiyaning oliy mazmuni — shaxslararo, millatlararo, davlat va ijtimoiy-siyosiy munosabatlarni uyqunlashtirishdan iborat. Bunda inson va jamiyat, jamiyat va davlat hokimiyati tinch-totuv yashaydi»⁵.

«Davlat» tushunchasiga t'xtaladigan boisak, jamiyat rivoji natijasida ommaviy hukmron guruhlar paydo boia boshlagan. Bu ommaviy hukmron guruhlar o'zlarining hukmronligi asosini tashkil etuvchi omillarni himoya qilish maqsadida turli xil harakatlarni amalga oshirganlar. Jumladan, sun'iy tarzda iqtisodiy (mulkiy) qaramlik vujudga keltirilgan, tartibga soluvchi me'yorlar (o'oyalar) o'ylab topilgan yoki tartibga solib turuvchi kuch (hokimiyat) tashkil etilgan.

Mulk, o'oya va hokimiyat esa o'z navbatida jamiyatni boshqaruvchi-rivojlantiruvchi kuchlar deb hisoblanadi.

'«Davlat» tushunchasi keng ma'noli bo'lib, uning mohiyati deganda davlatning maqsad va vazifalarini, kimga yoki qaysi sinf manfaati uchun xizmat qilayotganligini, huquqiyligi jihatidan qanday tamoyillar bilan asoslanganligini tushunish kerak va buni tushunishda uch asosiy nazariy yondashuv mavjud: ijtimoiy, sinfiy va siyosiy-huquqiy.

- 4 Birinchi ybndashuvga k'ra, davlat — umumiy muammolar va ishlarni hal etish vositasi, u hukmdorlar va xalqning o'zaro munosabatini tartibga soladi. Ikkinchi yondashuvning mohiyati shundaki, davlat sinflarning paydo bo'lishi bilan yuzaga kelgan va

sinfy kurash bir sinfning boshqasini bostirish quroli b^olib xizmat qiladi. Uchinchi yondashuvning asosi quyidagicha: davlat jamiyatning va davlatning o^zining hayotini tashkil etuvchi huquq manbaidir.'

Albatta, uchala yondashuvda ham muayyan asos bor. Yanglishuv bir nazariy qarash boshqalaridan ustun q^oyilib, mutlaqlash-tirilganda boshlanadi.

i Davlatning mohiyatini ta'riflashda Arastu o^z fikrini quyidagicha bildirgan «Insonning o^ziga o^zxshagan va ozod kishilar ustidan hukmronligini o^zratuvchi hokimiyat»⁶ f t^Davlatning mohiyatiga bo^oliq bir necha nazariyalar ham mavjud b^olib ular quyidagilardir:

7. *Elita nazariyasi*. Bu nazariyaga k^ora xalq ommasi davlatni boshqara olmaydi va buni hukmron sinf— elita sinf amalga oshirishi kerak deb hisoblanadi.

2. *Texnokratik nazariya*. Bu nazariyaga k^ora davlatni mutaxassis-boshqaruvchilar, menejerlar idora etishlari lozim deb hisoblanadi.

3. *Plyuralistik demokratiya nazariyasi*. Bu nazariyaga k^ora davlatni boshqarishda barcha fuqarolar ishtirok etishi kerakligi va boshqaruvda har qanday odam, har bir birlashma davlat hokimiyatida o^z «ulushiga» ega b^oladi, davlatni boshqarishda ishtirok etadi deyiladi.

4. *Umumiy farovonlik davlati nazariyasi*. Bunga k^ora davlat barcha sinflardan ustun turar ekan, u barcha fuqarolarning farovonligi va tinch-totuv hayot kechirishligini ta'minlaydi.

5. *Huquqiy davlat nazariyasi*. Bu nazariya tarafdorlari davlatning butun faoliyati huquqiy maqsadlarda, huquq asosida va huquqiy vositalar ila amalga oshirilishi kerak, deb ta'kidlaydilar.

6. *Konvergensiya nazariyasi*. Bu nazariyadavlatningistiqboldagi rivojini bashorat qiluvchi nazariya hisoblanib, unga k^ora davlatlar birlaridan yaxshi taraflarni o^zrganadilar va oxiri hamma davlatlar bir xil k^orinishda b^olib qoladi.

7. *Tarixiy materialistik nazariya*. Bu nazariya asosida tarixiy materializm va sinfy kurash o^zoyalari yotib, unga k^ora idavlatning iqtisodiy hukmron sinfiga davlatning quroli deb qaraladi.

Darhaqiqat bu har bir nazariyaning o^ziga yarasha afaallik yoki t^ori taraflari, shuningdek, keraksiz va not^ori taraflari mavjud^

⁶ ApncTOTejib. nojiHTHKa. II TOM (C.A.)Ke6e.neBa TapjKHMMacn).

Shu bilan birga davlatning mohiyati haqidagi zamonaviy qarashlar mavjud bo'lib, ular quyidagilardir:

1. Ijtimoiy qarama-qarshiliklarni bartaraf etish (qazaro yon bosish, murosa qilish va hk.) vositasi.

2. Umumdemokratik institutlarni (inson huquqlari, oshkoralik, demokratiya, plyuralizm va b.) ta'minlash.

3. Tashqi faoliyat (mudofaa, bosqinchilikdan himoyalash, hududiy yaxlitlikni ta'minlash).

Davlat — suverenitetga, boshqaruvning hamda fuqarolar huquq va erkinliklarini himoya qilishning maxsus apparatiga ega bo'lgan, shuningdek, huquq normalari (qoidalari)ni yaratishga qodir bo'lgan ommaviy hokimiyatning siyosiy-hududiy tashkiloti.

Davlat — butun mamlakat miqyosidagi hokimiyatning maxsus boshqaruv va majburlov apparatiga ega bo'lgan, barcha uchun majburiy qonunlar chiqaradigan va suverenitetga ega bo'lgan yagona siyosiy tashkilot.

Davlat — jamiyat siyosiy tizimining odamlar, guruh, sinf va tashkilotlarning hamkorlikdagi faoliyatini va qazaro munosabatini tashkil etuvchi, yonaltiruvchi va nazorat qiluvchi asosiy institut.

Davlat — hokimiyatning bosh instituti. Hokimiyat davlat orqali qaz siyosatini amalga oshiradi.

2-§. Davlatning kelib chiqishi va unga doir nazariyalar

Davlatning vujudgij kelishini oddiygina qilib quyidagicha tushunish mumkin. »Davlatni vujudga kelishi uchun ijtimoiy tabaqalashuv vujudga kelgan. Ijtimoiy tabaqalashuv esa turli xil sinflarni vujudga keltirgan, ya'ni hukmron va qaram sinflarni. Dastlabki, qaram sinflarning vujudga kelishi uchun faqatgina moddiy ehtiyoj sabab bo'lgan xolos. Ya'ni, bir guruh odamlar (hukmron sinf) turli xil yonllar bilan ortiqcha mulk evaziga boyiy boshlaganlar va shu mulki orqali boshqa bir guruh odamlar (qaram sinf)ni boshqara olganlar. Endi bu ijtimoiy tabaqalashuv qanday sodir bo'lgan? Buning sabablari turli xil bo'lib, bir necha nazariya asosida tushuntirilgan. Shu rinda savol tuiladi: qaysi nazariya tironroq? Agarda tarixga nazar tashlasak turli xil davlatlarning vujudga kelishidagi tabaqalashuv turli xil omillar asosida sodir bo'lgan.

' Davlatning kelib chiqishi tironrisidagi masala kpasrlar davomida kplab mutafakkir faylasuflar, huquqshunoslar,

tarixchilarni qaylantirib kelgan. Davlat va huquqning kelib chiqishi haqida turli xil nazariyalar mavjud.⁷ Shulardan ayrimlarini krib chiqamiz.

9. *Ilohiy (teologik) nazariya*. Bu nazariya asoschilari vakillari davlatning xudo tomonidan yaratilganligini uqtiradilar, «butun hokimiyat xudoniki» degan qoidani ilgari suradilar. Bu nazariya qadimda paydo bo'lgan va qrtasrlarda keng tarqalgan. Ushbu nazariya teokratik, ya'ni davlat boshlii ayni paytda uning diniy rahnamosi bo'ladigan davlat qaror topgan davrdagi jarayonlarni aks ettiradi. Sharq davlatlarining «Podshoh xudoning yerdagi soyasi» degan fikri ham buni ifodalaydi.

«2. *Patriarxal nazariya* tarafdorlari davlat kattalashib ketgan oiladan bevosita kelib chiqqan, monarx hokimiyati esa gyo oilaning barcha a'zolariga rahbarlik qiladigan otadan meros bo'lib o'tgan deb hisoblaydilar. Ushbu nazariya Yunonistonda (qadimgi Gretsiyada) paydo bo'lgan Aflotun (Platon) va Arastu (Aris-totel)lar n azaslarida asoslab berganlar. Aflotun n zining mashhur «Davlat» asarida oiladan sib chiqqan yuksak adolatli davlatni tasvirlaydi.

Adolat o'oyasining o'zidan kelib chiqsak deydi Aflotun, adolatli odam hech nimasi bilan adolatli davlatdan farq qilmaydi. Inson ruhining uch asosi (aql, jaholat va nafs)ga maslahat, muhofazaga asoslangan tadbirkor davlatga muvofiq keladi. Keyingilariga hukmdorlar, askarlar va ishlab chiqaruvchilar (hunarmandlar va dehqonlar)ning uch tabaqasi t o'ri keladi⁷.

"Bu o'ya XVII asrda ingliz olimi Filmerning «Patriarx» asarida rivojlantirilgan. Muallif Injilga asosanib, Odam Atoning hokimiyatni xudodan olib, n zining katta o'li, patriarxga, u esa n zining avlodlari bo'lgan qirollarga berganligini isbotlashga uringan.

3. *Shartnoma nazariya*. Gollandiyada ushbu nazariyani Grosiy va Spinoza, Angliyada — Lokk va Gobbs, Fransiya Russo, Rossiyada A. N. Radishchev rivojlantirgan. Ularning fikricha, hokimiyat xalqqa tegishli bo'lib, xalq uni monarxga bergan. Normal hayot kechirish uchun odamlar davlat tuzish t o'risida o'zaro shartnoma tuzadilar, ixtiyoriy sur'atda unga n z huquqlarining bir qismini topshiradilar. Keyinchalik ularning maium bir shaxsga bo'ysunishlari haqida ikkilamchi shartnoma tuziladi. Agar monarx

⁷ Islomov Z. Davlat va huquq: umumnazariy masalalari (davlat nazariyasi). — T.: «Adolat», 2000, 74-b.

hokimiyatni suiiste'mol qilsa, xalq qo'zqolon ko'tarishga va monarxni taxtdan a'lo darishga haqli bo'ladi.

Shartnoma nazariyasiga ko'ra, davlat — ongli ijod mahsuli, odamlar kelishgan ahd natijasi/Davlat — qazaro kelishuv asosida va ongli tarzda birlashgan kishilar tashkiloti bo'lib, ana shu shartnoma asosida ular qo'zlarining erkinliklari va hokimiyatining bir qismini davlatga beradilar.

\$4. Zo 'ravonlik nazariyasi (Gumplovich, Kautskiy, Dyuring)ga ko'ra, zo ravonlik asosida bir qabila ikkinchi qabilani bosib oladi va natijada bosib olingan qabila bosib olgan qabilaga itoatkor hisoblanadi. Bosib olgan qabila esa hokimiyatini mustahkamlash uchun davlatni tuzadi.

5. Irrigatsiya nazariyasiga ko'ra, davlatlarning kelib chiqishi, ularning ilk shakllari Sharqda ulkan irrigatsiya (suv) inshootlarini qurish va ulardan foydalanish bilan bo'liq. Ushbu nazariya nemis olimi Vittfogelning «Sharq istibdodi» («Восток и история») asarida ifodalab berilgan.

6. Sinfy nazariya namoyandalari (K. Marks, F. Engels, V. I. Lenin) fikricha davlat iqtisodiy sabablar — ijtimoiy mehnat taqsimoti, qo'shimcha mahsulot va xususiy mulkning paydo bo'lishi, jamiyatning qarama-qarshi iqtisodiy manfaatlarga ega sinflarga ajralishi tufayli kelib chiqqanjUshbu jarayonlarning obyektiv natijasi o'laroq davlat qo'zining maxsus boshqarish va bostirish vositalari bilan ana shu sinflarning kurashini bostirib turadi. Bunda davlat hukmron sinf manfaatlarini himoya qiladi. V. I. Lenin davlatni sinflarni kelishtirish organi emas, balki sinfiy hukmronlik organi, bir sinfning boshqa sinfni bostirish quroli, bir sinfning boshqa sinf ustidan hukmronligini ta'minlash mashinasi, deb hisoblagan.

' 7. Psixologik nazariya. Bu nazariya asoschilari davlatning paydo bo'lish sabablarini insonning ruhiy holati, biopsixik instinktlari bilan bo'laydilar. Taniqli rus olimi L.I.Petrajitskiy g'oye inson ruhiyati (psixikasi)ga «buyuk» shaxslarga tobelik, bo'ysunish ehtiyoji mavjud, degan qo'oyani qo'rtaga tashlaydi.,

Nemis psixoanalitigi Z.Freyd esa davlatni tashkil etish zaruriyatini insonning psixikasiga quyidagicha bo'laydi. Alohida hirsy va biopsixik instinktlar ta'siri ostida harakat qilayotgan isyonchi qo'qo'llar tomonidan boshliq'i oidirilgan avval mavjud bo'lgan patriarxal qo'rdadan insonning tajovuzkor mayllarini bostirib borish maqsadida davlat paydo bo'lgan.

\8. Islomnazariyasi. Bunazariya islomda fiqh fanid o'irasida VIII-X asrlarda tarkib topgan. Uni ta'riflashda klassik musulmon huquqida

hokimiyat munosabatlarini tartibga soluvchi Qur'on va Sunna qoidalarini kўp emasligini nazardan qochirmaslik muhimdir.*Bundan tashqari «davlat» atamasining o'zi ular tomonidan qo'llanilmaydi. Faqat «imomat» (dastlabki ma'nosi namozga imomlik) va «xalifalik» (vorislik) tushunchalari mavjud. Ular keyinchalik musulmon davlatini ifodalashda qo'llana boshlagan.

* Davlatning kelib chiqishi haqidagi Islom ta'limoti asosida eng yirik huquqshunoslardan biri al-Mavardi (974-1058) qarashlari yotadi. U davlatga dinni himoya qilish va dunyoviy ishlarga rahbarlik bō'yicha Payqambar (S.A.V.) vazifalarini bajarishda voris deb qaraydi⁸ ?

3-§. Davlatning belgilari va huquqiy davlat

Davlat jamiyatning siyosiy tizimiga kiruvchi boshqa tashkilotlardan bir qator o'ziga xos belgilari bilan farq qiladi. Davlatning belgilari tashkilotidagi masala hamisha huquqshunoslarning e'tiborini tortib kelgan va bu haqda ularning turli talqinlari mavjud.

F.Engels o'zining «Oila, xususiy mulk va davlatning kelib chiqishi» degan asarida davlatning asosiy belgilari sifatida aholining hududiy bo'linishi, ommaviy hokimiyat hamda soliqlar tizimining tashkil etilishini ko'rsatib o'tgandi. G.F.Shershenovich ham shunga o'xshash uch belgi: «a) odamlarning birlashuvi; b) ular ustidan hukmronlik qiluvchi hokimiyat; d) shu hokimiyat ta'sir doirasidagi hudud...»⁹ni sanab o'tadi.

Hozirgi vaqtda davlatning umumiy e'tirof etilgan quyidagi asosiy belgilarini ko'rsatish mumkin:

- davlat o'z davlat chegaralari doirasida fuqarolik belgisi bō'yicha birlashgan butun jamiyatning, butun aholining yagona vakili sifatida maydonga chiqadi;

- davlat — suveren hokimiyatning yagona sohibidir;

- davlat yuridik kuchga ega bo'lgan va huquq normalarini aks ettirgan qonunlar va ularga asoslanib chiqariladigan hujjatlarni qabul qiladi;

- davlat o'z vazifalari va funksiyalarini bajarish uchun zarur bo'lgan davlat organlari hamda tegishli moddiy vositalar tizimidan iborat murakkab mexanizm (mahkama)dir;

⁸ CannoB A.X. OCHOBM incynbMaHCKoro npaBa. — T.: AicafleMHs MBfl, 1994, 52-c.

⁹ IUepmeHHHeBHH r.<t>. O6maa xeopna npaBa. — §M.: 1995, 172-c.

- davlat — qonuniylik va huquq-tartibot posboni bo'lishga maxsus da'vat etilgan huquqni muhofaza qilish (jazolash) organlari (sud, prokuratura, militsiya, politsiya va hk.)ga ega bo'lgan yagona tashkilot;

- faqat davlatgina o'z mudofaasi, suvereniteti, hududiy yaxlitligi va xavfsizligini ta'minlovchi qurolli kuchlar hamda xavfsizlik organlariga ega bo'la oladi/

Yuqorida kўrsatib o'tilgan birgalikda olingan davlat belgilari-ning jami jamiyat siyosiy tizimida davlatning alohida o'rnini va yetakchi rolini tўla izohlaydi. Albatta, bunda, har bir tarixiy davrda, turlicha ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda davlatning bu belgilari ham ichki mazmuni, ham tashqi ko'rinishi bilan farq qilishini hisobga olish zarur.

Hozirgi sharoitlarda demokratiya va erkinliklarni, barqarorlik, tinch-totuvlikni, respublika xalqlari hamjihatligi va hamkorligini qaror toptirishda, islohotlar va ularni amalga oshirishdagi tashabbuskorlikda, madaniyati yuksak rivoj topgan jamiyatga o'tishda O'zbekiston davlati yetakchi rol o'ynamoqda.

Ushbu maqsadlarni hayotga muvaffaqiyatli tatbiq etish, davlatni mustahkamlash vazifalarini bajarish, O'zbekistonda davlat hokimiyati barcha bo'linimlarining samarali ishlashini ta'minlash bilan chambarchas bog'liq.

Huquqiy davlat — huquqning hukmronligi, qonunning ustunligi, barchaning qonun va mustaqil sud oldida tengligi ta'minlanadigan, inson huquqlari va erkinliklari kafolatlanadigan, hokimiyat vakolatlarining bo'linishi prinsipi asosida tashkil etilgan demokratik davlat.

Huquqiy davlatning asosiy belgilariga quyidagilar kiradi:

1. *Huquqning hukmronligi.* Davlat hududida bo'lgan barcha shaxslar—ushbu davlat fuqarolari, xorijliklar, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar, yuridik shaxslar, mansabdor shaxslar, davlat hokimiyati idoralari huquqqa bo'ysunadilar.

2. *Konstitutsiya va qonunlarning ustunligi.* Konstitutsiya va qonunlar huquqiy normalar tizimida oliy yuridik kuchga egadir. Turli xil davlat idoralari chiqaradigan normativ-huquqiy hujjatlar qonunlarga zid bo'lmashligi kerak.

3. *Inson huquqlari va erkinliklariga rioya etilishi, ularning himoya qilinishi va ta'minlanishi.* Inson huquqlari va erkinliklari unga tug'ilganidan tegishli bo'lib, ular insondan ajralmasdir. Gap, eng avvalo, insonning yashash, erkinlik, daxlsizlik va xavfsizlikka ega bo'lish huquqlari hamda boshqa huquq va erkinliklari

tomonida bormoqda. Barcha fuqarolar qonun va mustaqil sud oldida tengdirlar.

4. *Davlat va fuqaroning qizaro mas'uliyati.* Davlat qonunlarda shaxs erkinligining me'yorini belgilab qo'yar ekan, xuddi shu chegaralarda o'zini ham qaror qabul qilishda cheklab qo'yadi.

5. *Jamiyatda hokimiyatning qonuniyligi (legitimiigi).* Hokimiyat qonuniy deb e'tirof etilishi uchun u quyidagi talablarga javob berishi shart: demokratik saylovlar yo'li bilan shakllantirilgan bo'lishi; samarali faoliyat yuritib, jamiyatda barqarorlik va qat'iy tartibni ta'minlashi; ham mamlakat ichkarisida, ham xalqaro miqyosda tan olinishi.

6. *Hokimiyat vakolatlarining bo'linishi.* Davlat hokimiyati bir qo'lda to'planib qolmasligi uchun hokimiyatning uchta tarmoqini — qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatini ajratib qo'yish kerak. Ushbu hokimiyat tarmoqlarining har biri o'z vakolati doirasida amal qiladi.

7. *Sudning mustaqilligi.* Sud davlat hokimiyatining boshqa ikki tarmoqi kabi mustaqildir. Boshqacha aytganda, sud faoliyatiga hech kimning aralashishiga yo'l qo'yilmaydi.

8. *Huquqni muhofaza qiluvchi idoralarning samarali ishlashi.* Agar inson huquqlari va erkinliklari poymol etilsa yoki bunga tahdid mavjud bo'lsa, huquqni muhofaza qiluvchi idoralar unga yordam berishlari kerak, ushbu huquq va erkinliklarni himoya qilishlari kerak.

9. *Huquqiy madaniyatning yuksak darajada ekanligi.* Huquqiy madaniyatning eng muhim ko'rsatkichi jamiyatdagi huquqiy ong darajasidir. Huquqiy ong huquqqa munosabat, qonun talablarini bajarish zarurligini anglash darajasini ifodalaydigan huquqiy qarashlar yo'linisidir. Huquqiy madaniyat amaldagi qonunlarni bilish, huquqni hurmat qilish va huquqiy qoidalarga rioya etishda namoyon bo'ladi.

10. *Demokratiyaning rivojlanishi va takomillashuvi.* Siyosiy huquqlar va erkinliklar kafolatlanishi, xalq davlat boshqaruvida doimo ishtirok etishi, rivojlangan fuqarolik jamiyati shakllanishi va ma'lum bir muxolafatning bo'linishi zarur.

Huquqiy davlat etatik davlatdan butunlay ajralib turadi. Mazkur tafovut davlat hokimiyatini tashkil qilish va amalga oshirishning barcha taraflari, shuningdek, oldida turgan vazifalarni hal etish shakl va usullari, jamiyat, millat va elatlar, ijtimoiy guruhlar va alohida fuqarolar, siyosiy partiyalar va jamoat birlashmalari kabi tarmoqlarni qamrab oladi. Ulardan eng muhimlariga to'xtalamiz.

Huquqiy davlatda hokimiyatning butun mexanizmi — har bir organ, mansabdor shaxs — o'z faoliyati davomida huquqiy prinsiplar va qoidalarga tayanadi, o'z faoliyatini ular bilan bo'laydi. Huquqiy normalar nafaqat aholi uchun, balki davlat organlari va mansabdor shaxslar uchun ham majburiy bo'ladi. Ularning huquq chegaralaridan chiqishiga umuman yo'qo'ymaydi yoki imkon berilmaydi. Agar etatik davlatda rasmiy organlar va mansabdor shaxslar huquqni o'zlari uchun ikkinchi darajali va majburiy emas deb tushunsalar, huquqiy davlat sharoitida bunday holat, aksincha, umuman nomaqbul va nojoiz hisoblanadi, shu sababdan u sekin-asta yengib o'tiladi.

Huquqiy davlat normativ qonunlarni qabul qilish va e'tirof etish bilan cheklanib qolmaydi. U mazkur qonunlar zaruriy ravishda hayotga tatbiq etilishi, barcha jismoniy va yuridik shaxslar, davlat va jamoat organlari, korxona, muassasa va tashkilotlar faoliyatini kerakli yo'nalishga solishga katta ahamiyat beradi. Davlatning huquqni amalga oshirish borasidagi faoliyati asosiy vazifa hisoblanadi.

Huquqiy davlatda davlat normativ hujjatlarining amal qilishida subordinatsiyaga rioya qilinishiga katta ahamiyat beriladi. Unda huquq manbalari, ya'ni normativ hujjatlarning qafiy bo'ysun-dirilgan tizimi shakllanadi, amal qiladi va rivojlanadi. Bu tizimda har bir hujjatning o'zini uning yuridik kuchiga bog'liq bo'iyadi. Mazkur huquqiy manbalar «ehromi»ning chiqqisi — yuqori yuridik kuchga ega bo'lgan konstitutsiya hisoblanadi. Hech qanday huquqiy manba konstitutsiya normalari va prinsiplariga zid bo'lishi mumkin emas. Aksincha, davlat organlarining barcha normativ hujjatlari va huquqning boshqa manbalari konstitutsiyaga asoslanishi, uni aniqlashtirishi, to'ldirishi vama'zmunini rivojlantirishi lozim. Shunga muvofiq ravishda konstitutsiyaviy va oddiy qonunlar tuziladi, yuridik pillapoya (piramida)ning quyi «qavatlarida» davlat rahbarining hujjatlari, hukumat farmonlari va farmoyishlari, vazirliklar va idoralarning buyruqlari va ko'rsatmalari, mahalliy vakillik va ijro etuvchi organlarning hujjatlari, huquqiy odatlar, sud va ma'muriy pretsedentlar yaratiladi. Kam yuridik kuchga ega bo'lgan hujjatlarga yuqoriroq yuridik kuchga ega hujjatlarga nisbatan ustun ahamiyat berilishi totalitar va avtoritar davlatlarga xos bo'lib, huquqiy manbalar subordinatsiyasi va iyerarxiyasini buzadi, shu bois huquqiy davlat uchun zid hisoblanadi.

Huquqiy davlatda, birinchidan, shaxs va ijtimoiy munosabatlar subyektlarining haq-huquqlari, huquq va erkinliklarning keng

miqyosda qamrab olinganligi, normal hayot faoliyatini ta'minlash hamda jamiyat oldida turgan vazifalarni hal etish uchun yetarliligi bilan ajralib turadi. Ikkinchidan, huquqlar bilan ajralmas birlikda majburiyatlar tizimining mutanosib va muvofiq tizimini o'z ichiga oladi. Uchinchidan, huquqni hayotga tatbiq etish aniq yuridik kafolatlar bilan mustahkamlangan. Bunda ijtimoiy munosa-batlarning bir turdagi subyektlari orasida tenglikni mustahkamlashga, sinfiy, milliy, uruq-aymoqchilik imtiyozlarini belgilash va bu orqali ulardan biriga imtiyoz berib, ikkinchisini imtiyozlardan mahrum etishga yo'l qo'yilmaydi. Subyektlar orasida mazkur tenglikning yoqligi etatik jamiyatning huquqiy amaliyoti uchun xosdir. Ayni paytda huquqiy davlat shaxs va ijtimoiy munosabatlar subyektlarining haq-huquqlarini qo'llab-quvvatlash, normativ jihatdan mustahkamlash va takomillashtirish haqida o'ramxorlik qiladi.

Huquqiy davlatda hokimiyatlar bo'linishi prinsipi e'tirof etiladi va amalga oshiriladi. Shunga muvofiq ravishda yagona davlat hokimiyati doirasida uning uchta mustaqil tarmoqqa bo'linishi ta'minlanadi. Bular qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyatlari bo'lib, ular o'zaro uzviy munosabatda bo'ladi.

Hokimiyatning bitta tarmoqi boshqalarini «bukib olishi» va bo'ysundirishiga yo'l qo'yilmaydi. Mazkur prinsipning ahamiyati shundaki, u hokimiyatning faqat bitta organ yoki mansabdor shaxs qo'lida tashkilatlanishiga yo'l qo'ymaydi, natijada ichki davlat apparatida hokimiyatning teng taqsimlanishini ta'minlaydi hamda diktatorlik tartibi yuzaga kelishining oldini oladi.

Huquqiy davlatda ichki qonunlar hamda umume'tirof etgan xalqaro huquq normalari o'rtasida optimal muvofiqlikni ta'minlash chora-tadbirlari amalga oshiriladi. Xalqaro huquq normalari hozirgi zamon huquqiy bilimlarining yutuqlarini mujassamlashtiradi. Mazkur yutuqlarga u yoki bu darajada huquqiy davlatlar qonunchiligining ham hissasi bor, zero ularda odatda ichki qonunlar oldida xalqaro shartnomalar (hammasini emas, faqat ratifikatsiya qilinganlari)ning ustunligi belgilanadi va bu shartnomalar bevosita qo'llanishi aytib ko'tiriladi. Shu bilan birga, mazkur mamlakatlar yuridik tizimlarining tashqi dunyodan ajralganligi va cheklanganligi bartaraf etiladi, ya'ni ular jahon hamjamiyatining huquqiy tizimiga qo'shib boradi, umume'tirof etgan prinsip va normalarga rioya etib, ularni o'z normativ hujjatlarida aks ettiradi.

Huquqiy tartibot (ayniqsa, fuqarolar huquq va erkinliklari) buzilgan hollarda huquqiy ta'sir qilish va huquqiy himoya mexanizmi

amal qiladi, unda sud birinchi darajali qism tutadi Mazkur. r* & jlg
jinoyatning oldini ohsh, buzilgan huquqni t^; S V^f
zararning qoplanishini ta'minlash, aybdorlarni jazolash
huquqbuLVklarning oldini olish, fuqarolar va ^TfJJ^Z
sabatlarimg boshqa subyektlarga davlatimg b_«f^?J^P^J*
t^liqbajarilishilozimliginiuqtinshborasidagi vazifalanuK *, <q va
ravishda hal qiladi. Agar huquq-tartibot fuqarolar ^u^^
erkinliklarining har qanday buzihshi tegishh davlat organ ^da
mansabdor shaxslarning e'tiboridan chetda qo^lma^Lg^ozl
tartibbuzarlar har gal haqli jazo olsalar, bunday yondashuvni ^chx
qonunni buzishning samarali umumiy preventiv, ya ni oldini </ i_lkka
omili b^lib xizmat qiladi. qz navbatida, bu davlatda q^on^TMJfc siya,
rioya etish sharoitiga ta'sir etadi. Huquqiy davlatning Y^ur^s Ventiv
huquq-tartibotni muhofazalash, huquqni himoyalash va prc'^ar.
(oldini olish) faoliyati huquqiy talablarga qafiy noya ^en^s^TM ^latga
Shu sababdan jamiyat hayotining huquqiy faolhgi etatiK u^
qaraganda ancha yuqori b^ladi. ^H^V^T^8

Huquqiy davlat uchun fuqarolarmg davlat oldida ya ^r ^x bir
fuqarolar oldida qzaro mas'ulligi xosdir. Davlat nataqa^y^quq
odamning tuqilishidan boshlab unga tegishli b^lgan ajraJmas ^tibshi
va erkinliklarni tan oladi, balki ularning hayotga real tatbiq ytda,
va tajovuzlardan himoya qilinishini ham kafolatlaydt- Ayni P^rnoiy
fuqarolar qz huquqlaridan davlat, boshqa fuqarolar, u ^olda
munosabatlarmg boshqa subyektlariga zarar yetka^agan^t iv
foydalanishlari va qzlariga yuklatilgan majburiyatlarni o^ar
bajarishlari zarur. Boshqacha qilib aytganda, davlatimg rua^yyan
bilan aloqasi murakkab va k^p qirrali b^lib, ular qrtasida m^mng
huquqlaming vujudga kelishi hamda muayyan majburiyau
bajarilishini taqozo etadi. . ^ft^y^

Yuqorida keltirilgan omillarning birgahkda amal qilismj^stun
vadavlatdahuquqning hukmronligi,umume'tirofetganligi v^ero
mavqegaega b^lishiga olib keladi. Buijobiynatija hisobianac^ibga
huquq — insomiyat taraqqiyotining buyuk ne'mati, huquqiy ^uiovy
solish, boshqarish va ta'sir etish borasida t^plangan ^olat,
tajribaning asosiy mohiyati, umummsomy qadnyatlar va <^«_zlda
demokratiya va tartib-intizom kabi yuksak qoyaiarni ^yati
mujassamlashtiradi. Huquqning jamiyat hayotidagi ulkan ^onga
va vazifasini tushunib yetgan davlatm huquqiy davlatlar q ^

q^shish mumkin. . . , - v,«m ■&*10!'

Demak, huquqiy qadriyatlarining ustunligi, ularning TMTM^p, o z
ham davlat xizmatchilari orasidagi nufuziga e'tibor

beraa g

faoliyati davomida huquq bilan boʻliq bʻlgan hamda qonun talablan doirasida amal qilgan holda inson huquq va erkinliklarining buzilishiga yʻl qʻymaydigan davlatni chinakam huquqiy davlat deyish mumkin. Huquqiy davlat — bizning kelajagimiz, biroq unga erishish murakkab vazifa bʻlib, rivojlanishning bir qator bosqichlarini qamrab oladi hamda davlat organlari, mansabdor shaxslar, jamoatchilik va xalqdan jiddiy faollikni talab etadi. Davlat va jamoat hayotining faolligini oʻstirish, korrupsiya va poraxʻrlikka barham berish, jinoyatchilik va suiiste'molchilikka qarshi kurashish, jamiyatning yuridik va ma'naviy-axJoqiy asoslarini rivojlantirish lozim. Huquqni yangilash, uni qʻllash va muhofazalash mexaniz-mini takomillashtirish, fuqarolarda qonunga nisbatan hurmat bilan munosabatda bʻlish, jamiyatga muayyan huquqiy munosabatlar va yuridik aloqalarni joriy etish zarur. Davlatning muhim vazifalaridan biri jamiyatda qaror topgan yuridik nigilizmni, davlat organlari, mansabdor shaxslar va fuqarolarning qonunni mensimaslik kayfiyatini bartaraf etish, uning oʻrniga odamlarda ijobiy huquqiy ongni shakllantirish lozim. Bunday kompleks yondashuv huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini qurish vazifalarini hal qilish imkonini beradi.

4-§. Davlatning funksiyalari

Davlat funksiyalarining asosiy belgilari:

- mazmuni — davlat faoliyati bir xil jihatlarining yiʻindisi;
- miqyosi—funksiyalar davlatni bir butun sifatida qamrab oladi;
- xususiyati — kompleks, majmuaviy;
- maqsadi — insonning ijtimoiy himoyalanganligi, tashqi xavf-sizlik va hk.

Davlatning funksiyalari ichki va tashqi funksiyalarga bʻlinadi. Davlatning ichki funksiyalari mamlakat ichki hayotini boshqarishga qaratilgan faoliyatining asosiy yʻnalishlaridir.

Ichki funksiyalariga quyidagilar kiradij

- regulyativ (tartibga solish, boshqarish);
- qʻriqlash (saqlash, muhofaza qilish).

1. Regulyativ funksiya davlatning iqtisodiy va ijtimoiy sohadagi

oʻrnini belgilaydi: 1) iqtisodiy:

- iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish va jamiyat iqtisodiy hayotiga ta'sir etish;

- iqtisodiyotning davlat sektorini boshqarish;
- bozor munosabatlarining huquqiy asoslarini o'rnatish va narx-navo siyosatini belgilash;

2) *ijtimoiy*:

- ijtimoiy boylikni taqsimlash;
- aholining eng kam muhofazalangan qismini (nogironlar, kimp bolali oilalar, ishsizlar) himoya qilish, pensiya ta'minoti kabilarni tashkil etish;

- soqilni saqlash, madaniyatni rivojlantirish, jamoat transportini tashkil etish, uy-joy qurish va hk.

3) *siyosiy*:

- fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish;

- qonuniylilikni va huquqiy tartibotni ta'minlash;

- barqarorlik, millatlararo va fuqarolararo to'vlikni ta'minlash: 4)

ma'naviy:

- san'atni q'llab-quvvatlash;

- milliy madaniyatni rivojlantirish;

- jamiyatning ma'naviy-axloqiy so'lomligi t'risida am-x'rlik qilish;

5) *moliyaviy*:

- soliq t'plash;

- bojxona nazorati;

- bevosita moliyaviy nazoratning o'zi.

^f 2. Q'riqlash funksiyasi davlatning huquq bilan mustahkam-langani va tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlarni ta'minlash va himoya qilishga qaratilgan quyidagi faoliyatini taqozo etadi:

- fuqarolar huquq va erkinliklarini muhofaza qilish;

- tabiatni muhofaza qilish;

- barcha shakllardagi mulklarni himoya qilish;

- huquqni muhofaza qilish-t

Tashqi funksiyalar — davlatning xalqaro maydondagi faoliyatining asosiy y'nalishlari.

1. Xalqaro hamkorlik: tashqi siyosiy faoliyat; tashqi iqtisodiy faoliyat.

2. Mudofaa va milliy xavfsizlikni ta'minlash.

Xalqaro hamkorlik har qanday davlat uchun hayotiy zaruratdir. Yer yuzida hozir 200 dan ortiq davlat bor. Ularning har biri me'yorda hayot kechirish va o'zaro hamkorlik qilishga ehtiyoj sezadi.

Xalqaro hamjamiyat xalqaro huquqning o'zagini tashkil etuvchi umume'tirof etgan prinsip va qoidalarning butun boshli majmuasini

ishlab chiqqan. Davlatlar va xalqaro tashkilotlar o'rtasidagi hamkorlik ana shu prinsiplar asosida amalga oshiriladi.

Suveren davlat bo'lgan O'zbekiston Respublikasi jahondagi barcha davlatlar bilan faol hamkorlik qilmoqda, kenglab xalqaro tashkilotlar, jumladan, eng nufuzli xalqaro tashkilot bo'lgan Birlashgan Millatlar Tashkilotining a'zosi.

Davlatning mamlakat mudofaasi va xavfsizligini ta'minlash funksiyasini, eng avvalo, mamlakatning Qurolli Kuchlari hamda Milliy xavfsizlik xizmati bajaradi.

5-§. Davlatning shakllari

Davlat shakli deganda, davlatning tuzilishi va boshqaruv usulini belgilaydigan tashqi xususiyatlari tushuniladi. Davlat shakli quyidagi uchta jihatni o'zida ifodalaydi:

- davlat boshqaruvi shakli;
- davlat tuzilishi shakli;
- siyosiy tuzum.

Ushbu xususiyatlar davlat qanday tashkil etilganligini va davlat hokimiyati qanday usullarda amalga oshirilishini ko'rsatadi.

Boshqaruv shakli deganda, oliy davlat hokimiyati, uning idoralari, aholi bilan o'zaro munosabati, aholining ushbu idoralarni shakllantirishda ishtirok etish darajasi tushuniladi.

Boshqaruv shakliga ko'ra davlatlar monarxiya va respublikaga bo'linadi.

«*Monarxiya*» so'zi yunonchada «yakka hokimlik» ma'nosini bildiradi. Monarxiya oliy hokimiyat yakka hokim — davlat boshlig'ining qo'lida bo'lgan va bu hokimiyat meros qilib beriladigan davlat boshqaruvi shaklidir*

Monarxiyaning asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

- monarx davlatni shaxsiylashtiradi, tashqi va ichki siyosatda davlat boshlig'i sifatida maydonga chiqadi; monarx davlatni yakka o'zi boshqaradi;
- monarx hokimiyati muqaddas deb e'lon qilinadi;
- monarx o'z faoliyatida rasman mustaqildir;
- hokimiyatni o'rnatish, qabul qilish (legitimlashtirish)ning alohida tartibi mavjud;
- muddatsiz, umrbod boshqaruv;
- monarx o'z boshqaruvining natijasi uchun yuridik jihatdan javobgar emas.

' Monarxiya *mutlaq va cheklangan* (yoki parlamentar) shakllarda boiadi. Davlat hokimiyatini boshqa biron-ta idora bilan cheklan-magan monarx (qirol, podsho, imperator) amalga oshirsa (masalan, Saudiya Arabistonida), bunday monarxiya mutlaq monarxiya deyiladi.

Agar monarxning hokimiyati konstitutsiya asosida amal qiladigan biron-bir vakolatli idora bilan cheklangan boisa, bunday monarxiya cheklangan, konstitutsiyaviy, parlament shaklidagi monarxiya boiadi (masalan, Buyuk Britaniya, Daniya, Norvegiya, Shvetsiya).

<:«Respublika» s□zi yunonchada «umumiy ish» ma'nosini bildiradi. Respublika davlat boshqaruvining hokimiyat oliy idoralari muayyan muddatga saylanadigan shaklidir J

Respublikaning asosiy belgilari quyidagilardan iborat:

- hokimiyat oliy idoralarining saylab q□yilishi;
- hokimiyat vakolatlarining taqsimlanishi;
- hokimiyat oliy organlarining □z qarorlarini saylangan muddati davomida qabul qilishi;
- qonunlarning bajarilishini nazorat qiluvchi organ b□lgan sudlar obr□ining ortishi;
- fuqarolarning davlat ishlarini boshqarishda ishtirok eta olishi.

'Respublikalar *prezidentlik respublikasi, parlamentar respublika va aralash turdagi respublikalarga* b□linadi:'

- prezidentlik respublikasida davlatni xalq saylaydigan va juda keng vako-latlarga ega b□lgan Prezident boshqaradi. U davlatning ham, hukumatning ham boshli□idir. Bunday respublikada hukumatni prezident tuzadi.

- parlamentar respublikada davlat boshli□i saylanuvchi mansabdor shaxs b□lib, nisbatan torroq vakolatlarga ega. Bunda prezidentni parlament saylaydi. U rasman davlat boshli□i hisoblanib, asosan vakillik funksiyalarini bajaradi. Uning hukumatni tuzish va mamlakatni boshqarishda tutgan □rni nomigagina ahamiyatga ega boiadi. U hukumatni boshqarmaydi (hukumatni bosh vazir boshqaradi). Ammo hukumat uni tarqatib yuborishi mumkin b□lgan parlament oldida javobgardir. Parlamentar respublikaga Avstriya, Italiya, Germaniya misol b□ladi.

- respublika shaklidagi boshqaruvning yana bir k□rinishi aralash boshqaruvdir. Bunday boshqaruvda prezidentlik va parlamentar respublikalar elementlari aralashib ketgan b□ladi. Masalan, Fransiyada prezidentni xalq saylaydi. U juda katta vakolatlarga ega boiadi, ammo hukumatni boshqarmaydi.

^Davlat tuzilishi shakli uning ma'muriy-hududiy tashkil etilishidir.
Davlat tuzilishi b^oyicha barcha davlatlar quyidagi turlarga b^olinadi:

- oddiy (unitar);
- murakkab (federativ va konfederativ).

Unitar davlat — bu oddiy, yaxlit davlat. Bunday davlat viloyat, oblast, okrug, voyevodstvo, rayon, tuman deb turlicha nomlanadigan ma'muriy-hududiy birliklarga b^olinadi. Bunday davlatda bitta parlament, bitta hukumat, bitta prezident b^oladi. Unitar davlat odatda bir millatli b^oladi.

Unitar davlat belgilari quyidagilardan iborat:

- butun mamlakat miqyosida bir xil b^olgan vakillik, ijroiya va sud organlari b^oladi;
- bitta konstitutsiya; yagona qonunchilik tizimi;
- yagona fuqarolik;
- yagona pul birligi;
- barcha ma'muriy-hududiy birliklar uchun umumiy boigan soliq va kredit siyosati;
- unitar davlatlar tarkibiy qismlari suverenitetga ega emas (ya'ni tom ma'nodagi davlatlar emas);
- yagona armiya mavjudligi.

' **Federativ davlat** — murakkab, ittifoqdosh davlat. Odatda u bir qancha davlatlarning birlashuvidan hosil b^oladi. Birlashganidan keyin bu davlatlar federatsiya a'zolari yoki subyektlari b^olib qoladilar^Ular turlicha atalishi (shtatlar, ^olkalar, respublikalar) va ^oz ma'muriy-hududiy boiimalariga ega boiishi mumkin.

Federatsiyada hokimiyat idoralarining ikki tizimi amal qiladi: federal darajada va federatsiya subyektlari darajasida. Federal darajada ham, federatsiya subyektlari darajasida ham prezident, parlament, hukumat boiishi mumkin.

Federativ davlat belgilari: federatsiya hududi uning subyektlari hududidan tashkil topadi; oliy qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati federal davlat organlariga tegishli boiadi;

federatsiya subyektlari va federatsiyaning ^ozi ^ortasidagi vakolatlar ittifoq konstitutsiyasi bilan belgilanadi; federatsiya subyektlari ^oz konstitutsiyasi, ^ozlarining oliy qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud organlariga ega;

federatsiyaning oliy qonun chiqaruvchi (vakillik) idorasi ikki palatali tuzilishga ega (federatsiya a'zolarining manfaatlarini ifoda etuvchi q^oshimcha palata mavjud).

' Konfederatsiya — o'z suvereniteti va mustaqilligini saqlab qolgan holda u yoki bu maqsadga erishish uchun birlashgan davlatlar ittifoqi. Konfederatsiyada yagona hudud, yagona fuqarolik bo'lmaydi. Har bir davlat xalqaro huquqning teng huquqli subyekti bo'ladi./

Konfederatsiya belgilari quyidagilardan iborat:

- mustaqil davlatlarning muayyan maqsadlarga erishish uchun birlashgan ekanligi;

- konfederatsiya — mustahkam bo'lmagan tuzilma;

- yagona hududning yo'qligi (konfederatsiya uning a'zolari bo'lgan davlatlar hududidan tashkil topadi);

- yagona fuqarolikning bo'lmashligi;

- konfederatsiya subyektlari undan erkin chiqish huquqiga egadirlar;

- konfederatsiya subyektlari ittifoq hokimiyati qonun hujjatlarini nullifikatsiya qilish (e'tirof etmaslik yoki qo'lamaslik) huquqiga egadirlar;

- konfederatsiya vakolatiga uncha ko'p bo'lmagan (urush va tinchlik, xalqaro siyosat va hk.) masalalarni hal etish kiradi;

- konfederatsiya byudjeti uning a'zolarining ixtiyoriy badallaridan tashkil topadi.

^Konfederatsiya tuzilishidagi davlatlarning odatda umri qisqa boiadi. Ular ko'p sohalar bo'yicha birlashib federatsiyaga aylanib ketadi yoki parchalanib unitar davlat holatiga qaytadi. Hozirda konfederativ davlatga misol qilib o'zida bir necha davlatlarni birlashtirgan Yevropa Ittifoqini keltirish mumkin/

' Siyosiy tuzum — davlat hokimiyatini amalga oshirish usul va yo'larining majmui bo'lib, mamlakatdagi siyosiy vaziyatni, ya'ni jamiyatdagi siyosiy erkinlik darajasini va shaxsning huquqiy holatini bildiradi./

Demokratiya (yunoncha «xalq hokimiyati») — inson siyosiy va fuqarolik huquqlarining tengligini, fuqarolarning davlat hokimiyati idoralarini tuzishda va ularning faoliyatida faol ishtirok etishini, xalq irodasini demokratik hokimiyatning yagona manbai deb bilishni anglatadi. Xalq hokimiyatchiligi ikki shaklga ega: vakillik demokratiyasi va bevosita demokratiya.

Vakillik demokratiyasi xalqning o'z hokimiyatini vakillik idoralari, ya'ni demokratik hokimiyatning va mahalliy o'zini-o'zi boshqarish idoralarining saylab qo'yiladigan organlari orqali amalga oshirilishini bildiradi. Bevosita demokratiya xalqning demokratik hokimiyat masalalarini hal etishda umumxalq ovoz berishi (referendum) yoki bilan to'g'ridan-to'g'ri ishtirok etishidir.

Demokratik tuzum belgilari:

- shaxsning iqtisodiy sohada erkinligi;
- inson va fuqaro huquqlari va erkinliklarining eion qilinishi va kafolatlanishi;
- barcha shakllardagi va tom ma'nodagi demokratiya;
- hokimiyat vakolatlarining b^olinishi;
- ijtimoiy hayotda fikrlar xilma-xilligi (plyuralizm), ijtimoiy birlashmalarning k^opligi;
- qonun ustunligi.

Agar davlatda demokratik tuzum hukmron b^olsa, demak, bu davlatda fuqarolar umumeiifroq etilgan huquq va erkinliklardan to'la foydalanadilar, davlat esa ularni nafaqat tan oladi, balki har tomonlama kafolatlaydi va himoya qiladi.

Bunday davlatda mafkuraviy va siyosiy xilma-xillik konstitutsiya bilan mustahkamlab q^oyiladi, siyosiy partiyalarning faoliyatiga ruxsat etiladi. Siyosiy partiyalar oliy va mahalliy hokimiyat idoralariga deputatlarni saylashda ishtirok etish orqali iloji boricha k^oproq a'zolarini hokimiyat idoralariga kiritishga harakat qiladilar. Qoida tariqasida, demokratik saylovda q^oalaba qilgan siyosiy partiyalar hukumatni tuzish va shu tariqa q^oz siyosatini q^otkazish huquqiga ega b^oladilar.

Antidemokratik tuzumga xos xususiyat shundaki, bunday tuzumda davlat idoralari hokimiyatni amalga oshirish cho^qida demokratik prinsiplar va qoidalarga rioya etmaydilar, ularni doimo yoki tez-tez buzadilar. Bunday siyosiy tuzumda fuqarolarning huquq va erkinliklari poymol etiladi, q^opol ravishda buziladi, muxolafat bartaraf etiladi (ba'zan juda shafqatsizlik bilan), ba'zida esa parlament singari demokratik institutlar y^oq qilinadi.

Aksidemokratik tuzum belgilari quyidagilardan iborat:

- davlatning huquqdan ustunligi;
- davlatning jamiyat hayoti barcha sohalarini nazorat qilishi;
- davlatning shaxs manfaatlariga befarqligi;
- jamoat tashkilotlarining davlatlashtirilishi;
- ijtimoiy hayotning butunlay harbiylashtirilishi;
- kam sonli millatlar manfaatlariga e'tibor berilmasligi.

Aksidemokratik tuzumlar ichida fashistik va totalitar tuzumlarni k^orsatish mumkin.

Fashistik tuzumda har qanday muxolafat y^oq qilinadi, biron irqning hukmronligi eion qilinadi, boshqa hududlarni bosib olish uchun yoi ochiladi. 1933—1945-yillardagi fashistlar Germaniyasi

va o'sha davrdagi fashistlar Italiyasi fashistik tuzumli davlatlarga misol bo'la oladi.

Totalitar tuzum bir partiyaning hukmronligi, huquq va erkinliklarning poymol etilishi, koincha esa ularning yoppasiga buzilishi, o'zgacha fikrlashga qarshi kurash, saylovchilarning saylovda muqobil deputatlarni saylash imkoniyatining bo'lmashligiga asoslangan boshqaruvi deb ta'riflanadi. Totalitar davlat misoli sifatida sobiq Sovet Ittifoqini keltirish mumkin.

Siyosiy tuzum davlat shaklining insonning jamiyatdagi mavqeini belgilovchi eng muhim elementidir.

6-§. Davlat mexanizmi

Davlat mexanizmi — jamiyatni boshqarish va xalq manfaatlarini himoya qilishni amalga oshiradigan davlat idoralari va muassasalarining tizimi. Davlat mexanizmining asosiy belgilari quyidagilar:

- *tarkibi* — boshqaruv faoliyati bilan shugullanadigan odamlar yig'indisi; bir-birlari bilan o'zaro aloqadorlikda va munosabatda bo'lgan idoralar va muassasalarning murakkab tizimi; davlat apparati barcha bo'linmalarining funksiyalari, tashkiliy va moliyaviy vositalar, zarur bo'lganda esa davlatning majburlov choralarini bilan ta'minlanadi;

- *maqsadi* — fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini kafolatlash va muhofaza qilish

Davlat idorasi (organi) — davlat mexanizmining qonunga muvofiq ravishda o'z tuzilishiga, ijtimoiy hayotning muayyan sohasini boshqarish bo'yicha aniq belgilangan vakolatiga ega bo'lgan hamda davlat mexanizmining boshqa qismlari bilan uzviy aloqadorlikda bo'lgan va yaxlit birlik hosil qiladigan tarkibiy qismi.

Davlat idorasining belgilari: qonun chiqarish yig'ili bilan tashkil topishi:

- *vakolati* — ushbu idora mustaqil hal eta oladigan masalalar doirasi; huquqiy asosda funksional faoliyat ko'rsatishi; davlat apparatida mustaqil o'rin tutishi; boshqa idoralar bilan aloqada bo'lishi; tuzilishi (ichki tuzilishi).

Davlat idoralari quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Vakillik idoralari: qonun chiqaruvchi; mahalliy hokimiyat idoralari.

2. Ijroiya idoralari: *markaziy idoralar* (davlat boshlig'i monarx yoki prezident; hukumat; vazirlik va davlat qo'mitalari); *huquqni*

muhofaza qiluvchi idoralar (prokuratura; ichki ishlar vazirligi va uning organlari; adliya vazirligi; milliy xavfsizlik xizmati); *mahalliy idoralar* (O'zbekistonda viloyat, tuman va shahar hokimlari).

3. Sud va konstitutsiyaviy nazorat idoralari: Konstitutsiyaviy sud; Oliy sud va umumiy yurisdiksiya sudlari; Oliy xalqalik sudi va uning viloyat (shahar) bo'linlari.

7-§. Huquq va uning belgilavi

Huquq — davlat tomonidan qaratilgan yoki ma'qullangan va uning kuchi bilan himoya qilinadigan umummajburiy xulq-atvor qoidalarining tizimi.

«Huquq» iborasi ikki ma'noda qo'laniladi. *Obyektiv huquq* — umummajburiy xulq-atvor qoidalarining yig'indisi. Bu normalar u yoki bu insonning, subyektning irodasi hamda xohish-istagidan qat'i nazar mavjud bo'ladi. *Subyektiv huquq* — muayyan jismoniy yoki yuridik shaxsга tegishli bo'lgan huquqlar. Masalan, fuqaro Aliyevning ma'um narsaga, aytaylik, avtomobilga nisbatan mulk huquqi. Subyektiv huquq yuridik jihatdan shaxs erkinligini ta'minlaydi, unga mustaqillik beradi va tashabbus ko'rsatishiga imkon yaratadi. Subyektiv huquq obyektiv huquqqa asoslanadi, obyektiv huquq bo'lmasa, subyektiv huquq ham bo'lmaydi. Subyektiv huquq insondan (yoki tashkilotdan), ya'ni huquqdor shaxsdan ajralmagan holda mavjud bo'ladi.

Huquq davlat bilan chambarchas bog'langan. Davlatsiz huquq bo'lishi mumkin emas, chunki aynan davlat huquqni shakllantiradi va huquqiy normalarning amalga oshirilishini kafolatlaydi, huquqni muhofaza qiladi.

Shu navbatida, davlat ham huquqsiz mavjud bo'lishi mumkin emas. Aks holda, u ijtimoiy munosabatlarni tartibga solib turuvchi vositadan mahrum bo'ladi.

Huquqning asosiy belgilari quyidagilardir:

- a) davlat yuridli bilan qaratilishi;
- b) barcha uchun majburiyligi;
- d) huquq normalarining qonunlar va boshqa muayyan manbalarda ifodalanishi;
- e) subyektiv huquqlar orqali harakat qilish;
- f) davlat tomonidan ta'minlanganligi.

Huquq adolatdan ajralmasdir. Rim huquqida huquqning halol yashash, qizgalarni xafa qilmaslik, har kimga kerakligini berish kabi qoidalari yozib qo'yilgan edi. Huquq ezgulik va adolatlilik san'atidir. Huquqda adolat mezoni ifodalanadl

Huquqning kelib chiqishiga doir nazariyalar. Davlat kabi huquqning kelib chiqishi tatarisida ham turli nazariyalar mavjud. 1. Tabiiy huquq nazariyasi — huquq nazariyalarining eng qadimiylaridan biri. Uning vakillari huquqning o' zida adolatning mutlaq, qizgarmas ibtidosini mujassam etganligidan kelib chiqadilar. Huquq tabiatan mavjud, uni hech kim qizylab topmagan, u xuddi insonning qizi kabi tabiiydir. Ushbu nazariya tarafdorlari tabiiy huquqni yuridik normalarning yiqindisi kqirinishidagi huquqqa qarshi qizyadilar. Tabiiy huquq — davlat intilishi zarur bqlgan qiziga xos ideal.

2. Huquqning tarixiy nazariyasi vakillari huquq tarixan paydo bqlgan va rivojlanadi, deb hisoblaydilar. Yerga ekilgan uruq kabi u xalqning ongida qisib boradi va adolat, qonunlar shaklida namoyon bqladi. Huquq tabiatdan kelib chiqmaydi. U yoki bu xalqning tarixiy hayoti huquqni qanday kqirinishga keltirsa, u shunday bqlib qoladi.

3. Huquqning psixologik nazariyasida huquqning kelib chiqishi va rivojlanishini shaxs yoki shaxslar guruhining psixologiyasi bilan izohlanadi. Huquq psixologik yqinalishlar, turli kechinmalar, hissiyotlar va instinktlarning mahsuli, deb qaraladi.

4. Huquqning sinfiy (marksistik) nazariyasi huquqning sinfiy mohiyatiga uruq beradi.(Bunda huquq hukmron sinf irodasining qonun darajasigaikqitarilganligi sifatida talqin etiladi. Bu iroda mazkur sinf hayotining moddiy sharoitlaridan kelib chiqib belgilanadi.

Huquqning funksiyalari. Huquq jamiyat hayotida muayyan funksiyalarni bajaradi. Huquqning funksiyasi deganda, ijtimoiy munosabatlarga ta'sir etish, ularni tartibga solishning asosiy yqinalishlari tushuniladi.

Huquqning asosiy funksiyalari quyidagilar: tartibga soluvchi, qqriqlovchi va tarbiyaviy.

Tartibga solish funksiyasi — tegishli ijtimoiy aloqalar hamda munosabatlarni va u yoki bu subyekt faol xulq-atvorining mezonini mustahkamlash va rivojlantirishdan iborat.

Qo 'riqlashfunksiyasi — huquqiy muhofaza va yuridik javobgarlik choralarini belgilash, ularni qqlash va javobgarlikni qtash tartibini qrnatishdan iborat.

Tarbiyaviy funksiya — turmushda nimalarni qilish mumkin, nimalar esa taqiqlanadi, u yoki bu vaziyatda qanday harakat qilish

lozimligini belgilashdan iborat. Bunda huquq ishonitirish metodiga tayanadi, zarur bo'lganda majburlash metodini, hatto jazolashni ham i nazarda tutadi.

8-§. *Huquq ijtimoiy norma*

Jamiyatda normalarning ikki tizimi mavjud: texnikaviy va ijtimoiy. Texnikaviy normalar «inson — mashina» munosabatlarini tartibga soladi. Agar texnikaviy normalar bajarilmasa, Chernobil atom elektr stansiyasidagi kabi falokat sodir bo'lishi mumkin. Ijtimoiy normalar — odamlar va ularning birlashmalari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi umumiy xulq-atvor qoidalari bo'lib, ular «inson — inson» munosabatlarini tartibga soladi. Ijtimoiy normalarning turlariga quyidagilar kiradi: axloq normalari, jamoat birlashmalari normalari, tabiiy urf-odatlar, xalqlarning odatlari, an'ana normalari, siyosiy hayot normalari, huquq normalari, diniy normalar. -v *Axloq normalari* — ezigulik va yovuzlik, sha'n, qadr-qimmat, adolat va nohaqlik, burch va mas'uliyat haqidagi axloqiy tushunchalarga muvofiq ravishda jamiyatda qo'llanilgan xulq-atvor qoidalari.

Jamoat birlashmalarining normalari —jamoat birlashmalarining o'z faoliyatini tartibga solish va tashkilotlarning a'zolari o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash uchun qo'llanilgan xulq-atvor qoidalari.

Odat normalari — kishilarning ko'p marta takrorlanganligi uchun odatga aylangan va shu tariqa avloddan-avlodga o'tib kelayotgan xulq-atvor qoidalari.

An 'ana normalari — ilohiy an'analarni asrash munosabati bilan yuzaga kelgan umumlashgan va barqaror xulq-atvor qoidalari.

Marosim normalari — kishilarning ma'lum rasm-rusumlarni bajarishdagi xulq-atvor qoidalari.

Diniy normalar — dindorlarning xudoga, machitga, cherkovga, bir-biriga munosabatini, diniy birlashmalarni tashkil qilish va ularning amal qilishini tartibga soluvchi xulq-atvor qoidalari.

Siyosiy normalar — alohida shaxslar va siyosiy birlashmalarning hokimiyatga munosabati masalalarini tartibga soluvchi xulq-atvor qoidalari.

{Huquq normalari — davlat tomonidan belgilanadigan umum-majburiy xulq-atvor qoidalari.

Tabiiyki, ijtimoiy normalarning mazkur ruxsati topilmaydi.

Huquq normalarining boshqa ijtimoiy normalardan farqini huquq normalari va axloq normalarini taqqoslash orqali ko'rsatib beramiz.

Huquq normalarining belgilari va tuzilishi. «Norma» soʻzi lotinchadan tarjima qilin^ganda «qoida», «namuna» ma'nosini anglatadi.

Huquq normasi — davlat tomonidan belgilanadigan, kafolatlanadigan va muhofaza qilinadigan barcha uchun majburiy xulq-atvor qoidasi.

Huquq normasi umumiy xulq-atvor qoidasi sifatida:

- hayotiy munosabatlardagi tipik, takrorlanib turadigan narsalarni umumlashtirish zarurati natijasida shakllanadi;

- shaxsi aniqlanmagan va koʻp marta qoʻlashga moʻljallangan boʻladi;

- hamisha qandaydir umumiy belgilarga ega boʻlgan shaxslar (harbiy xizmatchilar, viraqlar va hk.)ga qaratilgan boʻladi.

< Huquq normasi davlat bilan uzviy aloqadordirHuquq normasi:

- davlatning (xalqning) irodasini aks ettiradi;

- davlat tomonidan normativ hujjatlarda shakllantiriladi;

- davlat tomonidan muhofaza qilinadi, zarur boʻlgan hollarda davlatning majburlov kuchvi bilan ta'minlanadi;

- jamiyat va davlat nuqtai nazaridan eng muhim boʻlgan ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlaydi.

Huquq normasining asosiy vazifasi — ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish. Huquq normasi umumijburiy xususiyatga ega. U huquq tizimidagi birlamchi hujayradir. Huquq alohida normalar, xulq-atvor qoidalaridan tashkil topgan. Ular birgalikda u yoki bu mamlakatning huquqiy tizimini tashkil etadi.

Huquq normasi, tuzilishiga koʻra, uch tarkibiy qism: gipoteza, dispozitsiya va sanksiyadan tashkil topgan.

Gipoteza — huquq normasining tarkibiy qismi boʻlib, unda norma amal qila boshlaydigan, bajariladigan sharoit bayon etiladi. Misol uchun, pensiya haqidagi qonunga koʻra, Oʻzbekiston Respublikasida erkaklarga umumiy mehnat staji 25-yil boʻlganidan soʻng 60 yoshdan, ayollarga esa 20 yillik staj bilan 54 yoshdan boshlab sotsial ta'minot boʻlimlari tomonidan pensiya toʻlanadi.

Dispozitsiya — huquq normasining shunday tarkibiy qismiki, unda xulq-atvor qoidalarining oʻzi ifodalanadi, huquq subyektlarining huquq va majburiyatlari belgilab beriladi. Masalan, Jinoyat kodeksining 223-moddasida belgilangan tartibni buzib chet elga chiqish yoki Oʻzbekiston Respublikasiga kirish yoxud chegaradan oʻtish uchun javobgarlik belgilangan. Bu huquq normasining dispozitsiyasi — hukumatning ruxsatisiz yoki qalbaki hujjatlardan foydalanib, yoki buning uchun belgilangan chegara

punkti orqali o'tmay, davlat chegarasidan noqonuniy o'tishning taqiqlanganligidir.

Dispozitsiya — shu jculq-atvor qoidasining qizi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi oila kodeksiga muvofiq, ota-onalar o'z farzandlarining sog'i-i, jismoniy, ruhiy, ma'naviy va axloqiy kamoloti haqida amxrj^k qilishga majburdirlar.

Huquq normasining huquqbuzarga nisbatan qoilanishi lozim bo'lgan davlat majburlov choralarini belgilaydigan tarkibiy qismi sanksiya deyiladi.

Sanksiya — huquq $O^{tm\wedge mi}$ bajarmaganlik uchun davlat organlari qoilydigan m#jburlov chorasi. Sanksiyaning turlari hayfsan, jarima, ozodlikd[^] mahrum etish va boshqalar bo'lishi mumkin.

Huquq normalarining ftiazkur tarkibiy qismlari barcha huquq normalarida ham mavjud emas. Masalan, konstitutsiyaviy huquq normalarida odatda hech qanday shartlarsiz amal qiladigan va majburlov chorolari nazar^{^3} tutilmagan qoidalar bayon etiladi. Fuqarolik huquqining k[^]P^{chlik} qoidalarida sanksiyani ajratib k[^]rsatish mumkin emas. $H^{\wedge o}r^{dt}$ huquqi normalari dispozitsiya va sanksiyadan tashkil topgan. L^{ekin} ularda normaning matnida ajratib k[^]rsatish mumkin boigan gipotezalar y[^]q.

Shunday qilib, huquq nt>rmasi quyidagilarni belgilab beradi:

- kim, nimani va qachon <i^{ilishi} k[^]erakligini (gipoteza);
- huquqiy normanmg m'a'rio-mazmumni (dispozitsiya);
- huquq normasi bajaril^{masil} g^{inm}g oqibatlari qandayligini (sanksiya).

Ta'kidlash kerakki, barclra huquq normalari ham uchala tarkibiy qismga ega emas. MasalaJ?* O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining normalari f[^]q^{at} gipoteza va dispozitsiyaga ega. Sanksiyalar esa KonstitutsiyJi normalarini aniqlashtiruvchi qonunlar, kodekslar va shu kabilarda jfodalangan.

Huquqiy normalarning turlari. Huquqiy normalarni ular mazmunidagi qoidalarning xarakteriga k[^]ra quyidagi turlarga ajratish mumkin: vakolat beruvchi, majburiyat yuklovchi, taqiqlovchi, imperativ (buyruQ beruvchi) va dispozitiv (toidiruvchi).

Vakolat beruvchi normalar — ruxsat mazmunidagi normalar boiib, nimalarni qilish mumk^mligiⁿⁱ belgilaydi.

Majburiyat yuklovchi nofmalar — nimalarni qilish zarurligini belgilovchi normalar.

Taqiqhvchi normalar — nima q^{illsh} mumkin emasligini belgilovchi normalar.

Imperativ (buyruq beruvchi) normalarda qoida qat'iy talab shaklida aks ettirilib, undan biron-bir tarzda chetga chiqish mumkin emas (masalan, soliq qonunchiligi normalari).

Dispozitiv (toidiruvchi) normalar munosabat qatnashchilariga masalani mustaqil tarzda tartibga solish va tegishli xulq-atvor variantini tanlash imkonini beradi. Basharti, bunday imkoniyatdan foydalanilmasa, norma munosabat ishtirokchilarining shartlashuvini todiradi (masalan, iqtisodiy faoliyat ishtirokchilarining shart-nomaviy aloqalarini tartibga soluvchi normalar). O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining qator moddalarida dispozitiv normalar bo'lib, uida, odatda: «agar shartnomada boshqacha holat nazarda tutilmagan bo'lsa» degan izoh mavjud.

Bajarilishi shart bo'lgan yoki, aksincha, man etilgan xulq-atvor qoidalarini bayon qilishning toialigi bo'yicha dispozitsiyalar oddiy, tavsiflovchi, blanket va havola etuvchi dispozitsiyalarga bo'linadi. Oddiy dispozitsiyada qilmish tavsiflab berilmaydi, balki barchaga ma'um termin (masalan, «qasddan odam odirish» termini — JKning 97-moddasi) yordamida ta'riflanadi. Tavsiflovchi dispozitsiya huquqbuzarlik belgilarining to'liq bayonini o'z ichiga oladi. Masalan, O'zgarishlik O'zgarishlik mulkini yashirin ravishda taJon-taroj qilishdir (JKning 169-moddasi).

Blanket dispozitsiya huquqbuzarlikning belgilarini aniqlash uchun huquqning boshqa sohalari normalarida belgilangan maxsus qoidalariga havola qiladi. Masalan, Jinoyat kodeksida texnika xavfsizligi, sanoat sanitariyasi yoki mehnatni muhofaza qilishning boshqa qoidalarini buzganligi uchun jinoiy javobgarlik belgilangan (JKning 257-moddasi). Bu qoidalarning mazmuni Jinoyat kodeksida emas, balki JKning moddalarini qo'llashda murojaat qilish zarur bo'lgan boshqa normativ hujjatlarda ochib beriladi. Havola etuvchi dispozitsiya deganda, huquqbuzarlik belgilariga ega boimagan, balki O'zgarish qonunning boshqa normasiga yoki boshqa huquqiy hujjatga havola etuvchi dispozitsiya tushuniladi.

Aniqlik darajasi bo'yicha sanksiyalarni mutlaq aniq, nisbiy aniq va muqobil sanksiyalarga ajratish mumkin.

Mutlaq aniq sanksiya huquqbuzarga nisbatan qo'llaniladigan jazoning hajmini aniq belgilaydi. Masalan, Fuqarolik kodeksiga ko'ra, davlat organlari yoki mansabdor shaxslarning noqonuniy harakatlari natijasida fuqaroga yetkazilgan zarar to'liqligicha qoplanishi shart.

Nisbiy aniq sanksiya huquqbuzarga nisbatan qo'llaniladigan jazoning eng kam va eng ko'p chegarasini belgilaydi. Jinoyat

huquqida bunday sanksiyalar kop. Masalan, bosqinchilik jinoyati besh yildan yigirma yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi (JKning 164-moddasi).

Muqobil sanksiya sudga qonunda korsatilgan bir nechajazodan birini tayinlash imkonini beradi. Masalan, firibgarlik, agar u oqir oqibatlariga olib kelmagan bolsa, eng kam oylik ish haqining yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki bir yilgacha axloq tuzatish ishlari yoki olti oygacha qamoq bilan jazolanadi (JKning 168-moddasi).

Kopincha huquq normalari muqobil va nisbiy aniq sanksiyalarning belgilarini qizida mujassamlashtiradi, ya'ni bir necha jazo turlarini nazarda tutadi. Bunda ularning har biri uchun eng kop va eng kam chegara belgilanadi.

9-§. Axloq va huquq

Axloq — kishining jamiyatdagi xulqini normativ tartibga soluvchi usullardan biri. U ijtimoiy hayotning barcha sohalarini — mehnat, maishiy turmush, oila, siyosat, xalqaro munosabatlar va shu kabilarga aloqador. Axloq — ijtimoiy ong shakllaridan biri, shu bois butun ijtimoiy ong singari uning ham tuzilishi bir xil emas. Jamiyat aksariyat qismining asrlar davomida shakllangan axloqiy tushunchalari alohida ijtimoiy guruhlarining, boz ustiga alohida individlarning axloqiga mos tushmasligi mumkin. Lekin, har holda, jamiyatdagi hukmron axloq jamiyat a'zolari kopchiligining xulq-atvorini belgilab beradi. Axloqning alohida xususiyati shundan iboratki, axloq normalariga amal qilish jamoatchilik fikri orqali ta'minlanadi.

Jamiyatdagi yozilmagan xulq-atvor qoidalarining majmuidan iborat boigan axloqdan farqli ravishda huquq — ma'lum yuridik shakllar, ya'ni manbalarda, jumladan qonun, farmon, qaror va huquqda namoyon boluvchi ijtimoiy xulq-atvor qoidalarining qafiy ifodalangan tizimi. Huquq normalari asosan, yozma shaklda boladi.

Axloqdan farqli ravishda, huquq qoidalari umummajburiy xususiyatga ega. Ularni bajarish davlatning majburlash kuchi orqali ta'minlanadi. Shu kabi ba'zi farqlarga qaramay, axloq va huquq bir qancha umumiy xususiyatlarga ega.

Axloq ham, huquq ham, umuman olganda, butun jamiyatning, demakki, aholi aksariyat qismining qarashlari va tushunchalarini aks ettirishi kerak. Ularning ijtimoiy hayotning aynan bir xil

sohalarini qamrab olishini hisobga olganda, ular o'rtasida ziddiyatlar bo'lmashligi kerak. Agar bunday ziddiyat paydo bo'lsa, u huquqiy normalarni o'zgartirish orqali, ya'ni axloq foydasiga hal qilinishi zarur.

Axloq va huquq o'rtasidagi asosiy farq quyidagilarda namoyon boiadi:

- huquq normalari davlat tomonidan belgilangan va ruxsat etilgan boiadi;

- axloq normalari (ezgulik va yovuzlik, adolat va nohaqlik kabilar) esa davlatning yordamisiz o'z-o'zidan shakllanadi;

- huquq normalarida davlat irodasi, axloq normalarida esa jamoatchilik fikri ifodalanadi;

- huquq normalari, zarur hollarda, davlatning majburlov kuchi orqali, axloq normalari esa jamoatchilik fikri orqali amalga oshiriladi;

- axloq normalari ijtimoiy munosabatlarning kengroq doirasini (dostlik, qo'rqinlik va hatto sevgini ham) tartibga soladi. Huquq esa ijtimoiy munosabatlarning torroq doirasini qamrab oladi;

- huquqda xulq-atvorni baholash mezonini «qonuniy-noqonuniy», axloqda esa «yaxshi-yomon»dan iborat; huquq normalari aniq ko'rinishga ega. Hatto, ba'zan biror tinch belgisining qayerda qo'yilganligi ham inson taqdirini hal qilishi mumkin. Rus tilida mashhur bir ibora bor: «noMHJoBaTb, HeJib3s Ka3HHTb» («Afv etilsin, qatl etish mumkin emas»). Bunda odamning hayoti saqlab qolinishi kerak. Agar vergul «Hejib3H» (mumkin emas) so'zidan keyin qo'yilsa, u holda o'sha odam qatl etilishi kerak boiadi: «noMHJoBaTb Hejib3a, Ka3HHTb» (Bunda buyruq «afv etish mumkin emas, qatl etilsin» ma'nosiga ega bo'ladi).

Huquq va axloq ko'pincha bir yo'nalishda harakat qiladi. Ba'zan huquq jamiyatning eskirgan axloq normalaridan xalos bo'lishiga ko'maklashadi (masalan, xun olish). Shu bilan birga, huquq axloq («ezgulik» va «adolat» tushunchalari) asosida shakllanadi. Ko'pincha, sud «sha'n va qadr-qimmatni haqoratlash», «qo'rqinlik» va boshqa shu kabi tushunchalarni tashqari tushunish maqsadida axloq qoidalariga murojaat qiladi.

Huquq tizimi. Huquq — ichki yaxlitligi va o'zaro muvofiqligi bilan ajralib turadigan muayyan tizim. Lekin, boshqa tizimlar kabi, huquq ham huquq tarmoqlaridan iborat kichik tizimlarga bo'linadi.

Davlatning yuridik normalari yo'nalishi uning huquqini tashkil etadi. Huquqiy normalar turli-tuman bo'lib, ular o'zaro mustahkam bo'lingan, muvofiqlashgan va yaxlit huquq tizimini tashkil etadi.

Huquq tizimi turli-tuman, lekin qazaro mustahkam aloqada bo'lgan yuridik normalar yiqindisidir.

Huquq tizimi katta tarkibiy qismlar bo'lmish huquq tarmoqlariga bo'linadi. Davlatdagi ijtimoiy munosabatlarning xilma-xilligi tarmoqlarga bo'lishning asosini tashkil etadi. Aynan shu munosabatlar huquqiy boshqaruvning predmetini tashkil etadi. Ijtimoiy munosabatlarning har bir ma'lum turi (oilal, mehnat munosabatlari va hk.) tegishli huquqiy normalar bilan tartibga solinadi. Bu normalar huquqiy tartibga solish predmetiga ko'ra (ya'ni ijtimoiy munosabatlarning ma'lum turiga ko'ra) huquq tarmoqlariga bo'lingan.

Huquq tarmoqlari jamiyat hayotining ma'lum sohasidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi qazaro bog'liq yuridik normalar yiqindisidir.

Har bir tarmoqning huquqiy tartibga solish predmeti qaz xususiyatlariga ega. Bu esa ushbu munosabatlardagi huquqiy tartibga solishning qaziga xos jihatini belgilaydi. Huquqiy tartibga solish usuli, huquq tizimini tarmoqlarga bo'lishning qazshimcha asosidir.

Huquqiy tartibga solish usuli huquqning ijtimoiy munosabatlarga ta'sir ko'rsatishiga yordamlashadigan yo'llari, usullari, vositalarining yiqindisidir. Masalan, fuqaroviy-huquqiy usulda mulkiy munosabatlarning ishtirokchilari mustaqil va bir-biriga qaram emasligi, ular qaz xohishlariga ko'ra qaz mulklaridan foydalanish huquqiga ega ekanligi nazarda tutiladi. Fuqarolik muomalasi ishtirokchilari qazrtasidagi munosabatlar tomonlar ishlab chiqqan shartlar hamda ularning huquq va majburiyatlari erkin ravishda belgilab qaz yilgan shartnoma asosida yuzaga keladi. Fuqaroviy-huquqiy munosabatlarning subyektlari qazrtasidagi nizolar sud tomonidan hal etiladi. Davlat boshqaruvi sohasida yuzaga keladigan munosabatlar tartibga solishning bir usulini talab qiladi. Bu yerda tomonlar bir xil huquqqa ega emas, ulardan biri ikkinchisiga bo'ysunadi. Tomonlardan biri boshqasiga nisbatan hukmron mavqega ega boiadi.

Shunday qilib, ma'muriy-huquqiy munosabatlarning (huquqning aynan shu tarmoqlari davlat boshqaruvi sohasidagi munosabatlarni tartibga soladi) asosiy usuli hokimiyatni boshqarish usuli bo'lib, unda davlat organlaridan biri ikkinchisiga bo'ysunadi.

Huquqiy tartibga solish predmeti — ushbu huquq tarmoqlarining normalari ta'sir ko'tkazadigan munosabatlar, huquqiy tartibga solish usuli esa — ushbu ta'sir ko'tkaziladigan vositalar.

Ўзбекистон ҳуқуқ тизими ҳуқуқнинг quyidagi asosiy tarmoqlarini
Ўз ichiga o'z ichiga oladi:

- konstitutsiyaviy huquq; ma'muriy huquq; fuqarolik huquqi;
- jinoyat huquqi; yer huquqi; agrar huquq; mehnat huquqi; ijtimoiy
ta'minot huquqi; ekologik huquq; moliyaviy huquq; fuqarolik-
protsessual huquq;
- jinoyat-protsessual huquq; xo'jalik-protsessual huquq.

Konstitutsiyaviy, ma'muriy, fuqarolik va jinoyat huquqi asosiy
huquq tarmoqlari deb hisoblanadi.

Yuqorida sanab o'tilganlarning dastlabki o'ntasi moddiy huquq
tarmoqlari bo'lsa, keyingi uchta protsessual huquq tarmoqlari.

Huquq tizimida ikkita huquqiy makonni ajratib ko'rsatish
mumkin: ommaviy huquq va xususiy huquq. Ommaviy huquq davlat
bilan fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi. Bu
hokimiyat va boshqarish munosabatlaridir. Ommaviy huquq doirasiga
konstitutsiyaviy, ma'muriy, jinoyat, jinoyat-protsessual, soliq huquqi
sohalari kiradi.

Xususiy huquq asaro majburiyatlar asosida huquqlarga ega
bo'luvchi subyektlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi, bu
yerda munosabat ishtirokchilari tengdirlar. Xususiy huquq doirasiga
fuqarolik, mehnat va oila huquqi sohalari kiradi. Huquqning ommaviy
va xususiy huquqqa bo'linishi Qadimgi Rim huquqi davridan buyon
mavjud bo'lib, bunga qariyb ikki ming yilcha bo'lgan.

Konstitutsiyaviy huquq konstitutsiyaviy tuzum asoslarini, inson va
fuqaroning huquq va erkinliklarini, mamlakatning davlat tuzilishini,
Prezident, Oliy Majlis, hukumat, sud tizimi, fuqarolarning o'zini-
o'zi boshqarish organlarining huquqiy maqomini mustahkamlab qo'yadi.

Ma'muriy huquq davlat boshqaruvi, ijroiya hokimiyat sohasi
(hukumat faoliyati, ijroiya hokimiyatning boshqa organlari)da yuzaga
keladigan munosabatlarni tartibga soladi. Fuqarolik huquqi mulkiy va
u bilan bog'liq shaxsiy nomulkiy munosabatlar (ismga ega bo'lish
huquqi, sha'n va qadr-qimmatni himoya qilish, muallifiik huquqi va
h.k.)ni tartibga soluvchi huquq sohasidir.

Jinoyat huquqi yordamida davlat qanday ijtimoiy xavfli
qilmishlarning jinoiy ekanligini va ularni sodir etganlik uchun qanday
jazolar tayinlanishi mumkinligini belgilab beruvchi normalarni o'z
ichiga oladi. Bu normalar Ўzбекистон Respublikasining Jinoyat
kodeksida jamlangan.

, ..

Yer huquqi yerga egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish sohasidagi munosabatlarni tartibga soladi.

Agrar huquq qishloq xojaligi mahsulotlarini yetishtirish va qayta ishlash sohasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi tarmoqdir.

Mehnat huquqi — mehnat munosabatlarining kelib chiqishi, o'zgarishi va to'xtatilishi shartlarini belgilovchi, ish kuni va dam olishning davomiyligini, mehnat intizomi, qismirlar, ayollarni muhofaza qilish kabilarni belgilovchi huquqiy normalarning yig'indisi.

Fuqarolik-protsessual huquq normalari sudlarning fuqarolik, oilaviy, mehnat, yer bilan bo'liq va moliyaviy munosabatlar kabi bir qator munosabatlar sohasidagi faoliyatini tartibga soladi.

Fuqarolik-protsessual huquqqa ishlarning xojalik sudlari tomonidan ko'rib chiqilishi tartibini boshqaradigan xojalik-protsessual huquqi yaqin turadi.

Jinoyat-protsessual huquq sudlov, tergov, prokuratura organlarining jinoyat ishlarini tergov qilish va sudda ko'rib chiqish faoliyatini tartibga soladi.

Huquq instituti huquq tarmoqi tarkibidagi ma'lum munosabatlarni tartibga soluvchi yuridik normalar yig'indisidir. Huquq tarmoqi huquq institutlaridan tashkil topgan. Masalan, konstitutsiyaviy huquq inson va fuqaroning huquqlari va erkinliklari, prezidentlik, hukumat kabi institutlarni o'z ichiga oladi. Fuqarolik huquqi esa mulk huquqi, majburiyat huquqi, mualliflik huquqi, meros huquqi kabi institutlarni qamrab oladi.

Davlatning ichki (milliy) huquq tizimidan tashqari, xalqaro huquq tizimi ham mavjud. Uning prinsiplari va normalari davlatlar, xalqaro tashkilotlar va ushbu huquqning boshqa subyektlari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi.

Xalqaro huquq tizimi bir necha tarmoqiardan tashkil topgan bo'lib, misol tariqasida quyidagilarni sanab o'tish mumkin: xalqaro tashkilotlar huquqi, xalqaro xavfsizlik huquqi, diplomatiya va konsullik huquqi, xalqaro dengiz huquqi va boshqalar.

O'z navbatida, xalqaro huquq tarmoqlari institutlardan tashkil topgan. Masalan, xalqaro dengiz huquqi hududiy havzalar, ochiq dengiz, quruqlik yerlari va boshqalarni o'z ichiga oladi.

10-§. Huquq manbalari

Xulq-atvor qoidasi huquqiy normaga aylanishi uchun ma'lum yuridik shakl olishi kerak. Bunday o'zgarish davlatning huquq ijodkorligi faoliyati natijasida yuzaga keladi.

IMatijada qonun chiqaruvchi organning irodasi bajarilishi majburiy b^olgan muayyan huquqiy hujjatda ^oz ifodasini topadi. Huquq manbai deganda, uni obyektiv ifodalash usullari tushuniladi. Huquq manbalarini quyidagi asosiy turlarga b^olish qabul qilingan:

- huquqiy odat;
- yuridik pretsedent;
- normativ-huquqiy hujjat;
- xalqaro-huquqiy normaialar;
- diniy normalar.

Huquqiy odat deb doimiy takrorlanishi natijasida barqaror xulq-atvor normasiga aylangan va keyinchalik davlat tomonidan tasdiqlangan xulq-atvor qoidasiga aytiladi.

Odat insoniyat jamiyati rivojlanishining ilk bosqichlaridagi ijtimoiy munosabatlarni tartib^a soluvchi asosiy huquq manbai b^olgan. Odat asta-sekin normativ hujjat bilan siqib chiqarilgan va almashtirilgan. Shundan keyin u huquqning yuridik manbai b^olmay qolgan.

Hozirgi vaqtda odatning ahamiyati katta emas. U faqat qonun yetarli b^olmagan yoki qonunning ^ozi odatga havola qiladigan hollardagina saqlanib qolmoqda.

Yuridik pretsedent — huquqning shunday manbaiki, bunda muayyan ish b^oyicha chiqarilgan sud qarori kelgusida shunday ishlarni hal etishda qoidaga aylanishi mumkin.

Yuridik pretsedent ish b^oyicha sud yoki ma'muriy organning qaroriga muayyan normativ (umummajburiy) kuch berishni bildiradi. Bunday qaror kelgusida shunday ishlarni k^o rib chiqishda majburiy b^oladi va shu bilan huquqiy tus oladi.

Huquqiy odat va yuridik pretsedent bir qator xorijiy mamlakatlarning huquq tizimida katta ahamiyatga ega, lekin ^ozbekiston Respublikasining huquq tizimida q^ollanilmaydi.

Sud pretsedenti Buyuk Britaniya, AQSH, Kanada, Avstriyada huquq manbai hisoblanadi. Bu mamlakatlarning hammasida sud hisobotlari chop etiladi. Ulardan pretsedentlar haqida ma'lumot olish mumkin. Albatta, bu mamlakatlarning har birida sud pretsedenti turlicha q^oUaniladi. Pretsedentni huquq manbai sifatida tan olish, qonun b^olmagan yoki b^olgan sharoitlarda ham sudga qonun ijodkorligi vazifasini bajarish imkonini beradi.

Normativ-huquqiy hujjat — vakolatli davlat organining belgilangan tartibda qabul qilgan yuridik hujjati b^olib, umummajburiy xulq-atvor qoidalarini ^oz ichiga oladi. Barcha normativ-huquqiy hujjatlarga quyidagi belgilar xosdir:

- ular huquqiy normalarni belgilab beradilar, qzgartiradilar yoki bekor qiladilar;

- ularda belgilangan qoidalarining mazmuni bayon etiladi;

- belgilangan normalarga umummajburiy tus beradi yoki ilgari belgilangan normalarning amalda boshini bekor qiladi.

Normativ shartnoma — huquq manbaining alohida turi boʻlib, ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishning asosi boʻlib xizmat qiladi. Normativ shartnomalarda bir qancha subyektlarning irodasi mujassamlanadi, masalan, xalqaro, jamoaviy va boshqa shartnomalarning subyektlari.

Normativ-huquqiy hujjatlarning turlari davlatning qaysi organlari tomonidan qabul qilinganligiga hamda ularning yuridik kuchi katta yoki kichikligiga qarab farqlanadi. Ushbu belgilarga asosan, normativ-huquqiy hujjatlarni quyidagi turlarga boʻlish mumkin:

Qonun — umumxalq ovoz berishi (referendumi) orqali yoki mamlakatning oliy vakillik organi (parlament) qabul qiladigan normativ-huquqiy hujjat. Qonunlar orasida Konstitutsiya — davlatning asosiy qonuni — alohida mavqega ega boʻlib, oliy yuridik kuchga egadir. Konstitutsiya va konstitutsiyaviy qonunlarni faqat parlament qabul qilishi mumkin, chunki ularda konstitutsiyaviy tuzum asoslari, insonlar va fuqarolarning asosiy huquq va erkinliklari hamda konstitutsiyaga qzgartishlar kiritish tartib-qoidalari belgilab qoʻyiladi.

Konstitutsiyaviy qonunlar alohida tartibda qabul qilinadi.

Davlat boshligʻining normativ hujjatlari. Xususan, bizning mamlakatimizda bu farmon — Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 94-moddasiga asosan, Prezident chiqaradigan normativ-huquqiy hujjat. Ushbu hujjat Konstitutsiya va qonunlarga hamda Oʻzbekistonning xalqaro shartnomalariga zid kelmasligi kerak.

Hukumatning qarorlari va farmoyishlari ijro etuvchi hokimiyat organining oʻz vakolati doirasida chiqaradigan normativ-huquqiy hujjatlaridir. Ushbu hujjatlar Konstitutsiya asosida qabul qilinib, Oʻzbekiston qonunlari va Prezidentning normativ farmonlarini amalga oshirishga qaratilgan. Vazirliklar, davlat qoʻmitalari va idoralarining buyruq va yoʻriqnomalari davlat boshqaruvi organlarining normativ-huquqiy hujjatlaridir. Ular konstitutsiya asosida qabul qilinib, qonunlar, Prezidentning farmonlari hamda hukumat qarorlarini bajarishga qaratilgan.

Davlat hokimiyati mahalliy ijroiya organlarining qarorlari.

Normativ-huquqiy hujjatlar iyerarxiyasi shuni talab qiladiki, davlat hokimiyatning quyi vakillik organlari qabul qilgan normativ-

huquqiy hujjatlar yuqori turuvchi organlarning normativ-huquqiy hujjatlariga muvofiq kelishi kerak. Davlat hokimiyati ijroiya organlarining normativ-huquqiy hujjatlari esa vakillik organlari hamda yuqori turuvchi ijroiya organlarning normativ-huquqiy hujjatlariga muvofiq kelishi zarur.

□zbekistonda huquq manbalari quyidagilardan iborat:

- xalqaro huquqning umume'tirof etgan prinsiplari va normalari hamda □zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari; qonunlar;

- qonunosti hujjatlari. Xalqaro huquqning umume'tirof etgan prinsiplari va normalari — xalqaro huquqning asosiy qoidalarini b□lib, ularni xalqaro huquqning barcha subyektlari tan olgan va shu bois bajarmaslikka y□l q□yilmaydi. Ular ichida davlat suverenitetini hurmat qilish, z□rlik ishlatmaslik yoki z□rlik ishlatish bilan tahdid qilmaslik, davlatning hududiy yaxlitligi, chegaralarining buzilmasligi, nizolarni tincha y□l bilan hal etish, ichki ishlarga aralashmaslik, xalqlarning teng huquqliligi va □z taqdirini □zi belgilash huquqi, insonning huquq va erkinliklarini hurmat qilish, davlatlar □rtasidagi hamkorlik, xalqaro huquq b□yicha majbu-riyatlarini vijdonan bajarish kabilar b□lishi mumkin.

Xalqaro shartnoma — xalqaro huquqning ikki yoki bir necha subyekti qabul qilgan bitim b□lib, huquq va majburiyatlarni belgilovchi, □zgartiruvchi yoki bekor qiluvchi hujjatdir. □zbekiston Respublikasi siyosiy, iqtisodiy, huquqiy va maxsus masalalar b□yicha bir necha ming shartnoma tuzgan. 1995-yilda «□zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to'g'risidagi qonun» qabul qilingan. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, xalqaro shartnomalarning qoidalarini □zbekiston qonunlariga nisbatan ustunlikka ega. □zbekiston Respublikasi qonunlarini quyidagi guruhlariga b□lish mumkin: Asosiy qonun — Konstitutsiya; konstitutsiyaviy qonun; Qoraqalp□iston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlari. Qonunlar va boshqa normativ hujjatlar orasida □zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi asosiy □rin tutadi. Ushbu hujjat davlat hokimiyatining tashkil etilishini belgilaydi, konstitutsiyaviy tuzum asoslarini, insonlar va fuqarolarning huquq va erkinliklarini mustahkamlaydi. Konstitutsiya amaldagi qonunlar uchun yuridik asosdir. Konstitutsiya qoidalarini boshqa normativ hujjatlarda rivojlantiriladi va aniqlashtiriladi. Shuni ham aytib □tish kerakki, Qoraqalp□iston Respublikasi □zbekiston Respublikasi tarkibida □z konstitutsiyasiga ega b□lib, uning qoidalarini □zbekiston Konstitutsiyasiga zid kelishi mumkin emas. ,

Konstitutsiyaviy qonunlar Konstitutsiyaga o'zgartish va qo'shimchalar kirituvchi qonunlardir. Ushbu hujjat uchun Oliy Majlisda oddiy qonunlarga nisbatan ularni qabul qilishning murakkabroq tartib-qoidalari belgilangan.

Qonunlar, o'z navbatida, kodekslashtirilgan va joriy qonunlarga birlashtiriladi. Kodekslashtirilgan qonunlarga kodekslar kiradi. Kodeks — mantiqiy tizimlashtirish xususiyatiga ega qonun to'plami, qozida ijtimoiy munosabatlarning ma'lum bir sohasini batafsil tartibga soluvchi normalarni birlashtiradi. Masalan, Fuqarolik kodeksi, Jinoyat kodeksi, Mehnat kodeksi, Soliq kodeksi, Bojxona kodeksi va hk.

Qoraqalpog'iston Respublikasining qonunlari qonun chiqaruvchi (vakillik) organ tomonidan qabul qilinadi va bunday qonunlar Qoraqalpog'iston hududida ijro etilishi shart.

Qonunning vaqt boshlab amal qilishiga e'tibor qaratish lozim.

Qonunlar quyidagi hollarda kuchga kiradi:

- rasman e'lon qilinganidan o'n kun o'tgach;
- qonunda yoki uni amalga kiritish to'g'risida maxsus hujjatda ko'rsatilgan vaqtdan boshlab.

Qonunlar quyidagi hollarda o'z kuchini yo'qotadi:

- qonunning qozida ko'rsatilgan muddat tugagan bo'lsa;
- ushbu qonun bekor qilinishi natijasida (ijtimoiy munosabatlarning shu sohasini tartibga soluvchi yangi qonun qabul qilinishi munosabati bilan). Qonun zamonda amal qiladi. Buning ma'nosi shuki, qonun orqaga qaytish kuchiga ega.

Umumiy qoidaga ko'ra, qonunlar orqaga qaytish kuchiga ega emas. O'zbekistonda jinoyat yoki ma'muriy javobgarlikni yengillashtiruvchi qonunlar orqaga qaytish kuchiga ega.

Qonun makonda amal qiladi. Gap shundaki, qonunlar mamlakatning barcha hududlarida amal qiladi. Davlat hududiga uning suvereniteti ostida bo'lgan hudud kiradi. Ushbu hududga quruqlik, ichki suvlar va hududiy dengiz havzalari, ushbu hududlar ustidagi havo bo'shlig'i va davlat chegarasi doirasidagi yerosti boyliklari kiradi.

Qoraqalpog'iston qonunlari uning hududidagina amal qiladi.

Qonun shaxslarga nisbatan amal qiladi.

Odatda qonunlar ushbu hududdagi barcha subyektlar, ya'ni fuqarolar, yuridik shaxslar, davlat organlari, korxonalar, muassasalar va tashkilotlar uchun majburiydir.

Huquq normalari talablarining O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, xorijliklar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar uchun

majburiylik huquqning umumiy prinsipi hisoblanadi. Lekin istisnolar ham mavjud. Masalan, «Harbiy majburiyat va harbiy xizmat tўg'risida»gi qonunning talablari faqat O'zbekiston fuqarolariga tegishlidir. «Referendum tўg'risida»gi qonunga binoan referendumda faqat O'zbekiston Respublikasining fuqarolari qatnashishi mumkin.

Bundan tashqari, amaldagi qonunlar va O'zbekistonning xalqaro shartnomalariga muvofiq, diplomatik daxlsizlik huquqidan foydalanuvchi xorijiy fuqarolar ham bundan mustasno. Elchilar huquqbuzarliklar sodir etgan hollarda, ularga nisbatan Jinoyat kodeksi va Ma'muriy javobgarlik tўg'risidagi kodeks amal qilmaydi.

Qonun osti hujjatlari qonunlar asosida qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlardir. Ularga quyidagilar kiradi:

Prezident farmonlari;

- hukumat qarorlari;

- boshqa ijroiya hokimiyat organlarining hujjatlari;

- joylardagi ijroiya organlarning normativ hujjatlari.

Ushbu qonun osti hujjatlari tizimida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari alohida qatnashadi, chunki ularni davlat boshlig'i chiqaradi. Ushbu farmonlar normativ xususiyatga ega bo'lishi mumkin. Prezident farmonlari O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlariga zid kelishi mumkin emas.

O'zbekiston Vazirlar Mahkamasining qarorlari xalqaro va madaniy qurilishning eng muhim masalalari bo'yicha qabul qilinadi. Ular odatda umumiy xususiyatga va huquq normalariga ega bo'lib, huquq manbalari hisoblanadi.

Ayrim hollarda ijro etuvchi hokimiyat organlarining hujjatlari ushbu organlar tizimidan tashqarida vujudga keluvchi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Bunday vakolatlar Moliya vazirligi, Adliya vazirligi, Markaziy bank va boshqa tashkilotlarda, ayniqsa, kattadir.

O'zbekistonda vazirliklar hamda tashkilotlarning fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlariga daxldor normativ hujjatlarni qayd etish davlat tizimi joriy etilgan. Ushbu vazifa O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi zimmasiga yuklatilgan.

II-§. Huquqiy munosabatlar va ulavning tuzilishi

Huquq normalari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar huquqiy munosabatlar xususiyatiga ega bo'ladi. Ularning vujudga kelishi uchun yuridik fakt-hodisa (masalan, insonning

tuqilishi yoki qilishi, yonqin) yoki harakat (masalan, huquqbuzarlik) mavjud boiishi lozim.

Huquqiy munosabatlar deganda, uning ishtirokchilari qrtasida vujudga keladigan va huquq normalari bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabat tushuniladi. Huquqiy munosabatlarning vujudga kelishi uchun uchta omil boiishi zarur: huquq normalari; subyektiv huquq va majburiyatlar; yuridik fakt. Faqat birgalikdagina ular huquqiy munosabatlarni yuzaga keltiradi.

Huquqiy munosabat — uning ishtirokchilari qrtasidagi haqiqiy yuridik aloqalar boiib, ularning qzaro huquq va majburiyatlarida namoyon bqladi.

Huquqiy munosabat, tuzilishiga kqra, obyekt, subyekt va mazmun kabi elementlardan iborat.

Huquqiy munosabat ishtirokchilarining harakati nimaga qaratilgan bqlsa, shu narsa ushbu huquqiy munosabatlarning obyekti hisoblanadi. Masalan, xaridor sotib olayotgan molini olish huquqiga ega, lekin xarid uchun pul tqlashga majbur. Sotuvchi esa ushbu mol uchun haq olish huquqiga va xaridorga oldi-sotdi talablariga mos keladigan tovarni berish majburiyatiga ega. Sotilayotgan va sotib olinayotgan mol-mulk huquqiy munosabatning obyekti hisoblanadi. Huquq va majburiyatning uzviy aloqadorligi juda kqp huquqiy munosabatlar uchun xosdir.

Huquqiy munosabatlarning ishtirokchilari, ya'ni huquq va majburiyat egalari ushbu huquqiy munosabatlarning subyektlari hisoblanadi. Chunonchi, quyidagilar subyektlar boiishi mumkin: qzaro munosabatga kirishgan fuqarolar; davlat organlari va munosabatga kirishgan fuqarolar;

- tashkilotlar va munosabatga kirishgan fuqarolar; qzaro munosabatga kirishgan tashkilotlar; davlat organlari va munosabatga kirishgan tashkilotlar. Huquqiy munosabat subyektlari, avvalambor, jismoniy va yuridik shaxslardir.

Jismoniy shaxslar — ushbu davlat fuqarolari, boshqa davlat fuqarolari (ajnabiylar) va fuqaroligi yqq shaxslar (apatridlar).

Yuridik shaxslar — tashkilotlar, muassasalar, davlat organlari, davlat, fuqarolarning qzini-qzi boshqarish organlari.

Huquqiy munosabatlarning mazmunini subyektlarning qz huquq va majburiyatlarini amalga oshirish bqyicha real harakatlari tashkil etadi. Masalan, oldi-sotdi bqyicha huquqiy munosabat mazmunini sotuvchining xaridorga narsani haqiqatan berishi va buning uchun xaridorning sotuvchiga haq tqlashi tashkil etadi. Ushbu huquqiy munosabatlar mazmuniga qzaro da'volar qilish va ularni qondirish

yuzasidan amalga oshirilgan harakatlar (masalan, buyumning sifati, shartlari va tashlov muddati bo'yicha da'volar) ham kiradi. Shunday qilib, huquqiy munosabatlar subyektlar o'rtasidagi munosabatlarning yuridik shakli bo'lib, uning yordamida davlat qonun talablariga binoan ijtimoiy munosabat ishtirokchilari xulq-atvorini me'yorlab beradi.

Huquqiy munosabatlarda ishtirok etish uchun subyektlar qator yuridik xususiyatlarga ega bo'lishi lozim. Gap, birinchi navbatda, huquqiy layoqat va muomala layoqati to'g'risida bormoqda. Huquq layoqati huquqlarga ega bo'la olish va yuridik majburiyatlarni zimмага olish qobiliyatidir. Muomala layoqati esa o'z harakatlari asosida huquqlarni amalga oshirish va yuridik majburiyatlarni bajarish qobiliyatidir.

Yuridik shaxslarga tegishli bo'lgan huquqiy layoqat va muomala layoqati bir vaqtda vujudga keladi hamda ushbu shaxslar o'z faoliyatini boshlagan paytdan boshlab paydo bo'ladi.

Jismoniy shaxslarning huquqiy layoqati inson tug'ilganda boshlanib, uning vafotidan so'ng tug'xtaydi. Muomala layoqati esa yosh va ruhiy salomatlik bilan bog'liq. O'zbekiston qonunlariga binoan, tug'liq muomala layoqati fuqaro 18 yoshga to'lganidan so'ng boshlanadi. Lekin ushbu qoidadan istisnolar ham mavjud. Masalan, shaxs jinoiy javobgarlikka 16 yoshdan, ayrim jinoyatlar uchun 14 yoshdan tortilishi mumkin. Boshqa bir misol: oila kodeksi ayrim hollarda 18 yoshga to'lganidan turib nikohdan o'tishga ruxsat beradi. Bunday fuqaro nikohdan o'tgan vaqtdan boshlab to'liq muomala layoqatiga ega bo'ladi.

Har bir inson huquqiy munosabatlarga o'zining qandaydir siyosiy, moddiy, ma'naviy va boshqa ijtimoiy manfaatlari va ehtiyojlarini amalga qondirish uchun kirishadi. Ushbu maqsadga subyektiv huquq va majburiyatlar hamda ularni amalga oshirishga qaratilgan yuridik harakatlar yordamida erishiladi. Bularning hammasi jismoniy yoki yuridik shaxs kutgan muayyan natijalarga olib keladi.

Yuridik faktlar — o'ziga xos hayotiy holatlar bo'lib, qonun va huquqiy normalar ularni yuridik oqibatlarining vujudga kelishi, o'zgarishi yoki bekor qilinishi bilan bog'laydi.

Har bir yurist amaliy faoliyatining bosh vazifalaridan biri yuridik faktlarni aniqlash yoki tasdiqlashdir. Busiz qonunlarni to'g'ri qo'llash, fuqarolar va tashkilotlarning huquqlarini himoya qilish, nizolarni hal etish, qonunbuzarlik sodir etgan shaxslarni javobgarlikka tortish mumkin emas.

Yuridik faktlarni, insonlarning xohish-irodasiga k^ora, hodisalar va harakatlarga b^olish mumkin.

Hodisalar insonning xohish-irodasiga bog'liq b^olgan holda vujudga keladi. Masalan, tabiiy ofatlar, bolaning tu^gilishi, uning muayyan yoshga yetishi, insonning vafot etishi, muddatning ^otishi va hk. Aytaylik, insonning vafot etishi merosning ochilishini vujudga keltiradi hamda huquqiy layoqatni tugatadi. Mol-mulkning nobud b^olishiga olib keladigan, yon^olin, suv toshqini—mol-mulk su^gurta qilingan b^olsa — su^gurta pulini t^olash uchun asos boiadi. Harakatlar insonning xohish-irodasi asosida vujudga keladigan yuridik hujjatlardir. Ular huquqiy normalarga amal qilish munosabatiga k^ora, huquqiy va huquqqa zid harakatlarga b^olinadi.

Amaldagi qonunchilik normalari asosida vujudga keladigan hamda shu normalar bilan tartibga solinadigan harakatlar huquqiy, huquqqa muvofiq harakatlar deb ataladi.

Huquqqa zid harakatlar — qonun yoki huquqiy normaga zid boigan harakatdir. Ular huquqqa xilof xatti-harakat deb ham ataladi. Ba'zi hollarda qonun harakatsizlikni ham huquqqa zid xatti-harakat sifatida e'tirof etadi. Masalan, bir kema kapitanining halokatga uchragan boshqa kemaga yordam bermasligi yoki yordamga muhtoj odamni uning hayotiga real xavf tu^gilgan paytda yordamsiz qoldirish kabi harakatsizlik hollari huquq normasiga zid b^olgan qilmishlar hisoblanadi.

12-§. Huquqbuzarlik vayuridikjavobgarlik

Huquqbuzarlik deganda, jamiyat uchun xavfli b^olgan qilmish (harakat yoki harakatsizlik) tushuniladi. Bunday qilmish qonun bilan muhofaza qilinadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazishi yoki zarar yetkazish xavfmi tu^gdirishi mumkin.

Huquqbuzarlikning asosiy belgilari quyidagilardan iborat: ijtimoiy xavflilik; huquqqa zidlik; ayblilik; jazolanish. *Ijtimoiy xavflilik* shundan iboratki, bunda huquqbuzarlik jamiyatning qadriyatlariga tajovuz qiladi, xususiy va ijtimoiy manfaatlarini poymol etadi. Huquqbuzarlikning zararliligi yoki xavfliligi shundan iboratki, u jamiyat hayotining maromiga salbiy ta'sir etadi.

Huquqqa zidlik —huquqbuzarlikning ikkinchi belgisi. Bu ^orinda gap qilmish oqibatida qonunning, muayyan huquqiy normaning buzilishi t^oq^orisida bormoqda. Boshqacha aytganda, huquqbuzar qonunda yoki huquq normasida belgilab q^oyilgan taqiqni buzadi.

Agar bunday taqiq b◻lmasa, huquqbuzarlik ham boimaydi. Qonun kengaytirilgan holda yoki analogiya b◻yicha talqin etilishi mumkin emas.

Ayblilik — huquqbuzarlikning uchinchi belgisi. Huquq normasini yuridik javobgarlikni zimmasiga olishga qodir b◻lgan shaxs buzadi va shaxs bu harakatni qasddan yoki ehtiyotsizlik oqibatida sodir etadi.

Ayb — shaxsning ◻zi sodir etgan huquqqa xilof harakatiga va uning zararli oqibatlariga ruhiy munosabati. Qariyb har doim inson oldida huquqqa mos yoki huquqqa zid tarzda harakat qilishni tanlash imkoni b◻ladi. Agar u ikkinchi y◻lni tanlasa, huquqqa xilof qilmishni aybli tarzda sodir etgan, deb hisoblanadi.

Balo◻at yoshiga yetmaganlar yoki aqli noraso deb topilgan shaxslar sodir etgan qilmish (huquqqa zid b◻lsa ham) huquqbuzarlik b◻lmaydi. Baxtsiz hodisa, tasodif natijasida, biron kimsaga aybsiz zarar yetkazish hodisasi ham huquqbuzarlik emas.

Huquqbuzarlikning to 'rtinchi belgisi — *jazolanish*. Bu maium huquqbuzarlik uchun uni sodir etgan shaxsning vakolatli davlat organi tomonidan javobgarlikka tortilishini bildiradi. Bu javobgarlik huquqiy normaning sanksiyasida ifodalanadi.

Ba'zi hollarda shaxs qonunga binoan javobgarlikdan ozod etilishi ham mumkin. Lekin buni ham vakolatli davlat organi amalga oshiradi.

Huquqbuzarliklar qonunchilikning qaysi sohasiga tegishliligiga qarab, bir qancha turlarga boiinadi. Huquqbuzarlikning quyidagi turlarini keltirish mumkin:

- fuqarolik-huquqiy (majburiyatni bajarmaslik, moddiy zarar yetkazish);

- ma'muriy (mayda bezorilik, y◻Uarda harakatlanish qoidalarini buzish va hk.); intizomiy (ishga kelmaslik, kech qolish);

- jinoiy, ya'ni jinoyatlar (odam oidirish, ◻◻rilik, militsiya xodimiga qarshilik k◻rsatish va boshqalar). Huquqbuzarlikning turiga qarab davlat majburlov choralari ham ◻zgarib turadi. Ularning eng o◻irlari jinoyat sodir etilganda q◻llaniladi.

Yuridik javobgarlik, ijtimoiy javobgarlikning boshqa shakllaridan farqli ravishda, doimo huquq normalariga asoslanadi va davlat majburlov normalari bilan bo◻liq b◻ladi. Yuridik javobgarlik — huquqbuzarning huquq normalariga asoslangan va huquqbuzarlik faktidan kelib chiqadigan qilmishi uchun javob berish va davlat majburlov choralari shaklidagi noxush oqibatlariga chidash majburiyati hamda shunday oqibatlarga haqiqatan duchor boiishidir.

Yuridik javobgarlik belgilari quyidagilardan iborat:

- davlat majburlov choralari bilan uzviy aloqadorlik;
- faktik asos — huquqbuzarlik;
- yuridik asos — yuridik javobgarlikning huquqiy tartibga solinganligi;
- davlat qoralovi bilan bog'liqlik;
- huquqbuzar huquqlarini cheklash bilan bog'liq salbiy oqibatlar;
- huquqbuzarlikni sodir etishda aybdor deb topilgan shaxsga nisbatan jazo qo'llash; huquqiy prinsiplarga asoslanganlik (qonuniylik, individuallashtirish, tabaqalashganlik va boshqalar).

Yuridik javobgarlikning asosi huquqbuzarlik, ya'ni huquq normalarini buzuvchi muayyan harakat yoki harakatsizlikdir.

Huquqbuzarlikning har xil turlari turli xil yuridik javobgarlikka olib keladi. Masalan, fuqarolik huquqbuzarligi (majburiyatni bajarmaslik) — fuqaroviy-huquqiy javobgarlikka (zararni qoplash, neustoykani tashlatishga), ma'muriy huquqbuzarlik (yo'llarda harakatlanish qoidalarini buzganlik) — ma'muriy javobgarlikka (jarima, transport vositasini boshqarish huquqidan mahrum etishga) olib keladi. Jinoiy huquqbuzarlik, ya'ni jinoyat esa jinoiy javobgarlikka olib keladi (unga nisbatan ozodlikdan mahrum etishgacha berilgan jazo qo'llanishi mumkin).

Yuridik javobgarlik ikki asosiy shaklda — sud tartibida va ma'muriy tartibda amalga oshiriladi. Jinoiy javobgarlikni amalga oshirishning sud tartibi huquqbuzarga nisbatan faqat vakolatli davlat organi nomi bilan sud tomonidan jazo qo'llanilishini bildiradi. Ushbu sud tartibi fuqaroviy-huquqiy javobgarlik uchun xos, jinoiy javobgarlik uchun esa majburiydir.

«

Yuridik javobgarlikning ikki turi farqlanadi: jarima yoki jazo; huquqni tiklovchi javobgarlik. Jarima jazosi ma'muriy yoki intizomiy f v xato jinoyatlar uchun qo'llaniladi. Javobgarlikning ushbu turiga xos

j

xususiyat shundan iboratki, u faqat protsessual shaklda amalga oshiriladi hamda tegishli vakolatlarga ega davlat organlari va mansabdor shaxslarning hujjatlari bilan belgilanadi.

MAMURIY HUQUQ ASOSLARI

1-§. Ma'muriy huquq tushunchasi

Ma'muriy huquq Konstitutsiyaviy, fuqarolik va jinoyat huquqlari bilan bir qatorda — huquqning asosiy tarmoqlariga kiradi.

«Ma'muriyat» so'zi lotincha «administratio» so'zidan olingan bo'lib, «boshqarish» ma'nosini bildiradi. Shu bois ma'muriy huquq ko'pincha boshqaruv huquqi yoki boshqarishga oid huquq deb ta'riflanadi.

Huquq tarmoqlari bir-biridan, avvalo, huquqiy boshqaruv predmeti va usuli bilan farq qiladi. Ma'muriy huquqning O'zbekiston Respublikasi huquq tizimining mustaqil tarmoqi sifatidagi ijtimoiy munosabatlarning asosiy xususiyati shundaki, u davlat boshqaruvi sohasidagi ijtimoiy munosabatlarni, ya'ni davlat organlarining ijro etish va farmoyish berish faoliyati jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi, Ma'muriy huquqning maqsad va vazifalarni to'la anglab yetish uchun, avvalo, davlat boshqaruvining tarkibi haqida tushunchaga ega bo'lish lozim. Har qanday boshqaruv muayyan munosabatlarni tartibga solib turadi/ Jamiyatdagi boshqaruv ijtimoiy boshqaruv deb ataladi. U insonlarni asosiy maqsad yo'lida jipslashtirish, qizaro munosabatlarni tartibga solish, butun jamiyatni jipslashtirish uchun qo'lanadi.

Ijtimoiy boshqaruvning asosiy turlaridan biri davlat boshqaruvidir. U davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari tomonidan amalga oshiriladi. Davlat boshqaruv organlari faoliyatining mazmuni istiqbolni belgilash, rejalashtirish, moliyaviy ta'minlash, kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish, hisobga olish va nazorat qilishdan iborat. Bu davlat boshqaruvining keng tarqalgan vazifalaridan biri bo'lib, barcha davlat organlari ularni o'z faoliyati davomida qo'llaydilar.

Masalan, prokuratura — nazorat organi. Respublika Bosh Prokurori nafaqat barcha davlat organlari, jamoat birlashmalari, korxonalar, muassasalar va fuqarolarning qonunlarga rioya qilishlarini, balki quyi boshqaruvdagi prokurorlarning faoliyatini ham nazorat qilib turadi. Boshqaruv prokurorining asosiy vazifasi emas. Davlat boshqaruvi quyidagi xususiyatlarga ega: - *tashkilotchilik faoliyatining mavjudligi;*

- davlat-hokimiyat xususiyatiga ega ekanligi;
- boshqaruv faoliyatini amalga oshirish jarayonida davlatning ijtimoiy-madaniy, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy faoliyat sohalaridagi funksiyalarni bajarilishi;
- vakolat boshqaruv subyektlari tomonidan amalga oshiriladi.

Shunday qilib, davlat boshqaruvi ijtimoiy hayotning eng muhim tarmoqlarini qamrab oladi, bu jarayonda xalqaro tashkilotchilik, madaniy, ma'rifiy ishlar amalga oshiriladi, ma'muriy-siyosiy masalalar hal qilinadi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, ma'muriy huquq sohasiga ushbu tarzda ta'rif bersa bo'ladi. Davlat boshqaruvini tashkil etish tartibi va boshqaruvni amalga oshirish jarayonida vujudga keladigan turli-tuman ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi normalarni o'z ichiga olgan huquqning alohida tarmoqi ma'muriy huquq deb ataladi. Masalan, «O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi to'g'risida»gi qonunda ifodalangan ma'muriy huquq normalari hukumatning shakllanishi va tashkil etilishi tartibini, vakolatlari, qaysi tashkilotga hisobdor ekanligi va mas'uliyatini, davlatning boshqa organlari bilan o'zaro munosabatini belgilab beradi.

*Ma'muriy huquq bilan tartibga solinadigan munosabatlar asosan, quyidagilardan iborat:

- tashkiliy jihatdan biri ikkinchisiga bo'ysunadigan davlat organlari (O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi bilan vazirliklar, qo'mitalar, hokimliklar) o'rtasidagi munosabatlar;

- bir-biriga bo'ysunmaydigan davlat boshqaruv organlari (ikki vazirlik, ikki hokimlik va hk.) o'rtasidagi munosabatlar;

- davlat boshqaruv organlari va ularga bo'ysunadigan korxonalar, muassasalar, tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlar;

- davlat boshqaruv organlari va jamoat birlashmalari (kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, xotin-qizlar, faxriylar va yoshlar tashkilotlari, ijodiy uyushmalar va boshqalar) o'rtasidagi munosabatlar;

- davlat boshqaruv organlari va fuqarolar o'rtasidagi munosabatlar.

Ma'muriy huquq predmeti — ijroiya hokimiyat faoliyatini tashkil etish jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlar yigindisi.

Mamlakatimizning tashkiliy qurilish vazifalarini hal qilishda ma'muriy huquqning ahamiyati katta.

Davlat boshqaruvi tizimini rivojlantirish, davlat apparatining ishini yaxshilash, boshqaruv faoliyatining samaradorligini oshirishga

qaratilgan tadbirlarining deyarli barchasi ma'muriy huquq normalari yordamida amalga oshiriladi. Ya'ni, aynan ma'muriy huquq normalari boshqaruv organlari, korxona, muassasa va tashkilotlarni tashkil etish, o'zgartirish yoki tugatish qoidalarini belgilab beradi.

Ma'muriy huquq normalari shu bilan birga boshqariluvchi obyektlarning faoliyatini, uning davlat boshqaruvi organlari bilan o'zaro aloqalarini tartibga solib turadi. Ushbu normalar rejalash-tirish tartibini, moddiy resurslarni taqsimlashni, ish haqini belgilash bilan bo'liq munosabatlarni ham tartibga soladi. VMa'muriy huquq nafaqat boshqaruvni, balki boshqariluvchi faoliyatini ham tartibga soladi. Misol uchun, yoli harakati qoidolari, jamoat joyida yurish-turish qoidolari, pul qilish, savdo, sanitariya va yonibindan saqlash qoidolari va hk.

Shunday qilib, ma'muriy huquq normalari qanday qilmishlar (harakat yoki harakatsizlik) ma'muriy huquqbuzarlik hisoblanishi, ma'muriy javobgarlik turlari va usulini, bunday huquqbuzarliklarni kuzatib chiqish tartibini o'rnatadi.

Ma'muriy huquq fanining boshqa huquqiy fanlar bilan o'zaro aloqalari, munosabatlariga kelsak, shuni aytib o'tish joizki, ma'muriy huquq boshqa huquqiy fanlar bilan chambarchas bo'liq. Xususan, oldingi mavzuda biz davlat (konstitutsiyaviy) huquqi sohasida fikr bildirgan edik. Agar mana shu huquq sohasi misolida ma'muriy huquqning boshqa huquq sohalari bilan o'zaro munosabatlari haqida fikr yuritadigan bo'lsak, aytib o'tish joizki, ma'muriy huquq davlat (konstitutsiyaviy) huquqi faniga juda yaqin turadi. Lekin shu bilan birga bu ikki fan o'rtasida o'zaro farqlar ham mavjud. Jumladan, davlat (konstitutsiyaviy) huquqida davlatning ijtimoiy tuzilishi va siyosatining asoslari, davlat bilan shaxs o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, milliy davlat va ma'muriy-hududiy tuzilish, davlat organlari tizimining asoslari ifodalangan. Davlat huquqi fanining predmeti ma'muriy huquq fanining predmetiga nisbatan kengdir. Masalan, davlat huquqi barcha davlat organlari uchun umumiy bo'lgan tashkil etish va faoliyat ko'rsatish tamoyillarini belgilab bersa, ma'muriy huquq normalari esa yuqoridagilarga asoslanib, davlat boshqaruvida ularni qo'llashni tartibga soladi. Davlat huquqi fuqarolarning huquqlari, erkinliklari va majburiyatlarini belgilab beradi. Ma'muriy huquq esa davlat huquqining ko'pgina normalarini yanada aniqlashtiradi, fuqaro-larning huquqiy maqomini asosiy bo'lmagan boshqa huquq va majburiyatlar bajarilishining boshqaruv mexanizmini belgilab beradi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga binoan

fuqarolar davlat organlari va mansabdor shaxslarning noqonuniy xatti-harakatlari ustidan sudga shikoyat qilish huquqiga ega. Ushbu jarayon davlat (konstitutsiyaviy) huquq nomdori bilan tartibga solinadi. Ma'muriy huquq esa mana shu shikoyatlarni qaysi organga tegishligini, shikoyatni kiritib chiqish muddati va tartibini hamda boshqa tomonlarini tartibga soladi.

2-§. Ma'muriy huquq manbalari

Ma'muriy huquq manbalari birligida ma'muriy huquqiy riormalarni ifoda etgan davlat hokimiyati va davlat boshqaruvi organlarining (ayrim hollarda boshqa davlat organlarining) aktlari hisoblanadi. Bu normalar qonunlarda, vakillik organlarining normativ hujjatlarida, Prezident farmonlarida, Vazirlar Mahkamasi qarorlarida, vazirlik va davlat qo'mitalari, hokimlarning normativ aktlarida namoyon bo'ladi.

Boshqa huquq sohalari singari ma'muriy huquqning ham asosiy manbasi birligida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hisoblanadi. Xususan, Konstitutsiyaga binoan davlat boshqaruvi organlari tizimiga rahbarlik qiluvchi organ bu — O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasidir, Konstitutsiyaning 89-moddasiga binoan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti O'zbekiston Respublikasida davlat va ijro etuvchi hokimiyat boshlig'idir, deb belgilangan. Konstitutsiyaning 98-moddasida esa, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Konstitutsiyaviy huquqiy maqomi o'z o'rnini egallagan. Konstitutsiyaning XXI bobi esa mahalliy davlat hokimiyati asoslariga baytlangan.

O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi Kodeksi ham ma'muriy huquq manbalari tizimida alohida o'rinini egallaydi. Zero, unda ma'muriy huquqbuzarlik tushunchasi, ma'muriy javobgarlik tushunchasi va turlari, ma'muriy norma-larning harakat qilishi, ma'muriy ishlarni kiritib chiqishga vakolatli organlar, ularning faoliyat yonalishi va vakolatlari doirasi to'g'risidagi qoidalar o'z o'rnini topgan.

Ma'muriy huquq manbalariga O'zbekiston Respublikasi Havo Kodeksi, Bojxona Kodeksi, Soliq Kodeksi va boshqa huquqiy normativ aktlarni kiritishimiz mumkin.

Ma'muriy huquq manbalariga Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan qator qonunlarni kiritishimiz mumkin. Xususan, O'zbekiston Respublikasining 1992-yil 4-yanvarda qabul qilingan «O'zbekiston

3-§. *Ma'muriy-huquqiy normalar va munosabatlar*

Ma'muriy-huquqiy normalar — davlat boshqaruvi sohasida davlat boshqaruvi organlari, davlat xizmatchilari, shuningdek, korxona, muassasa, tashkilotlar, mehnat jamoalari va fuqarolarning qonunchilik bilan ruxsat etilgan yurish-turish chegarasini belgilab beradi.

Lozim tarzda xulq-atvor qaysi harakatlarni sodir etish mumkin (ruxsat etiladigan xatti-harakatlar), qaysilaridan qaysi tiyish kerak (taqiqlar), qaysilarini bajarish zarur (korsatmalar) ekanligini korsatishni taqozo etadi. Inson xulq-atvoriga boshqaruv ta'sirini korsatishning mohiyati ana shunda namoyon bo'ladi.

Bunda ma'muriy-huquqiy normalarning muhim xususiyatiga e'tiborni qaratish kerak. Ushbu normalar, avvalo, ijro etuvchi hokimiyat (davlat boshqaruvi) subyektlariga qaratilgan majburiy xulq-atvor qoidalariga ega.

Shunga qaramay, ularning boshqaruv ta'siri ostida yuzaga keladigan huquqiy munosabatlar har qanday huquqiy munosabatlarga xos bo'lgan bunday munosabatlar ishtirokchilarining burch va huquqlari mosligi, ularning hokimiyat irodasi qaratilgan shaxslar manfaatlarini ta'minlashga yo'nalganligi kabi sifatlardan mahrum bo'lmaydi. Huquqiy norma ta'sirida yuzaga kelgan subyektlarning qazaro huquq va majburiyatlari ma'muriy-huquqiy munosabatlarni keltirib chiqaradi.

Ma'muriy-huquqiy munosabatlar va ularning turlari. Ma'muriy-huquqiy munosabat deganda, ma'muriy-huquqiy norma bilan tartibga solingan, taraflar ma'muriy-huquqiy normalar vositasida qaratilgan hamda kafolatlangan qazaro majburiyatlar va huquqlar egasi bo'lib maydonga chiqadigan boshqaruv sohasidagi ijtimoiy munosabatlar tushuniladi.

Ma'muriy-huquqiy munosabatlar turli mezonlar bo'yicha tasniflanadi. Ularga, avvalo, ijro etuvchi hokimiyat organlarining u yoki bu obyektga boshqaruv yoki tartibga solish xususiyatiga ega bo'lgan ta'sir korsatishidan iborat yuridik imkoniyati kiradi.

Yuridik xususiyatga ko'ra, ma'muriy-huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining qazaro munosabatlari vertikal va gorizontal huquqiy munosabatlariga ajratiladi/

Vertikal huquqiy munosabatlar ma'muriy-huquqiy boshqaruvning hamda subyekt va obyekt o'rtasida yuzaga keladigan davlat boshqaruv faoliyati uchun xos bo'lgan subordinatsiya aloqalarining mohiyatini eng ko'p darajada aks ettiradi. Odatda hokimiyat

munosabatlari deb ataladigan munosabatlar aynan shu munosabatlardir.

>. Gorizontaal huquqiy munosabatlar deganda, taraflar amalda va yuridik jihatdan teng huquqli bo'ladigan munosabatlar tushuniladi. Binobarin, ularda bir tarafning boshqa taraf uchun bajarilishi majburiy bo'lgan yuridik hokimiyat ko'rsatmalari bo'lmaydi.

Ishtirokchilarning tarkibiga ko'ra, huquqiy munosabatlar apparat ichkarisidagi va tashqarisidagi munosabatlarga bo'linadi. Birinchi holda mavjud bo'lishi shart bo'lgan (majburiy) subyekt (ma'muriy hokimiyat egasi, apparat bo'lini) apparatning boshqa bo'linlari (organlar, xizmatchilar va boshqalar) bilan munosabatga kirishadi. Ushbu huquqiy munosabatlar ijro etuvchi hokimiyat organlari tizimini, organlar va xizmatchilarning vakolatlarini, ularning qazaro munosabatlarini apparat ichidagi ishlar shakli va usullarini belgilovchi ma'muriy-huquqiy normalarga asoslanadi. Ikkinchi holda, majburiy subyekt fuqarolar, davlatga qarashli bo'lmagan tashkilotlar, davlat korxonalari va muassasalar bilan hamkorlik qiladi.

Fuqarolar va ijro etuvchi hokimiyat organlari. Ijro etuvchi hokimiyat organlari bilan fuqarolar qrtasidagi munosabatlarni alohida guruhga ajratish mumkin.

Ma'muriy huquqda fuqarolarning huquqlarini mustahkamlovchi va ularning boshqaruv organlari bilan munosabatlarini tartibga soluvchi normalar yetarlicha katta qrin egallaydi. Subyektlarini boshqaruv organlari (mansabdor shaxslar) va fuqarolar tashkil etadigan munosabatlar huquqiy voqelikdagi eng an'anaviy munosabatlardir. Har qanday fuqaro qz hayoti mobaynida ma'muriy, huquqni muhofaza qiluvchi muassasalar va ularning mansabdor shaxslari bilan, transport va aloqa organlari bilan, soliq organlari, pasport idorasi, bojxona xizmati, ijtimoiy himoya va boshqa idoralarning xodimlari bilan ma'muriy-huquqiy munosabatlarga kirishadi.

Fuqarolar qrtasidagi munosabatlar ma'muriy-huquqiy munosabatlarning alohida guruhini tashkil qiladi. Fuqarolar qrtasidagi ko'pgina munosabatlar ma'muriy-huquqiy normalar bilan tartibga solinganligi uchun ma'muriy-huquqiy munosabatlarga kiradi. Ushbu munosabatlar ko'proq jamoat tartibi, fuqarolar huquq va erkinliklarini himoya qilish sohalarida yuzaga keladi hamda qonunchilik fuqarolarga jamoat joylaridagi qzaro munosabatlarini, mustaqil ravishda, boshqarishning huquq va manfaatlariga rioya etgan holda tartibga solish majburiyatini yuklaydi.

Ijro etuvchi hokimiyatning xususiyatlari. Ijro etuvchi hokimiyatning xususiyatlariga quyidagilar kiradi:

1) Ijro etuvchi hokimiyat O'zbekiston Respublikasi yagona davlat hokimiyatining qonun chiqaruvchi va sud hokimiyati bilan yaqindan aloqada bo'lgan nisbatan mustaqil tarmoqi (turi, koinichi)dir;

2) Yagona davlat hokimiyatining koinichi bo'lgan ijro etuvchi hokimiyat hozirgi vaqtda ijro etuvchi organlar deb nomlanadi, amalda esa davlat boshqaruvchi organlari bo'lgan davlat apparatining maxsus bo'linlari faoliyatida real xususiyat kasb etadi;

3) ijro etuvchi hokimiyat davlat boshqaruvi organlari tizimida namoyon boiadi, ularga respublika hukumati, vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralari, mahalliy ijro etuvchi organlar, davlat muassasalari va korxonalarining ma'muriyati kiradi;

4) ijro etuvchi hokimiyat zamon va makonda universal xususiyatga ega, ya'ni Uzluksiz va insonlar faoliyat ko'rsatayotgan barcha joylarda amalga oshiriladi. Ijro etuvchi hokimiyat organlari mazmuni bo'yicha ijro etuvchi va ko'rsatma beruvchi faoliyatni amalga oshiradi.. Qonunga muvofiq, ular davlat va hokimiyat vakolatlariga, jumladan, huquqiy hujjatlar chiqarish va ularni amalga oshirish vakolatlariga ega. Umuman olganda, ushbu organlar mustaqil ravishda qonun hujjatlari chiqarish, ularni qo'llash hamda huquqni muhofaza qilishdan iborat keng doiradagi vakolatlarga egadirlar.

Ijro etuvchi hokimiyat organlari faoliyatining qonun asosida boiishi xususiyatiga egaligi ularning huquqiy holatidagi eng muhim jihatdir. Ular o'zlarining barcha shakldagi faoliyatida Konstitutsiya, qonunlarning talablariga qat'iy rioya etishlari, ularni bajarishlari va o'z vakolatlari doirasida boshqalarning bajarishlarini ta'min-lashga yordam berishlari kerak;

5) ijro etuvchi hokimiyat davlat xizmati orqali amalga oshiriladi. Davlat xizmati deganda, fuqarolarning davlat organlaridagi davlat boshqaruvini amalga oshirishga qaratilgan professional faoliyati tushuniladi. Ijro etuvchi hokimiyat organlari muayyan boiinmalar (bo'lim, boshqarmalar)dan tashkil topadi. Ularning har biri xizmatchilar egallab turgan lavozimlar yo'qindisidan iborat;

6) ijro etuvchi hokimiyatning muhim jihati — uning bevosita qoi ostida ulkan resurslar, ya'ni huquqiy, axborot, iqtisodiy, texnikaviy, mafkuraviy, tashkiliy resurslarning mavjudligi yoki uning predmetli xususiyatidir. Ijro etuvchi hokimiyat qo'lida davlatning amaldagi

qudratijamlangan,,U ulkan hududlar, k plab odamlar, resurslarga tayanadi, xizmatdagi lavozim b yicha k tarishlar va ra batlantirish vositalaridan foydalanadi. Bundan tashqari, ijro etuvchi hokimiyat organlarining bevosita q l ostida Qurolli Kuchlar, chunonchi, armiya, militsiya, milliy xavfsizlik xizmati mavjud.

 zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Vazirlar Mahkamasi, ya'ni  zbekiston Respublikasi hukumati ijro etuvchi hokimiyat vakolatlarini amalga oshiradi, ijro organlari tizimiga boshchilik qiladi va ularnig faoliyatiga rahbarlik qiladi. Shuningdek, Vazirlar Mahkamasi iqtisodiyotning, ijtimoiy va ma'naviy sohaning samarali faoliyatiga rahbarlikni,  zbekiston Respublikasi qonunlari, Oliy Majlis qarorlari,  zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, qarorlari va farmoyishlari ijrosini ta'minlaydi. Uning huquqiy holati asoslari, tarkibi, shakllanish tartiblari  zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (20-bob),  zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi t  risidagi 2003-yil 29-avgustdagi yangi tahrirdagi qonuni va boshqa normativ-huquqiy hujjatlari bilan belgilangan.

Vazirlar Mahkamasining raisi Konstitutsiyaga muvofiq,  zbekiston Respublikasi hukumatining faoliyatiga rahbarlik qiladi hamda uning  z vakolatlarini samarali amalga oshirishi uchun choralar k radi.

Hukumatni  zbekiston Respublikasining Bosh vaziri, Bosh vazirning birinchi  rinbosari va  rinbosarlari, vazirlar,  zbekiston Respublikasi davlat q mitalarining raislari, boshqa davlat x jalik boshqaruv organlarining rahbarlari tarkibida Respublika Prezidenti shakllantiradi va Oliy Majlis tasdiqlaydi (Vazirlar Mahkamasi t  risidagi qonunning 4-moddasi).

 zbekiston Respublikasi Bosh vazirini Prezident parlamentining roziligi bilan tayinlaydi. Hukumatning boshqa a'zolarini ham Prezident tayinlaydi. Bosh vazir Vazirlar Mahkamasining ishini tashkil etadi,  rinbosarlari  rtasida vazirlarni tasdiqlaydi,  zbekiston Respublikasi Prezidentining topshiri i b yicha xalqaro munosabatlarda  zbekiston Respublikasi hukumatining vakili b lib xalqaro munosabatlarda shartnomalar va bitimlarni imzolaydi, davlat va x jalik boshqaruvi masalalari b yicha qarorlar qabul qiladi, Vazirlar Mahkamasi raisining topshiri i b yicha hukumat faoliyatini tashkil qilish va unga rahbarlik qilish bilan bo liq boshqa funksiyalarni bajaradi (Vazirlar Mahkamasi t  risidagi qonunning 15-moddasi).

Hukumat a'zolari boshqa haq t^olanadigan lavozimlarni egallay yoki tadbirkorlik faoliyati bilan shu^oullana olmaydilar. Hukumat a'zolari aynan bir vaqtda vakillik organining deputati b^ola olmaydilar.

Hukumat faoliyati amalda jamiyat hayotining barcha tomon-larini qamrab oladi. Uning faoliyatidagi asosiy y^onalishlar (funktsiyalari) Konstitutsiyaning 98-moddasida belgilangan. Hukumat:

- ^ozbekiston Respublikasi iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishining asosiy y^onalishlarini ishlab chiqadi va ularning amalga oshirilishini tashkil qiladi;

- Oliy Majlisga ^ozbekiston Respublikasi byudjetining asosiy k^orsatkichlarini va uning bajarilishi haqidagi hisobotni taqdim etadi, byudjetning bajarilishini ta'minlaydi;

- Oliy Majlisga qonunlarning loyihalarini kiritadi va qonunlarning bajarilishini ta'minlaydi;

- qonunchilik tashabbusi huquqini amalga oshiradi;

- vazirliklar, davlat q^omitalari hamda boshqa markaziy va mahalliy ijro etuvchi organlarning hamkorligini ta'minlaydi;

- viloyatlar va Toshkent shahri hokimlarining ^ozbekiston Respublikasi qonunlariga zid keluvchi qarorlari va farmoyishlarini bekor qiladi yoki amal qilishini t^oxtatib q^oyadi;

- zimmasiga Konstitutsiya, qonunlar va Prezident farmonlari bilan yuklatilgan boshqa funksiyalarni bajaradi.

Hukumat ^ozbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, qonunlari, Prezident farmonlari, boshqa normativ-huquqiy hujjatlar asosida va ularni bajarish maqsadida ^ozbekiston Respublikasining butun hududida barcha organlar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar uchun bajarilishi shart boigan qarorlar va farmoyishlar chiqaradi.

Prezident hukumat majlisida raislik qilish huquqiga ega.

Hukumat Prezident vakolatlari muddati doirasida amal qiladi hamda yangi saylangan Oliy Majlis oldida ^oz vakolatlarini topshiradi.

Markaziy ijro etuvchi organlar. Ijro etuvchi hokimiyat organlari tarkibiga hukumat bilan bir qatorda maxsus vakolatli davlat organlari — tarmoq yoki tarmoqlararo funksiyalarni bajaruvchi organlar kiradi. Ularning tuzilishini Respublika Prezidenti belgilaydi. ^- Hozirgi vaqtda ^ozbekistonda ijro etuvchi hokimiyat markaziy organlarining tashkiliy-huquqiy shakllariga quyidagilar kiradi:

- vazirliklar;

- davlat qo'mitalari;
- qo'mitalar, departamentlar, agentliklar, shuningdek, respublika vazirliklari, davlat qo'mitalari qoshidagi boshqa davlat boshqaruv organlari (umumlashtirilgan holda ular idoralar deb ataladi);
- qo'mita, bosh boshqarma, komissiya, agentlik va hukumat tarkibiga kirmaydigan boshqa respublika davlat boshqaruv organlari.

"■

Ijro etuvchi hokimiyatning barcha markaziy organlari hukumatga qarashlidir. Hukumat vazirliklar, davlat qo'mitalari, boshqa markaziy va mahalliy ijro organlarining hamkorligini ta'minlaydi.

Vazirlar Mahkamasi viloyatlar va Toshkent shahri hokimlarining O'zbekiston Respublikasi qonunlariga zid keluvchi qarorlari va farmoyishlarini bekor qiladi yoki to'xtatib qo'yadi.

Vazirlar Mahkamasi hukumat tarkibiga kirmaydigan markaziy ijro etuvchi organlarining rahbarlarni lavozimiga tayinlaydi va lavozimidan ozod etadi, shuningdek, vazirlar, davlat qo'mitalarining raislari, hukumat tarkibiga kirmaydigan markaziy ijro etuvchi organlar rahbarlarining taqdimnomasiga muvofiq, respublika idoralarining rahbarlarini va ularning yordamchilarini lavozimiga tayinlaydi va lavozimidan ozod etadi. ^

Vazirliklar, davlat qo'mitalari va markaziy ijro etuvchi organlar faoliyatining huquqiy asosini, respublika qonunlari bilan bir qatorda, Prezident va hukumatning normativ-huquqiy hujjatlari, maxsus nizomlar tashkil qiladi.

Ularning har biri to'g'risidagi nizomni Vazirlar Mahkamasi tasdiqlaydi. Hukumat, shuningdek, respublika idoralarining faoliyat sohasi, vakolatlari va javobgarligini belgilaydi.

Ijro etuvchi hokimiyatning markaziy organlari o'z funksiyalari va vakolatlarning tabiatiga ko'ra, muayyan xususiyatlarga ega. <■- **Vazirlik** — respublikaning markaziy ijro etuvchi organi bo'lib, davlat boshqaruvining tegishli tarmoqi (sohasi)ga rahbarlik qiladi, shuningdek, qonunda belgilangan doirada tarmoqlararo muvofiqlashtirishni amalga oshiradi. u

■ **Davlat qo'mitasi** — respublikaning markaziy ijro etuvchi organi bo'lib, davlat boshqaruvining tegishli tarmoqlari (sohalari)da yagona davlat siyosatini o'tkazadi va ushbu maqsadda qonunga ko'ra tarmoqlararo muvofiqlashtirishni amalga oshiradi. ■*-

Vazir yoki davlat qo'mitasining raisi o'z lavozimiga ko'ra hukumat tarkibiga kiradi, davlat boshqaruvining tegishli tarmoqlari (sohasi)ning samarali ishlashini ta'minlaydi, o'zlari rahbarlik qilayotgan tarmoq (sohasi)ning ahvoli va rivojlanishi, qonunlar

hamda Prezident va hukumat hujjatlarining bajarilishi uchun javobgar bo'ladi.

Vazir yoki davlat qo'mitasining raisi huzurida maslahat beruvchi va kengashuvchi organ — vazirlik, davlat qo'mitasining hay'ati tashkil etiladi.

Vazirlik yoki davlat qo'mitasi chiqaradigan qaror vazirning buyruqi bilan hamda davlat qo'mitasining raisi imzolaydigan qaror bilan rasmiylashtiriladi.

Respublikaning hukumat tarkibiga kirmaydigan markaziy ijro etuvchi organi o'z vakolatiga kiruvchi masalalar bo'yicha tarmoqlararo muvofiqlashtirishni, shuningdek, boshqa maxsus ijro etish va ruxsat berish funksiyalarini amalga oshiradi.

Idora respublika vazirligi yoki davlat qo'mitasining vakolatlari doirasida mustaqil ravishda maxsus ijro etuvchi hamda nazorat funksiyalarini amalga oshiradi, shuningdek, tarmoqlararo muvofiqlashtirish vazifasini yoxud davlat boshqaruvi tarmoqchasi (sohasi)ga rahbarlik qiladi.

4-§. Ma'muriy majburlov

Ma'muriy majburlov — ma'muriy hokimiyatni amalga oshi-rishdan iborat maxsus vakolatlar berilgan ijro etuvchi organlar (mansabdor shaxslar)ning odamlarni huquqiy ko'rsatmalarni bajarishga majbur qilish, huquqbuzarlik sodir etilgan taqdirda esa — ularga ma'muriy jazo chorasini ko'rish bo'yicha tashkiliy, jismoniy va ruhiy ta'sir ko'rsatishini bildiradi.

Ma'muriy majburlov davlat majburlovining turlaridan biri bo'lib, asosan, davlat boshqaruvi sohasida huquqiy tartibni ta'minlash va muhofaza etishning oxirgi chorasi sifatida qo'llaniladi, ya'ni jazolash funksiyasini bajaradi. Biroq uning vazifalari shular bilan cheklanmaydi. Ayni paytda huquqni muhofaza qilish maqsadida ma'muriy majburlov choralari boshqacha vazifalarni ham bajaradi, ya'ni nafaqat (intizomiy va ma'muriy) huquqbuzarliklar uchun jazo sifatida, balki ularning oldini olish va ularni to'xtatib qolish uchun ham qo'llaniladi. Shunday qilib, ular jamoat tartibini va jamoat xavfsizligini ta'minlaydi.

Ma'muriy majburlovga suddan tashqaridagi tartib xos, ya'ni majburlov (ishni to'xtatib qo'yish, ayriqonuniy tarzda olingan narsalarni olib qo'yish, jarima solish va boshqa) choralar tegishli

ijro etuvchi organlar (mansabdor shaxslar — ichki ishlar organlari, nazorat-tekshirish organlari, ma'muriy komissiyalar va boshqalar), ya'ni ushbu choralarni o'z faoliyatida sudga murojaat etmay turib bevosita qoilyadigan organlarning vakolatlariga kiritilgan. Biroq O'zbekiston Respublikasi qonunlarida nazarda tutilgan hollarda ma'muriy majburlov choralarining ayrimlarini sudlar (sudyalari) qoilyadilar. Chunki, bu ma'muriy huquqbuzarlik, masalan, mayda bezorilik uchun eng qattiq ma'muriy jazolarni qo'llash hollariga taalluqli. Ma'muriy choralar nafaqat alohida shaxslarga, balki tashkilotlarga nisbatan ham qo'llaniladi.

Ma'muriy majburlov — ijro etuvchi organ (mansabdor shaxs)ning qonunga asoslangan va undan kelib chiqadigan hamda jamoat tartibini saqlashga, jamoat xavfsizligini, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ta'minlashga qaratilgan faoliyatdir.

Ma'muriy majburlov choralari xilma-xildir. Ularni, maqsadiga ko'ra, to'rt guruhga bo'lish mumkin:

- *ma'muriy oldini olish choralari;*
- *ma'muriy cheklash choralari;*
- *ma'muriy tiklash choralari;*
- *ma'muriy javobgarlik choralari.*

Ma'muriy oldini olish choralari majburlov tusiga ega bo'lib, baxtsiz hodisalar, tabiiy ofatlar boiganda yuz berish ehtimoli bo'lgan huquqbuzarliklarning oldini olish maqsadida qo'llaniladi. Ko'pincha ulardan fuqarolar hayoti va so'g'ligiga nisbatan tutilishi mumkin bo'lgan xavfning oldini olish, jamoat xavfsizligini ta'minlash uchun foydalaniladi.

Ma'muriy oldini olish choralari huquqbuzarliklar sodir etilishining oldini olish. Bunday choralar xilma-xil bo'lib, ular orasida eng ko'p tarqalganlari quyidagilardir:

- kontrol va nazorat tekshiruvlari;
- ashyolarni ko'zdan kechirish va shaxsni ko'rikdan o'tkazish (bojxona, ichki ishlar xodimlari amalga oshiradilar);
- insonning shaxsini tasdiqlovchi hujjatlarini tekshirish;
- ma'muriy nazorat;
- karantin joriy qilish (epidemiya va epizootiyalar cho'g'ida);
- jamoat xavfsizligiga tahdid tutilganda transport va piyodalar harakatini to'xtatish;

Shaxslarning tibbiy holatini va umumiy ovqatlanish korxonalarining sanitariya holatini qayd etish;

- mulk rekvizitsiyasi (rekvizitiya — ma'lum muddatga majburiy olib qo'yish);

- davlat chegarasining muayyan qismini yopib qo'yish va hk.
Bu va boshqa choralarni qo'llash qonun hujjatlari bilan qafiy tartibga solingan.

Ma'muriy cheklash choralari ayriqonuniy harakatni majburiy tartibda to'xtatish va ularning zararli oqibatlarining oldini olish zarur bo'lgan hollarda qo'llaniladi. Ular ham xilma-xil bo'lib, ijro etuvchi organlar (mansabdor shaxslar) tomonidan qo'llaniladi.

Ularga quyidagilar kiradi:

- qonunga xilof xatti-harakatlarni to'xtatish talabi (masalan, ichki ishlar organlari xodimlari, fuqarolar va mansabdor shaxslardan ma'muriy huquqbuzarliklar sodir etishni to'xtatishni talab qilishga haqlidirlar);

- huquqbuzarni ushlab keltirish;

- qurol ishlatish (masalan, haydovchi odamlarning so'li'i va hayoti uchunhaqiqiy xavf tug'dirayotgan bo'lsa, transport vositasini to'xtatish uchun);

- atrofdagilar uchun xavfli bo'lgan kasalliklar bilan o'rigan shaxslarni majburiy davolash;

- texnik holati belgilangan talablarga javob bermaydigan transport vositalaridan foydalanishni taqiqlash;

- korxona va tashkilotlar barcha uchun majburiy u yoki bu qoidalarni buzgan taqdirda ularning faoliyatini to'xtatish yoxud tugatish va hokazo.

Ma'muriy-tiklovchi choralar ashyolarning avvalgi holatini tiklash, yetkazilgan zararni qoplash maqsadida qo'llaniladi. Shu bois ushbu choralarning turi va miqdori huquqbuzar yetkazgan zarar xususiyatiga, va miqdoriga bo'liq. Ularga quyidagilar kiradi:

- ruxsat saramay qurilgan binolar va inshootlarni buzib tashlash;

- beruxsat egallab olingan turar-joydan kichirib yuborish;

- tashkilotlardan qonunga xilof tarzda egallagan narsalarni olib qo'yish;

- voyaga yetmagan farzandi yetkazgan zararni uning ota-onasidan undirish va hokazo.

J 5-§. Ma'muriy huquqbuzarlik vajavobgarlik

¹ *Ma'muriy javobgarlik choralari* vakolatli organ yoki mansabdor shaxsning ma'muriy huquqbuzarliklar sodir etgan shaxslarga ma'muriy jazo qo'llashida ifodalanadi.

Ma'muriy javobgarlik — javobgarlikning barcha belgilari xos bo'lgan yuridik javobgarlikning maxsus turi.

Ayni paytda qonunda javobgarlikning aynan shu turiga xos bo'lgan alomatlar belgilangan va ulardan ijro etuvchi hokimiyat organlari yetarlicha ko'p foydalanadilar.

Ma'muriy javobgarlik — ijro etuvchi va sud hokimiyatining maxsus vakolatli organlari va mansabdor shaxslari aybdorga belgilaydigan ma'muriy jazolar tizimi.

Ma'muriy javobgarlikni qo'llash uchun asos vazifasini ma'muriy huquqbuzarlik bajaradi. Ma'muriy huquqbuzarlik deb jamoat yoki davlat tartibiga, davlatning yoki shaxsning mulkiga, fuqarolarning huquq va erkinliklariga tajovuz qiladigan hamda sodir etilgan uchun qonunda ma'muriy javobgarlik nazarda tutilgan ayriqonuniy, aybli (qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasida sodir etilgan) harakat yoki harakatsizlikka aytiladi. Ma'muriy huquqbuzarliklar, xuddi jinoyatlar kabi, jamiyat uchun xavflidir, ulardan faqat ushbu xavf darajasi bilangina farq qiladi.

Ma'muriy huquqbuzarlik "sodir etilgan paytga kelib 16 yoshga tug'ilgan shaxslar ma'muriy javobgarlik subyektlari bo'lishi mumkin. (Ma'muriy huquqbuzarliklarni sodir etgan 16 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan shaxslarga nisbatan voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha komissiyalar tomonidagi nizomda nazarda tutilgan choralar qo'llaniladi. <-"

u-Mansabdor shaxslar, ya'ni hokimiyat qarorlari chiqarishga vakolati bo'lgan rahbarlar ham xizmat vazifalarini lozim darajada bajarmaganliklari uchun ma'muriy javobgarlikka tortiladilar. Bunda mansabdor shaxslar nafaqat o'zlarining, balki qo'ltidagi ularga bo'ysunuvchi va tegishli qoidalarini buzgan xodimlarning ham harakatlari yoki harakatsizliklari uchun ma'muriy javobgarlikka tortiladilar.

Mansabdor shaxslarning ma'muriy javobgarliklari ularga nisbatan ular xizmat bo'yicha bevosita bo'ysunmaydigan organlarning ma'muriy-huquqiy chora qo'llashini anglatadi. Masalan, yonida nazorati organlari yonida xavfsizligi qoidalarini buzganligi uchun korxona rahbariga ma'muriy jarima soladi.

Ushbu masalaning amaliy ahamiyati shundaki, huquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik ular o'z tabiatiga ko'ra amaldagi qonunlarga muvofiq jinoiy javobgarlikka olib kelmagan taqdirda qo'llaniladi.

Ma'muriy javobgarlikning asosiy xususiyatlariga quyidagilar kiradi:

- ma'muriy javobgarlikni qonun ham, ma'muriy huquqbuzarliklar tizimidagi normalar ham belgilaydi. Undan farqli ravishda, jinoiy javobgarlik faqat qonunlar bilan belgilanadi;

- ^- ma'muriy javobgarlik uchun — ma'muriy huquqbuzarliklar, - jinoiy javobgarliklar uchun esa — jinoyat sodir etilishi asos bo'lib xizmat qiladi;

- y- ma'muriy javobgarlikka 16 yoshga toigan aqli raso shaxs tortilishi mumkin, jinoiy javobgarlikka esa 14-16 yoshdan, ayrim jinoyatlar uchun 13 yoshdan ham jazoga tortish mumkin. Ma'muriy javobgarlik subyektlari fuqarolar, mansabdor shaxslar, voyaga yetmaganlar va boshqalar bo'lishi mumkin; •

- ma'muriy huquqbuzarlik uchun ma'muriy jazo, jinoyat uchun esa jinoiy jazo qo'llaniladi;

- ma'muriy jazoni ijro etuvchi hokimiyatning keng doiradagi vakolatli organlari va mansabdor shaxslari, fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari hamda sudlar (sudyalar) qoilyadilar;

- ma'muriy jazoni organlar va mansabdor shaxslar o'zlariga b'ysunmaydigan huquqbuzarlarga nisbatan qo'laydilar;

- ma'muriy jazoni qo'llash sudlanganlikni va ishdan b'sha-tishni keltirib chiqarmaydi. Ushbu jazo qo'lanilgan shaxs belgilangan muddat davomida ma'muriy jazoga tortilgan deb hisoblanadi;

- ma'muriy javobgarlik choralari ma'muriy huquqbuzarlikka doir ishlarni yuritishni tartibga soluvchi qonunlarga muvofiq qo'llaniladi. Jinoyat ishlari jinoyat-protsessual qonunlarga muvofiq k'rib chiqiladi.,.

- *Ma'muriy huquqbuzarlik tushunchasi.* Ma'muriy javobgarlikni qo'lash uchun asos bo'lib ma'muriy huquqbuzarlik xizmat qiladi. * Ma'muriy huquqbuzarlik deganda, qonun hujjatlariga binoan, ma'muriy huquqbuzarlikka tortish nazarda tutilgan, shaxsga, fuqarolarning huquq va erkinliklariga, mulkchilikka, davlat va jamoat tartibiga tajovuz qiluvchi, o'ayriqonuniy, aybli (qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasida) sodir etilgan harakat yoki harakatsizlik tushuniladi. Ma'muriy huquqbuzarliklar jinoyatlardan ushbu xavf darajasi bilangina farq qiladi.

Ma'muriy huquqbuzarlikning asosiy belgilari quyidagilardir:

- jamiyatga qarshi xususiyat;
- o'ayriqonuniyligi;
- aybliligi;

- qilmishning jazoga loyiqligi.

Ma'muriy huquqbuzarlik tarkibini normativ-huquqiy hujjatlar bilan mustahkamlangan va mavjudligi ma'muriy javobgarlikka olib kelishi mumkin bo'lgan belgilar (elementlar) mavjud tashkil qiladi.

Ma'muriy huquqbuzarlik tarkibining belgilari (elementlari) quyidagilardan iborat:

- obyekt;
- obyektiv tomon;
- subyekt;
- subyektiv tomon.

Ma'muriy huquqbuzarlikning obyektini normalari bilan tartibga solingan va ma'muriy huquqbuzarlik choralari bilan muhofaza etiladigan ijtimoiy munosabatlar tashkil qiladi.

Obyektiv tomon ma'muriy huquq bilan taqiqlangan harakati yoki harakatsizlikdan iborat.

Ma'muriy huquqbuzarlikning subyektlari sifatida jismoniy shaxslar hamda mansabdor shaxslar tan olinadi. Ma'muriy javobgarlik tashkilotidagi kodeksida umumiy shaklda ma'muriy javobgarlikka ma'muriy huquqbuzarlik sodir etgan paytida 16 yoshga va muomala layoqatiga ega bo'lgan shaxslar tortilishi belgilab qo'yilgan.

Ma'muriy huquqbuzarlikning subyektiv tomoni subyektning qonuniy harakat yoki harakatsizlikka va uning oqibatlariga ruhiy munosabatidan iborat. U qasd yoki ehtiyotsizlik shaklida ifodalanishi mumkin.

Ma'muriy huquqbuzarlik tarkibi mavjud bo'lgandagina uni sodir etgan shaxs ma'muriy javobgarlikka tortilishi mumkin.

Bunday yuridik mezonlar jinoyat va ma'muriy qonunlarda belgilangan. Masalan, qonunda qanday hollarda davlat mulkini mayda talon-taroj qilish, ma'muriy huquqbuzarlik, qanday hollarda esa jinoyat bo'lishi ko'rsatilgan. Muayyan jinoyatlarning subyekti deb 14 yoshga to'lgan shaxslar tan olinadi, ma'muriy huquqbuzarlik subyektlari esa faqat 16 yoshga to'lgan shaxslar bo'lishi mumkin; transport vositalarini boshqaruvchi shaxslarning jabrfanuvchining yengil shikastlanishiga olib kelgan yollarda harakatlanish qoidalarini buzishi — ma'muriy huquqbuzarlik deb, jabrla-nuvchining qonunlariga yoki o'ziga shikastlanishiga olib kelgan ayni qonun harakatlar esa — jinoyat deb hisoblanadi.

«**Ma'muriy jazo va uning turlari.** Ma'muriy jazo ma'muriy huquqbuzarlik uchun javobgarlik chorasi bo'lib, quyidagi maqsadlarda qo'llaniladi:

- ma'muriy huquqbuzarlikni sodir etgan shaxsni qonunga rioya etish va huquq-tartibotni hurmat qilish ruhida tarbiyalash;

- uning yangi huquqbuzarliklar sodir etishining oldini olish;

Ma'muriy javobgarlik tizimidagi kodeksning 23-moddasida ma'muriy jazoning quyidagi turlari belgilab qo'yilgan:

- jarima;

- ma'muriy huquqbuzarlik sodir etish quroli yoki bevosita predmeti bo'lgan narsani pul evaziga olib qo'yish;

- ma'muriy huquqbuzarlik sodir etish quroli yoki bevosita predmeti bo'lgan narsani musodara qilish;

- shaxsni unga berilgan maxsus huquqdan (transport vositasini boshqarish huquqi, ov qilish huquqidan) mahrum etish;

- ma'muriy qamoq..

Ma'muriy jazo faqat O'zbekiston Respublikasi qonunlarida belgilanishi mumkin.

Jarima — ma'muriy huquqbuzarlik sodir etishda aybdor shaxsga belgilanadigan va davlat foydasiga olinadigan pul undirish (MJK 25-moddasi). U deyarli barcha ma'muriy huquqbuzarliklar uchun nazarda tutilgan va keng tarqalgan jazo chorasidir. Fuqarolarga belgilanadigan jarimaning eng katta miqdori O'zbekiston Respublikasining qonunlarida belgilangan eng kam ish haqining 5 baravaridan, mansabdor shaxslarga esa — 10 baravaridan ortiq bo'lishi mumkin emas.

Haqini to'lash sharti bilan olib qo'yish — ma'muriy huquqbuzarlikni sodir etish quroli hisoblangan yoki bevosita shunday narsa bo'lgan ashyoni majburiy tarzda tortib olib, uni keyinchalik sotib yuborish hamda sotishdan tushgan pulni ashyoning sobiq egasiga tortib olingan ashyoni sotish xarajatlarini chegirib tashlangan holda topshirishdan iborat (MJK 26-moddasi).

Musodara qilish — ma'muriy huquqbuzarlikni sodir etish quroli hisoblangan bevosita shunday narsa bo'lgan ashyoni haqini to'lamasdan majburiy tarzda davlat mulkiga o'tkazishdan iborat (MJK 27-moddasi).

Maxsus huquqdan mahrum qilish — muayyan shaxsni unga berilgan maxsus huquqdan (transport vositalarini boshqarish huquqidan, ov qilish huquqidan) mahrum qilish chorasi bo'lib, tuman (shahar) sudining ma'muriy ishlar bo'yicha sudyasi tomonidan (uch yilgacha bo'lgan muddatga) qo'llaniladi. Asosiy tirikchilik manbai ovchilik bo'lgan shaxslarga nisbatan ov qilish huquqidan mahrum qilish chorasi qo'llanilishi mumkin emas (8-modda).

Ma'muriy qamoq kamdan-kam hollarda — ma'muriy huquqbuzarlikning ayrim turlari uchun 3 sutkadan 15 sutkagacha b^olgan muddatga q^ollaniladi. Ushbu jazoni tuman (shahar) sudi (sudyasi) q^ollaydi. Ma'muriy qamoq homilador ayollarga, 3 yoshgacha b^olgan bolalari bor ayollarga, 14 yoshgacha b^olgan bolalarini yakka q^ozi tarbiyalayotgan shaxslarga, 18 yoshga t^olmagan shaxslarga, I va II guruh nogironlariga nisbatan qoilanilishi mumkin emas.

Ma'muriy jazo haqidagi ish b^oyicha chiqarilgan qaror yuzasidan yuqori turuvchi organ (yuqori turuvchi mansabdor shaxs)ga yoki sudga shikoyat qilinishi mumkin.

Ma'muriy jazo — huquqbuzarlik sodir etilgan kundan boshlab, davom etayotgan huquqbuzarliklar uchun esa — huquqbuzarlik aniqlangan kundan boshlab, 2 oydan kechiktirmay q^ollanilishi mumkin (MJK 36-modda).

Basharti ma'muriy jazoga tortilgan shaxs shu jazoni q^otash muddati tugagan kundan boshlab 1 yil mobaynida ma'muriy huquqbuzarlik sodir etmagan b^olsa, mazkur shaxs ma'muriy jazoga tortilmagan, deb hisoblanadi (MJK 37-modda).

Ma'muriy jazoni q^ollash huquqiga buning uchun vakolatli boigan bir qator organlar va mansabdor shaxslar ega. Ularning t^oliq r^oyxati ma'muriy javobgarlik t^oq^orisidagi kodeksda berilgan. Ularga tuman (shahar) sudining ma'muriy ishlar b^oyicha sudyalari; x^ojalik sudining sudyalari; ma'muriy komissiyalar; tuman (shahar) voyaga yetmaganlar ishlari bilan shu^oullanuvchi komissiyalar; ichki ishlar organlari va boshqa davlat inspeksiyasi organlari (mansabdor shaxslari), soliq, bojxona, davlat sanitariya nazorati organlari kiradi.

Qonunda nazarda tutilgan ayrim maxsus hollarda, masalan, mayda bezorilik, oz miqdorda talon-taroj qilish va boshqalar uchun ma'muriy jazo qo'lash fuqarolarga haqoratomuz shilqimlik qilish hamda jamoa tartibini va fuqarolarning osoyishtaligini buzuvchi shu kabi boshqa xatti-harakatlarda ifodalangan haqining 3 baravaridan 5 baravarigacha miqdorda jarima solishga yoki 25 sutkagacha muddatga ma'muriy qamoqqa olishga sabab boiadi (MJK 183-modda). Mayda bezorilikka doir ishlar odatda sud tartibida, voyaga yetmaganlarga nisbatan esa mahalliy ijroiya organlari qoshida voyaga yetmaganlar (16 yoshdan 18 yoshgacha b^olganlar) ishlari bilan shu^oullanuvchi komissiyalarda k^orib chiqiladi.

q^ozgalar mulkini talon-taroj qilish, ushbu talon-taroj qilingan narsa qiymati belgilangan eng kam ish haqining besh baravaridan oshmasa, oz miqdorda talon-taroj qilish hisoblanadi. Mulkchilik

shaklidan qat'i nazar, korxona, muassasa, tashkilotlarning mulkini o'qib o'qirish, o'zlashtirish, rastrata qilish, mansab lavozimini suiiste'mol qilish yoki firibgarlik yoki bilan oz miqdorida talon-taroj qilish eng kam ish haqining 1 baravaridan 3 baravarigacha miqdorida jarima solishga sabab bo'ladi (MJK 61-modda).

/ **Ma'muriy qonunchilik.** Ma'muriy qonunchilikni tashkil etish cho'ntida ma'muriy huquqbuzarliklarni tartibga soluvchi asosiy normativ hujjat O'zbekiston Respublikasining 1995-yil 1-aprelda kuchga kirgan Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi ekanligini yodda tutish zarur. Hozirgi vaqtda ushbu kodeks deyarli har yili unga kiritilayotgan qo'shimcha va o'zgartishlar tufayli ancha o'zgardi.

Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning umumiy qoidalarida ma'muriy huquqbuzarlik sodir etgan shaxs huquq-buzarlik sodir etilgan vaqt va joyda amal qiladigan qonunlar asosida javobgarlikka tortilishi belgilab qo'yilgan.

Ma'muriy huquqbuzarlik uchun javobgarlikni yumshatuvchi yoki bekor qiluvchi hujjatlar orqaga qaytish kuchiga ega, ya'ni ular ushbu hujjatlar chiqquncha sodir etilgan huquqbuzarliklarga ham taalluqlidir. Ma'muriy huquqbuzarliklar uchun javobgarlik belgilaydigan va uni kuchaytiradigan hujjatlar esa orqali qaytish kuchiga ega emas.

«Ma'muriy huquqbuzarlik» tushunchasi nimani anglatishni aniq bilish muhim. «Ma'muriy huquqbuzarlik» deganda, qonun hujjatlariga binoan ma'muriy javobgarlikka tortish nazarda tutilgan, shaxsga, fuqarolarning huquq va erkinliklariga, mulkchilikka, davlat va jamoat tartibiga tajovuz qiluvchi, o'z ayrihuquqiy, aybli (qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasida) sodir etilgan harakat yoki harakatsizlik tushuniladi.

Mazkur kodeksda nazarda tutilgan huquqbuzarlik uchun ma'muriy javobgarlik ushbu huquqbuzarliklar o'z tabiatiga ko'ra, amaldagi qonunlarga muvofiq jinoiy javobgarlikka sabab boimagan taqdirda yuzaga keladi.

Agar ma'muriy huquqbuzarlikni sodir etgan shaxs o'z harakati yoki harakatsizligining qonunga xilof ekanligini bilgan, uning zararli oqibatlariga ilgaridan ko'zi yetgan va ularni ongli ravishda istagan, ushbu oqibatlarining yuzaga kelishi ehtimolligini bilgan bo'lsa, bunday ma'muriy huquqbuzarlik qasddan sodir etilgan huquq-buzarlik deb e'tirof etiladi.

Ma'muriy huquqbuzarlik sodir etgan shaxs o'z harakati yoki harakatsizligi natijasida zararli oqibatlar yuz berishi mumkinligiga

ilgaridan k❑zi yetgan, ammo yengiltaklik bilan ularning oldini olaman, deb umid qilgan yoxud bunday oqibatlar b❑lishi mumkinligiga k❑zi yetishi kerak boigani holda ilgaridan k❑zi yetmagan b❑lsa, bunday ma'muriy huquqbuzarlik ehtiyotsizlik orqasida sodir etilgan, deb hisoblanadi.

Ma'muriy javobgarlikka ma'muriy huquqbuzarlik sodir etilgan paytda 16 yoshga t❑lgan shaxslar tortiladilar.

Taiim oluvchilar, ayniqsa, voyaga yetmaganlarning javob-garligini ❑rganishlari kerak.

Mansabdor shaxslarning javobgarligi boshqaruv tartibini, davlat va jamoat tartibini, tabiatni, aholining sogii❑ini va bajarilishini ta'minlash ❑zlarining xizmat burchlariga kiradigan boshqa qoidalarni amalga oshirish sohasida belgilangan normalarga rioya etmaslik bilan bo❑liq huquqbuzarliklar sodir etilganda yuzaga keladi.

Qonunga xilof harakat yoki harakatsizlik sodir etilgan vaqtda muomalaga layoqatsiz holatda b❑lgan, ya'ni ❑z harakatlari uchun javob bera olmaydigan yoki surunkali ruhiy kasallik, ruhiy faoliyatining vaqtinchalik ishdan chiqishi, aqliy ojizlik yoxud boshqa kasallik oqibatida ❑z haraktlarini idora qila olmaydigan shaxs ma'muriy javobgarlikka ftbrtilishi mumkin emas.

Ma'muriy jazo choralarining mohiyatini ❑rganish va ularning turlarini bilish zarur. Ular quyidagilardan iborat:

-*jarima;*

- *ma'muriy huquqbuzarlikni sodir etish yoki bevosita shunday narsa bo 'lgan ashyoni haqini to 'lash sharti bilan olib qo 'yish;*

- *ma 'muriy huquqbuzarlikni sodir etish quroli yoki bevosita shunday narsa bo 'lgan ashyoni musodara etish;*

- *muayyan shaxsni unga berilgan maxsus huquqdan (transport vositani boshqarish, ov qilish huquqidan) mahrum etish;*

- *ma 'muriy qamoqqa olish.*

Ma'muriy jazoga tortish xususiyatlari, jazoga tortishning umumiy qoidalari, ma'muriy huquqbuzarlik uchun javobgarlikni o❑irlashtiruvchi holatlar, jazo muddatlarini hisoblash, jazoga tortish muddatlari, shaxs davr ❑tganidan s❑ng ma'muriy jazo tortilmagan deb hisoblanadigan muddat, yetkazilgan zararni qoplash majburiyatini yuklash kabilarni tushunib olish muhim.

Ma'muriy javobgarlik t❑❑risidagi kodeksning turli xil ma'muriy huquqbuzarliklar tavsifi berilgan maxsus qismining mazmuni bilan batafsil tanishgan ma'qul. Ularga quyidagilar kiradi:

- fuqarolarning huquq va erkinliklariga tajovuz qiladigan ma'muriy huquqbuzarliklar;

- aholi sogii□ini saqlash sohasidagi ma'muriy huquqbuzarliklar;
- mulkka tajovuz qiluvchi ma'muriy huquqbuzarliklar;
- tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiatdan foydalanish sohasidagi ma'muriy huquqbuzarliklar; \
- sanoatdagi, qurilishdagi va issiqlik hamiiia elektr energiyasidan foydalanish sohasidagi ma'muriy huquqbuzarliklar;
- qishloq x□jaligida ma'muriy huquqbuzarliklar, veterinariya, sanitariya qoidalarini buzish;
- transportdagi, y□l x□jaligi va aloqa sohalaridagi huquqbuzarliklar;
- fuqarolarning turar-joy huquqlariga taalluqli, kommunal xizmat va obodonlashtirish sohasidagi ma'muriy huquqbuzarliklar;
- savdo, tadbirkorlik va moliya sohalaridagi ma'muriy huquqbuzarliklar;
- odil sudlovga tajovuz qiluvchi ma'muriy huquqbuzarliklar;
- jamoat tartibiga tajovuz qiluvchi ma'muriy huquqbuzarliklar;
- boshqaruvning belgilangan tartibiga tajovuz qiluvchi huquqbuzarliklar.

Ma'muriy huquqbuzarliklarga doir ishlarni k□rib chiqishga vakolatli b□lgan organlarni bilish lozim*

Ma'muriy huquqbuzarlik t□□risidagi ishlarni quyidagi organlar (mansabdor shaxslar) k□rib chiqadilar:

- tuman (shahar) sudining ma'muriy ishlar b□yicha sudyasi, x□jalik sudlari;
- shaharcha, qishloq va ovul fuqarolarning □zini-□zi boshqarish organlari qoshida ma'muriy komissiyalar;
- voyaga yetmaganlar ishlari bilan shu□ullanuvchi tuman (shahar) komissiyalari;
- ichki ishlar (militsiya) organlari (mansabdor shaxslari), davlat inspeksiyasi organlari (mansabdor shaxslari).

«Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish tўg'risida»gi, «Ўzbekiston Respublikasida korxonalar tўg'risida»gi, «Garov tўg'risida»gi, «Auditorlik faoliyati tўg'risida»gi, «Mualliflik huquq va turdosh huquqlar tўg'risida»gi, «Lizing tўg'risida»gi, «Nodavlat notijorat tashkilotlari tўg'risida»gi va boshqa qonunlar. \

u

2-§. *Fuqaroviy-huquqiy munosahflar ishtirokchilari* \ \

- **Fuqarolar** — fuqarolik huquqiy munosabatlarining subyektlari. \
Fuqarolik huquqi mulkiy hamda unga chambarchas boʻliq boʻlgan \
shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga soladi. Mazkur muno- \\
sabatlarining ishtirokchilari (subyektlari)dan biri fuqaro (jismoniy
shaxs) hisoblanadi. X

Fuqarolarning fuqarolik huquqiga oid munosabatlarda ishtirok etishining eng dastlabki sharti ularning huquqiy layoqati, ya'ni fuqarolik huquqi hamda majburiyatlariga ega boʻlish qobiliyati hisoblanadi.

Huquqiy layoqat inson tuʻzilishi bilan oq vujudga keladi, biroq, ba'zi hollarda qonun hali tuʻilmagan inson huquqlarini ham himoyalaydi. Masalan, FKga binoan, jabrlanuvchining qilimi munosabati bilan zararning qoplanishini talab qilish huquqiga jabrlanuvchining oimidan sʻng tuʻilgan farzandi ega boʻlishi mumkin.

Fuqarolik huquqiy layoqati shaxsning qilimi bilan tugatiladi. Shu bilan birga, shaxsdan uzoq muddat davomida xabar olinmagan hamda uning tirikligi haqida hech qanday maiumotlar boʻlmagan taqdirda mazkur turdagi noaniqliklarni bartaraf qilish maqsadida qonunda nazarda tutilgan shartlar asosida shaxs bedarak yʻqolgan yoki vafot etgan deb eion qilinishi mumkin. Shaxsni vafot etgan deb eion qilish uning huquqiy layoqati tugatilishiga olib keladi.

Fuqaro qz nomidan huquq va majburiyatlarni bajaradi, qzganing nomidan huquq va majburiyatlarni bajarishga yoi qʻyilmaydi.

Fuqarolik qonunlariga binoan, fuqaro egalik qilishi mumkin boʻlgan huquq va majburiyatlar majmui fuqarolik huquqiy layoqatini tashkil etadi.

Fuqarolar yashash joyini tanlash huquqiga egadirlar. Baloqat yoshiga yetmagan, 14 yoshga toimagan shaxslarning turar-joyi ota-onalari yoki qonuniy vakillarining yashash joylari hisoblanadi.

Fuqarolar mulk huquqi asosida mol-mulkka egalik qilish, uni meros sifatida olish yoki meros qilib qoldirish, ishbilarmonlik hamda qonunda taqiqlanmagan boshqa turdagi faoliyat bilan shugullanish; majburiyatlarda ishtirok etish; yuridik shaxslarni vujudga keltirish; fan, adabiyot va san'at asarlari, tadqiqotlar mualliflari hamda qonun bilan muhofaza qilinadigan intellektual faoliyat natijalaridan foydalanish; mulkiy hamda shaxsiy nomulkiy ega bo'lishga haqlidirlar.

FKda fuqarolarning fuqarolik huquqiy layoqati mazmunini tashkil etuvchi huquqlarining ro'yxati keltirilgan bo'lib, u hali nihoyasiga yetkazilmagan. Shu bilan birga, fuqarolarning fuqarolik muomalasi ishtirokchilariga zarar yetkazgan holda ularning huquqlarini suiiste'mol qilishlariga yo'l qo'yilmaydi.

Qonunda nazarda tutilgan hollardan tashqari, hech kimning huquqiy layoqatini cheklashga yo'l qo'yilmaydi. Shaxs fuqarolik huquqiy layoqatidan to'liqligicha mahrum qilinishi mumkin emas.

Fuqarolik huquqining subyektlari huquqiy layoqatdan tashqari muomala layoqatiga ham egadirlar. Muomala layoqati deganda, fuqarolarning ularning harakatlari bilan fuqarolik huquqlariga ega bo'lish va ularni amalga oshirish huquqi, ularning fuqarolik majburiyatlarini olish hamda ularni bajarish qobiliyati tushuniladi. Muomala layoqati ana shuni bilan huquqiy layoqatdan ajralib turadi. Chunki unga koin, fuqarolar ularning huquq va majburiyatlariga boshqa shaxslar, masalan, ota-onalari orqali ega bo'ladilar.

Bundan tashqari, fuqarolik muomala layoqati nafaqat qonuniy xatti-harakatlar qilish qobiliyatini, balki ular uchun javobgarlikka tortilish sharti (delikt qobiliyati)ni ham vujudga keltiradi. Shu bois, muomala layoqati shaxsning yoshi hamda ruhiy holatiga bog'liq, bo'ladir.

Umumiy qoidaga koin fuqarolik muomala layoqati to'liqligicha 18 yoshdan boshlab yuzaga keladi. Shuningdek, 18 yoshgacha lurmush koin shaxslar ham to'liq ravishda muomalaga layoqatli deb hisoblanadi. Bu ba'zi hollarda turmush qurish yoshining pasaytirilishidan kelib chiqadi.

FKga voyaga yetmaganlarning emansipatsiyasi, ya'ni ularni to'liqligicha muomalaga layoqatli deb hisoblash to'g'risidagi norma ham kiritilgan. Bu quyidagi shartlar bo'lgan taqdirda amalga oshirilishi mumkin:

- 1) shaxsning 16 yoshga to'iganligi;

2) ikkala ota-ona yoki qonuniy vakillarning roziligi boʻlgan taqdirda, bosharti voyaga yetmagan shaxs mehnat shartnomasi yoki ishbilarmonlik faoliyati bilan shu qoʻllanayotgan boʻlsa.

Mazkur qarorni vasiylik va homiylik organi, ota-ona va qonuniy vakillar norozi boʻlgan taqdirda sud qabul qilishi mumkin.

Boshqa hollarda voyaga yetmaganlar qisman muomalaga layoqatli deb topiladi. Ular oʻz xatti-harakatlari bilan har qanday emas, balki baʼzi huquq va majburiyatlarga ega boʻlish huquqiga egadirlar, yaʼni ularning muomala layoqati tashviq emas.

Voyaga yetmagan shaxslar yetkazgan zarar uchun ularning ota-onalari yoki homiylari yoxud ularni nazorat qiluvchi shaxs, tarbiya yoki davolash muassasalari javobgar boʻladilar.

14 yoshdan 18 yoshgacha boʻlgan voyaga yetmaganlar delikt qobiliyatiga ega boʻladilar, yaʼni ular mustaqil ravishda hamda ota-onalarining roziligi bilan tuzgan barcha bitimlar hamda yetkazilgan zarar boʻyicha mustaqil mulkiy javobgarlikka tortiladilar. Voyaga yetmagan shaxslar oylik maosh yoki boshqa turdagi mustaqil daromadga ega boʻlmagan taqdirda ota-onalar hamda qonuniy vakillar orqali tashviq yoki qisman javobgar boʻladilar.

Qonunda nazarda tutilgan muayyan shartlarning boʻlganligi bois, tashviq hamda qisman muomala layoqatiga ega boʻlgan shaxslar muomala layoqati yuzasidan cheklanishlari mumkin. Fuqaroning muomalaga layoqatli yoki layoqatsizligi haqidagi tegishli qarorni faqat sud, shunda ham uning oila aʼzolari, vasiylik hamda homiylik organlari, prokuror hamda ruhiy kasalliklar shifoxonasining arizasi asosida chiqarishi mumkin. Muomalaga layoqatsiz shaxsga vasiy va homiy tayinlanadi. Shaxs soʻragan hollarda sud uni muomalaga layoqatli deb topadi hamda tayinlangan vasiylik yoki homiylikni bekor qiladi.

Bundan tashqari, toʻliq muomala layoqatiga ega boʻlmagan fuqarolar toifasi ham mavjud. Bunday shaxslar ruhiy holati natijasida oʻz harakatlarining ahamiyatini anglab yetmaydilar. Ularni sud muomalaga layoqatsiz deb topadi.

Fuqarolarning tadbirkorlik faoliyatidagi ishtiroki. Tadbirkorlik faoliyati fuqarolar hamda birlashmalarning daromad olishga yoʻnaltirilgan tashabbuskor mustaqil faoliyati hisoblanadi.

Fuqaro shaxsiy tadbirkor sifatida ruxsatdan oʻtgan vaqtdan boshlab, tadbirkorlik faoliyati bilan shu qoʻllanish huquqiga ega boʻladi.

Tadbirkorlik faoliyati boʻyicha taqdim etilgan hujjatlar ulardagi maʼlumotlar tarkibining qonun talablariga nomuvofiqligi sababii

r^oyxatdan o'tkazilmasligi mumkin. Mazkur holat b^oyicha x^ojalik sudiga shikoyat bilan murojaat etishga yo'l qo'yiladi. Shuni nazarda tutish kerakki, alohida turdagi faoliyat bilan shaxsiy tadbirkorlar maxsus ruxsatnoma — litsenziya asosida shu^oullanishlari mumkin.

Tadbirkorlik faoliyati tadbirkorlardan fuqarolik huquqiga oid turli bilimlarni mustaqil ravishda tuzishni nazarda tutganligi hamda tadbirkorning o'zi va uchinchi shaxslardan (ya'ni boshqalardan) tavakkalchilikni talab etganligi bois, tadbirkorlik faoliyati bilan shu^oullanayotgan shaxs, shubhasiz, fuqarolik muomala layoqatiga ega bo'lishi shart.

Yuridik shaxslar. Fuqarolik huquqiga oid munosabatlarning ishtirokchilari qatoriga nafaqat alohida fuqarolar (jismoniy shaxslar), balki yuridik shaxslar, ya'ni tashkilot va muassasalar ham kiradi.

Yuridik shaxslar turlicha bo'ladi. Ular Fuqarolik kodeksining birinchi qismida sanab o'tilgan. Qonun yuridik shaxslarni quyidagacha ta'riflaydi: «O'z mulkida, x^ojalik yuritishida yoki operativ boshqaruvida alohida mol-mulkka ega boigan hamda o'z majburiyatlari yuzasidan ushbu mol-mulk bilan javob beradigan, o'z nomidan mulkiy yoki shaxsiy nomulkiy huquqlarga ega bo'la oladigan va ularni amalga oshira oladigan, majburiyatlarni bajara oladigan, sudda da'vogar va javobgar bo'la oladigan tashkilot yuridik shaxs hisoblanadi». Yuridik shaxslar mustaqil balans va smetaga ega bo'lishi kerak. Yuridik shaxslarning huquq, va muomala layoqati, ular r^oyxatga olingan (tashkil etilgan) vaqtdan boshlanadi hamda u tugatilgan vaqtda nihoyasiga yetadij Aksincha, fuqaroning huquq, layoqati esa, u tugatilgan vaqtdan boshlanadi va uning vafoti bilan tugatiladi, muomala layoqati esa, tugatilgicha shaxs voyaga yetgandan boshlanadi hamda uning vafoti tufayli tugatiladi.

Yuridik shaxs shuningdek, jismoniy shaxs ham qonunda belgilangan muayyan turdagi faoliyat bilan faqat litsenziya asosida shu^oullanishi mumkin.

Yuridik shaxsning muomala layoqati uning o'z boshqaruv organlari (direktor, boshliq, rais, prezident, kengash, boshqaruv, umumiy majlis) orqali fuqarolik majburiyatlarini olishi bilan belgilanadi. Mazkur organlarning harakatlari yuridik shaxsning harakatlari sifatida tan olinadi, zero ular fuqarolik muomalasida tugatilgicha yuridik shaxs manfaatlarini ifodalaydi.

Yuridik shaxs tarkibida alohida vakolatxona va filiallar tashkil etilishi mumkin, biroq, ular mustaqil yuridik shaxs hisoblanmaydi. Ularning rahbarlari yuridik shaxs tomonidan tayinlanadi hamda

uning ishonchnomasi asosida faoliyat kўrsatadi. Vakolatxona va filiallar ularni tashkil etgan yuridik shaxsning ta'sis hujjatlarida aks ettirilishi kerak.

Yuridik shaxsning manzili davlat rўyxatiga olingan joy hisoblanadi. Davlat rўyxati kўrsatkichlari, shuningdek, firmaning nomi yagona davlat reyestriga kiritiladi.

Yuridik shaxsni davlat rўyxatiga olish nafaqat unda huquq, va muomala layoqatining yuzaga kelishi, balki uning faoliyati ustidan moliyaviy (soliqqa oid) nazoratni ta'minlash uchun ham zarurdir.

Yuridik shaxsni tashkil etish bўyicha qonunda belgilangan tartib buzilganda yoki uning ta'sis hujjatlari qonunga nomuvofiqligi sababli, yuridik shaxsni davlat rўyxatidan otkazish rad etilishi mumkin. Yuridik shaxsni tashkil etish maqsadga nomuvofiqligi sababli uni rўyxatdan otkazmaslikka yollanmaydi.

Yuridik shaxs faoliyatini tugatish uni qayta tashkil etish (korxonalarni ajratish hamda ular asosida bir necha yuridik shaxsni tashkil etish, bir necha yuridik shaxsning qo'shilishi) yoxud uzil-kesil tugatish orqali amalga oshiriladi. Qonunda yuridik shaxslarni tugatishning alohida tartibi nazarda tutilgan.[^]Yuridik shaxslarni o'zgartirish va tugatish ixtiyoriy yoki majburiy tarzda (sud qaroriga ko'ra) amalga oshiriladi.

FKda yuridik shaxslarning ikkita katta guruhi ajratiladi:

- tijoratchi tashkilot — foyda olishni o'z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olgan tashkilotlar, masalan, xo'jalik shirkatlari va jamoalari, ishlab chiqarish kooperativlari, aksionerlik jamiyatlari, unitar korxonalar va boshqalar;

- tijoratchi tashkilot bo'lmagan yuridik shaxslar — foyda olishni maqsad qilib olmagan tashkilotlar, masalan, jamoat birlashmalari, ijtimoiy fondlar va mulkdor moliyaviy ta'minlab turadigan muassasa shaklidagi, shuningdek, qonunlarda nazarda tutilgan boshqa shakllardagi korxonalar va tashkilotlar.

Tijoratchi bo'lmagan tashkilot o'zining nizomida belgilangan maqsadlarga mos keladigandoiralarda tadbirkorlik faoliyati bilan shugullanishi mumkin.

3-§. Mulk huquqi

Mulk huquqi ayrim shaxslar yoki jamoaga tegishli moddiy boyliklarni, shuningdek, mulkchilikka oid iqtisodiy munosabatlarni qo'riqlash va tartibga solishga qaratilgan huquqiy normalar

yiindisidir. Mulk huquqi mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish kabi subyektiv huquqlardan iborat.

Fuqarolik kodeksiga binoan, mulk huquqining subyektlari fuqarolar va yuridik shaxslar hisoblanadi (mazkur subyektlarning mulk huquqiga xususiy mulkchilikning iqtisodiy toifasi kiradi).

Mulkka nisbatan mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarni farqlash (ajratish) maqsadga muvofiqdir. Boshqa ashyoviy huquqlarga, masalan, mulkka nisbatan xajalik yuritish huquqi yoki mulkka nisbatan operativ boshqarish huquqi taalluqli.

Davlat va munitsipal mulkiga davlat va mahalliy organlarning mol-mulki (shahar, viloyat va hk.), korxona va tashkilotlarning mulki kiradi. Mazkur tashkilotlar ularga biriktirilgan mulkka kera mulk huquqiga ega boimaydi, aksincha, xajalik yuritish yoki operativ boshqarish huquqiga ega boilib, ularning mazmuni mulk huquqiga yaqindir.

Mulkdor qonunga rioya qilgan hamda boshqa shaxslarning qonun bilan muhofaza qilinadigan huquq, va manfaatlarini buzmag holda o z xohishiga kera o z mulkini boshqarish, undan foydalanish va uni tasarruf etish bilan bogliq vakolatlarni amalga oshirishi mumkin.

Barcha subyektlar mulkka bo lgan huquqining mazmuni odatda bir xildir. Cheklashlar faqat qonun bilan belgilanadi. Chunonchi, qonunda faqat davlat mulki va munitsipal mulkka kiradigan mol-mulk turlari belgilanadi.

Shuni nazarda tutish kerakki, mulkdor nafaqat huquqlarga, balki majburiyatlarga ham ega. Chunonchi, ular quyidagilardan iborat:

- o ziga tegishli mol-mulkni saqlash (mol-mulkni saqlash majburiyati);

- soliqlarni o tlash;

- mol-mulkning bexosdan nobud boiishi yoki ziyon yetkazilishi ha'yicha butun mas'uliyatni bo'yniga olish (zararli oqibatlar).

y Mulk huquqi buzilgan hollarda fuqarolik qonuni barcha subyektlar uchun bir xil himoyalash choralarini nazarda tutadi. Himoyalash choralari turli-tuman boiib, mulkdorning qaysi turdagi huquqiy vakolatlari (mol-mulkka ega boiish, undan foydalanish, uni tasarruf etish huquqlari) buzilganligidan kelib chiqadi. Masalan, basharti buyum qonunga xilof ravishda kimgadir o t qolgan bo'lsa, u qonuniy tarzda buyumni boshqa shaxsdan talab qilib olishi mumkin (vindikatsion da'vo); basharti nobud boigan yoki ziyon yetkazilgan bo'lsa, aybdor shaxsga uning narxini yoki uni tamirlash xarajatlarini qoplash majburiyati yuklatiladi. ./

Mulkdor uning huquqlarini buzish bilan boʻliq har qanday kamchiliklarni, agar ular egalik huquqidan mahrum etish bilan boʻliq bʻlmasa (negator da'vo), bartaraf etishni talab qilishi mumkin.

4-§. Majburiyat huquqi

Majburiyat tushunchasi. Mazkur huquqiy munosabatlarning mohiyati muayyan shaxslarni mulkiy maqsadni kʻzlaydigan va shu sababdan shaxsni boshqa shaxsning foydasiga muayyan harakatni amalga oshirishga yoki ma'um harakatdan ʻzini tiyishga majbur etishdan iborat (masalan, mol-mulkni berish, pul tʻlash, ishni bajarish va hk.). Bunda boshqa shaxs qarzdordan ʻz majburiyatini bajarishni talab etish huquqiga ega, degan xulosa chiqadi.

Majburiyat ishtirokchilari (tomonlar): qarzdor — boshqa shaxs foydasiga muayyan harakatlar (masalan, pul tʻlash, ishni bajarish kabilar)ni amalga oshirishga majbur bʻlgan taraf; kreditor — yuqorida keltirilgan xatti-harakatlarni bajarishni talab etish huquqiga ega bʻlgan taraf.

Majburiyatda taraflarning har biri ayni vaqtning ʻzida ham kreditor, ham qarzdor bʻlishi mumkin (masalan, fuqaroning buyurtmasiga kʻra uy-joy qurish), biroq, shunday majburiyatlar borki, bunda bir taraf doim kreditor, ikkinchisi esa qarzdor bʻlib, ularning ʻrinlari hech qachon almashmaydi (masalan, biror-bir shaxs boshqasiga qarzga pul bergan hollarda).

Majburiyatning predmetini majburiyat egasi bʻlgan shaxs (qarzdor)ning qarzni tʻlash bilan boʻliq muayyan harakatlari tashkil qiladi. Majburiyatlar turli asoslarda yuzaga keladi:

- ishtirokchilar orasida tuzilgan shartnomalar (ijara shartnomasi, pudrat shartnomasi) — eng kʻp uchraydigan asos;

- amaldagi qonunda nazarda tutilgan hamda nazarda tutilmagan, biroq uning mazmuni hamda umumiy qoidalariga zid bʻlmagan bir taraflama kelishuvlar orqali;

- ma'muriy hujjat — davlat boshqaruvi organlarining individual (normativ) hujjati (masalan, fuqaroga davlat yoki munitsipal uy-joy berish shaklida mahalliy ma'muriyat qarorini order bilan rasmiylashtirish) orqali;

- intellektual ijodning turli obyektlarini, masalan, san'at asarlari va ishlab chiqarish namunalari yaratish yoki ulardan foydalanish vaqtida;

- insonlar xohish-irodasiga boʻliq boʻlmagan yuridik xatti-harakat natijasida (xazina, topilma va hk.) yoki favqulodda hodisa (yonʻin, tabiiy ofat va majburiyatlar quyidagi asoslar boʻyicha ham vujudga kelishi mumkin: shartnomalar (oldi-sotdi, ayirboshlash, hadya, tashish, pudrat va boshqalar), bir taraflama bitimlar (mukofotni oshkora vaʼda qilish), maʼmuriy hujjatlar (binoni ijaraga berish uchun order berish), zarar yetkazish, asossiz boylik orttirish, yuridik va jismoniy shaxslarning boshqa harakatlari, hodisalar (tabiiy ofatlar).

Fuqarolik huquqiga oid shartnoma. Ikki yoki undan ortiq shaxs (fuqarolar yoki yuridik shaxslar)ning fuqarolik huquq va majburiyatlarini belgilash, oʻzgartirish yoki bekor qilish, yaʼni mol-mulkni qaytarib berish, ishlarni bajarish va xizmatlar koʻrsatish boʻyicha kelishuv shartnoma deb hisoblanadi.

«Shartnoma» tushunchasi bilan birga, «bitim» tushunchasi ham qoʻllaniladi. Fuqaro va yuridik shaxslarning fuqarolik huquq va majburiyatlarini belgilash, oʻzgartirish yoki tugatishga qaratilgan xatti-harakatlari bitim deyiladi. Bitimlar ikki taraflama yoki koʻp taraflama (shartnoma), shuningdek, bir taraflama boʻlishi mumkin (masalan, vasiyat). Shunday qilib, «bitim» «shartnoma»ga qaraganda kengroq tushuncha boʻlib, shartnoma bitimning bir turidir.

Taraflar qonun yoki boshqa huquqiy hujjatlarda nazarda tutilgan hamda nazarda tutilmagan holatlarga koʻra shartnoma tuzishlari mumkin. Biroq bunda asosiy shartga rioya qilinishi kerak: shartnoma fuqarolik qonunlarining asosiy qoidalariga zid boʻlmasligi lozim.

Shartnoma taraflar oʻrtasida tashabbus va aniq munosabatlarni tayinlash, har bir tarafning manfaatlarini hisobga olishga imkon beruvchi muhim yuridik vositadir. Shartnoma fuqarolar ishtirokidagi munosabatlarda, ayniqsa, ularning tadbirkorlik faoliyati sohasida keng qoʻllanadi.

Shartnoma tuzishga majburlashga yoʻl qoʻyilmaydi. Shartnoma tuzish qonunda yoki ixtiyoriy qabul qilingan majburiyatda koʻrsatilgan holatlar bundan mustasno.

Tomonlar tuzgan shartnomaning tarkibida qonun hamda boshqa huquqiy hujjatlar bilan nazarda tutilgan turli shartnomalarning unsurlari boʻlishi mumkin (aralash shartnoma).

Shartnomalar oʻzaki yoki yozma shaklda tuzilib, quyidagi turlarga boʻlinadi: konsensual va real, haq baravariga va tekinga, asosiy va dastlabki.

Shartnoma, uning barcha muhim shartlari boʻyicha taraflar oʻrtasida oʻzaro kelishuvga erishilgan paytdagina tashabbus boʻlib tuzilgan deb

tan olinadi. Shartnoma predmeti haqidagi shartlar qonun yoki boshqa huquqiy hujjatlarda yoki bu turdagi shartnomalar uchun zaruriy deb belgilangan hollardagina muhim deb tan olinadi. Shartnoma taraflari da'vosi bilan kelishuvga kelingan shartlar shular jumlasidandir. Masalan, oldi-sotdi shartnomasi uchun muhim shartlardan biri — narx, ijara shartnomasi uchun esa — muddat hisoblanadi.

Fuqarolik huquqiga oid shartnomaning asosiy qoidalari quyidagilar hisoblanadi. Umumiy qoidalar bilan birga, fuqarolik qonunlari alohida turdagi shartnomalarga taalluqli normalarni o'z ichiga oladi. Bunda oldi-sotdi, ijara, yuk tashish, pudrat kabi shartnomalarni alohida aytib o'tish zarur.

Ishonchnoma. Fuqarolik huquq, va majburiyatlarini amalga oshirish maqsadida vakillik institutini qo'llash bir qator sabablarga bo'liq. Ba'zi hollarda shaxs (fuqaro yoki yuridik shaxs) qonunda belgilangan cheklashlar (masalan, voyaga yetmaganligi) tufayli u yoki bu xatti-harakatni amalga oshirish huquqiga ega bo'lmaydi.

Boshqa hollarda u yoki bu xatti-harakatlarni sodir etish imkoniyatining bo'lmashligini ifodalovchi faktik holatlarga bo'liq bo'ladi. Masalan, shaxsning kasalligi, uzoq, muddatli xizmat safarida bo'lganligi va hokazo.

Barcha korespondentlar tomonidan berilgan hollarda vakillar mazkur shaxslar manfaatini ko'zlab huquqiy ahamiyatga ega xatti-harakatlarni sodir etish huquqiga qonun (masalan, ota-onalar, homiylar, korxona rahbarlari va hk.), ma'muriy hujjat (lavozimga tayinlash) yoxud shartnoma yoki ishonchnoma tufayli ega bo'ladilar.

Shunday qilib, ishonchnoma yozma vakolatnomadan iborat bo'lib, uni bir shaxs boshqa shaxsga uchinchi shaxs oldida vakillik qilish uchun beradi, unda vakilning alohida vakolatlari belgilab qo'yiladi.

Ishonchnoma bir taraflama kelishuv bo'lib, uni amalga oshirish uchun taraflardan birining xohish-irodasi bo'lishi yetarlidir. Vakil vakolatlarining mazmuni hamda hajmiga ko'ra, ishonchnoma uch turga bo'linadi: umumiy (ma'lum davr mobaynida turli harakatlarni amalga oshirish mumkinligi nazarda tutiladi); maxsus (ma'lum vaqt ichida bir turdagi bitimlarni amalga oshirish uchun beriladi) hamda birlamchi, ya'ni bitta va aniq, belgilangan harakatni amalga oshirish uchun beriladi.

Umumiy qoidaga asosan, tuzilgan ishonchnoma oddiy yozma shaklda bo'lishi nazarda tutiladi. Shu bilan birga, notarial shaklni talab etadigan bitim tuzish uchun ishonchnoma (masalan, ko'chmas mulkni sotish bo'yicha bitimlar)ni albatta notarius tasdiqlashi shart.

ziyon yetkazilsa, qonunbuzarga nisbatan fuqarolik huquqida nazarda tutilgan choralar ko'rilishi mumkin.

Fuqaroviy-huquqiy javobgarlik — fuqarolik huquqlarini buzgan shaxslarga majburiy ta'sir etish chorasi bo'lib, u jabrlanuvchiga yetkazilgan mulkiy zararni qoplash bilan bo'liq, majburiyatdan iborat bo'ladi.

Mazkur majburiyatning ikki turi mavjud:

- fuqarolik huquqiga oid u yoki bu shartnomani bajarmaslik yoki undagi shartlarga rioya etmaslik sababli yuzaga keladi (masalan, tashlovni kechiktirish yoki tovarlarga haq to'lamaslik kabi shartnomaviy majburiyat);

- fuqaroning hayoti, so'g'liq yoki mol-mulki yoxud davlat mol-mulkiga zarar yetkazish (masalan, yo'l-transport hodisasi natijasida zarar yetkazish kabi shartnomadan tashqari majburiyat sababli yuzaga keladiganlar.

Shartnomada ko'rsatilgan majburiyatlarni bajarmaganlik uchun fuqarolik axloqiga oid javobgarlik quyidagilardan iborat:

- a) ziyonni qoplash: birinchidan, kreditorning buzilgan huquqi, buzilgan yoki yo'qotilgan mulkini (bu ham, o'z navbatida, real ziyonni tashkil etadi) tiklash bo'yicha xarajatlar; ikkinchidan, basharti huquqlari buzilmagan bo'lsada, kreditor olishi mumkin bo'lgan daromadni ololmaganlik (qoidan ketgan foyda).

- b) neustoyka (aybona, jarima, penya) — shartnomada aniq, ko'rsatilgan pul miqdoridan iborat bo'lib, uni qarzdor shartnomani bajarmaganlik yoki oxirigacha bajarmaganlik uchun kreditorga to'lashi kerak. Mazkur qarz qat'iy pul summasida yoki foizlarda ifodalanishi mumkin.

Shartnomadan tashqari majburiyatda, masalan, kishining hayoti, so'g'ligi yoki mol-mulkiga ziyon yetkazilganda, fuqarolik huquqiga oid javobgarlik yetkazilgan zararni qoplash tarzida amalga oshiriladi. Bundan tashqari, jabrlanuvchining so'g'ligiga zarar yetkazilishi bois, yuzaga kelgan qo'shimcha xarajatlar (davolanish, qarov, to'yimli ovqatlanish va boshqalar) ham qoplanadi. Biroq, mazkur xarajatlarning so'ralishi qonunga muvofiq ravishda isbotlanishi shart.

Jismoniy va ma'naviy jabr ko'rgan fuqaro, mulkiy zararni qoplash bilan birga, ma'naviy zararning ham qoplanishini talab qilish huquqiga ega bo'lib, buni sud pul shaklida belgilaydi.

Fuqaroviy-huquqiy majburiyatni tavsiflash bilan bir qatorda uni qo'llashning quyidagi tartibini aytib o'tish kerak. Chunonchi, huquqi buzilgan shaxs sud, xojalik sudiga zararning qoplanishi, neustoykani

toiash talabi bilan murojaat etishi mumkin. Umumiy da'vo muddati uch yilga teng bo'lib, shaxs majburiyatlarining buzilganligini bilgan yoki bilishi kerak bo'lgan vaqtdan boshlab hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida fuqarolik munosabatlarini tartibga soluvchi qonun Fuqarolik Kodeksi bo'lib, uning birinchi qismi 1995-yil 29-dekabrda, ikkinchi qismi 1996-yil 29-avgustda qabul qilingan. Fuqarolik Kodeksining ikkala qismi 1997-yil 1-martdakuchgakirdi.

O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi mulkiy va u bilan boshqa nomulkiy munosabatlarni tartibga soladi. Mazkur munosabatlar tomonlarning tengligi, xohish-irodaning daxlsizligi va ishtirokchilarning mulkiy mustaqilligiga asoslangan.

Fuqarolik Kodeksi quyidagi munosabatlarni tartibga soladi:

- birinchidan, fuqarolik muomalasi ishtirokchilarining huquqiy holatini belgilashga oid;

- ikkinchidan, mulk huquqi va boshqa ashyoviy huquqlarning vujudga kelish asoslarini amalga oshirish tartibi bo'yicha;

- uchinchidan, intellektual faoliyat natijalariga huquq, belgilash bo'yicha;

- to'rtinchidan, shartnomaviy va shartnomadan tashqari majburiyatlarni tartibga solish bo'yicha;

- beshinchidan, mulkiy va ular bilan bog'liq, boshqa shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga solish bo'yicha va hk.

Fuqarolik huquqi ma'muriy va davlat ishtirokidagi — boshqa munosabatlar, shuningdek, soliqqa oid va boshqa moliyaviy munosabatlarni tartibga solmaydi,

Fuqarolik munosabatlarning ishtirokchilari — fuqarolar, yuridik shaxslar va davlat.

Fuqarolik huquqining prinsiplari quyidagilardan iborat:

- tartibga solinayotgan munosabatlar ishtirokchilarining teng tengligi;

- mulkning daxlsizligi;

- shartnoma tuzish erkinligi;

- har kimning xususiy ishlariga aralashuvning yoki qayilmasligi;

- buzilgan huquqlarning tiklanishini ta'minlash;

- buzilgan huquqlarni sud orqali himoyalash.

Fuqarolik munosabatlari quyidagi yuridik faktlar natijasida yuzaga keladi:

- shartnoma va boshqa davlat organlari kelishuv hujjatlarining tuzilishi;

- sud qarorlarining qabul qilinishi;

- mulkka egalik qilish;

- intellektual faoliyat va san'at asarlarining yaratilishi (fan, adabiyot, san'at asarlari va boshqalar);
- boshqa shaxsga zarar yetkazilishi;
- asossiz boyish;
- inson ixtiyoriga bo'liq bo'lmagan hodisaning r'yi berishi (masalan, tabiiy ofatlar, bola tu'ilishi, o'lim va boshqalar).

Fuqaro o'zining buzilgan va da'voli huquqlarini sudga murojaat etish orqali hal qilishi, buzilgan fuqarolik huquqlarini bir qator usul va vositalar yordamida himoyalashi mumkin.

Mulkiy munosabatlarda ishtirok etish uchun fuqaro quyidagi xislatlarga ega bo'lishi kerak, ya'ni unda huquqiy layoqat va muomala layoqati bo'lishi zarur.

Fuqarolik huquqi subyektlariga yuridik shaxslar ham tegishli bo'lganligi sababli, ularning xususiyatlari, turlari, huquqiy mavqei bilan tanishish lozim. Fuqarolik huquqi obyektlariga ashyolar, pul, qimmatbaho qo'ozlar, mulkiy huquqlar, ish va xizmatlar, tadqiqotlar, ishlab chiqarish loyihalari, fan, adabiyot, san'at asarlari hamda intellektual faoliyatning boshqa natijalari, shuningdek, shaxsiy nomulkiy hamda boshqa moddiy va nomoddiy ne'matlar kiradi.

ISTEMOLCHILARNING HUQUQINI
HIMOYA QILISH ASOSLARI

1-§. Iste'molchitushunchasi

Qozg'bekiston Respublikasida demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini shakllantirish jarayoni davom etayotgan hozirgi davrda iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish dolzarb masalalardan biridir. Chunonchi bozor iqtisodiyotga o'tayotgan respublikamizda mulkning turli shakllari vujudga keldi. *Bunday holatda iste'molchilarning huquqlarini himoya qilishga katta e'tibor berish lozim.*

1. Qozg'bekiston Respublikasining «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi Qonuniga muvofiq iste'molchi deganda tovarlarni sanoat ishlab chiqarish ehtiyoji uchun emas, balki shaxsiy maishiy ehtiyoji uchun sotib oluvchi fuqaro tushuniladi. Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish bo'yicha qonunchilik yuqori rivojlangan kengina mamlakatlarda iste'molchi deganda sotib olinayotgan tovarning xususiyatlari haqida, maxsus bilimlarga ega bo'lmagan shaxslar tushuniladi. Avvalo iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish uchun ularning huquqiy madaniyatini rivojlantirish zarur. Iste'molchilarning huquqiy madaniyati quyidagilardan iborat. Birinchidan — iste'molchilar amaldagi qonunlarni yaxshi bilishlari kerak. Ikkinchidan — iste'molchilar amaldagi qonunlar doirasida harakat qilishlari kerak. Uchinchidan — o'zlariga nimani ravo ko'rsalar o'zgalarga ham shuni ravo ko'rishlari kerak. Agarda barcha iste'molchilar yuqorida keltirilgan qoidalarga amal qilsalar jamiyatimizda huquq subyektlari o'rtasida huquqiy madaniyat yanada rivojlanishi mumkin. {/

Ushbu mavzuning maqsadi talabalarni iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish bo'yicha respublikamizda olib borilayotgan ishlar bilan tanishtirishdan iborat. Ushbu kursni o'rganishda talabalar Qozg'bekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, konstitutsiyaviy va joriy qonunlari, Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari va Prezidentimiz I.A. Karimovning asarlaridan foydalanishlari maqsadga muvofiqdir.

2. Jamiyatning yashash tarzini belgilovchi qonunlarimiz juda ko'p. Ularning ba'zilari ayrim tarmoqqa xos, muayyan qismi

barchaga birday daxldor. Lekin jamiyatimizda shunday qonun borki, u jamiyatdagi har bir fuqaro, hech shubhasiz, o'z sha huquqiy hujjat bilan har qadamda tutashtirishadi. Bu O'zbekiston Respublikasining «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi Qonunidir. Chunki, erkakmi, ayolmi yoxud badavlatmi, kam-ba'kalmi — kim bo'lmaylik hammamiz iste'molchimiz.

. Ushbu qonunning ishlashi yoki ishlamasligi faqat ayrim mutassaddilarga emas, balki asosiy bozor qatnashuvchilari, ya'ni iste'molchilarning faoliygiga bog'liq. Iste'molchi, sodda qilib aytganda, yashash uchun hayotdagi moddiy ne'matlardan foydalanuvchi inson. Ana shu insoning iste'molchilik bilan bog'liq holatlardagi huquqlari mazkur qonunda yozib qo'yilgan^--"

Shu qonunni ishlashi uchun eng asosiy shart nima? Bizningcha, bu huquqiy hujjatni barcha iste'molchilar yaxshi bilib olishida. Axir huquqlarni bilmay turib uni talab qilib bo'lmaydi-ku. f) 'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 1996-yil 26-aprelda qabul qilingan, 2002-yil 5-aprelda ayrim o'zgartish va qo'shimchalar kiritilgan bu qonun, ayniqsa, keyingi yillarda xalqimiz hayotini yaxshilashda juda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Hayotni o'zgi ushbu qonunning ishlashini ta'minlovchi mexanizm bo'lishini taqozo etmoqda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 2002-yil 28-noyabrda «Iste'molchilar huquqlarini himoya qilishda jamoatchilik ishtirokini kengaytirish tadbirlari to'g'risida»gi qarori jamoat nazoratini kuchaytirish, aholining huquqiy va iste'mol madaniyatini oshirishga doir ishlarini faollashtirib yubordi. Shu qaror bilan Iste'molchilar huquqlarini himoya qilish bo'yicha Idoralararo kengash tashkil etildi. Vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralar, respublika iste'molchilar huquqlarini himoya qilish bo'yicha jamoat tashkilotlari vakillaridan iborat bu kengash mazkur qonunni amalga oshirish borasida o'zaro hamkorlikni muvofiqlashtiradi.

—1.3. Iste'molchilarning huquqlarini himoya qiluvchi fuqarolik huquqiy munosabatlar O'zbekiston Respublikasining fuqarolik kodeksi; iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish; oziq-ovqat mahsulotlari sifatini va xavfsizligini standartlantirish; mahsulotlar va xizmatlarni sertifikatlashtirish to'g'risidagi qonunlar, shuningdek, ana shu qonunlarga muvofiq qabul qilingan hujjatlar bilan tartibga solinadi. Bundan tashqari Qoraqalpog'iston Respublikasida iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish Qoraqalpog'iston Respublikasi qonun hujjatlari bilan ham tartibga solinadi.

Qonun hujjatlari iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish tashkilotidagi qonunda belgilangan iste'molchilarning huquqlarini cheklab qo'yishi, ularni himoya qilishning kafolatlarini kamaytirishi mumkin emas.

Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish tashkilotidagi qonunning 3-moddasiga binoan, agar O'zbekiston Respublikasi ishtirok etgan xalqaro shartnoma yoki bitimda iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish tashkilotidagi O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma bitim qoidalari qo'llaniladi deb ko'rsatilgan.

4. Fuqarolarga savdo xizmati ko'rsatishning asosiy fuqarolik huquqiy shakli chakana oldi-sotdi shartnomasi hisoblanadi. Chakana savdo munosabatlarida bir tomonda sotuvchi sifatida tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi fuqarolar va yuridik shaxslar qatnashsa, ikkinchi tomonda iste'molchi fuqarolar qatnashadilar.

Chakana savdo munosabatlarini odatdagi oddiy tovar ayir-boshlash harakati sifatida baholab bo'lmaydi. Bu erinda shartnoma munosabatlarini bo'lashtirishdan asosiy maqsad fuqarolarning maishiy ehtiyojlarini qondirish hisoblanadi. Shartnomaning oxir-oqibat natijas/savdo xizmati sifatida bo'lib, uning tarkibiga sotilayotgan tovarlarning sifatiga emas, balki yana iste'molchiga tovarlarni sotib olishda ma'lum qulayliklar yaratish maqsadidagi qo'shimcha xizmatlar, shuningdek, yuqori darajadagi xizmat ko'rsatish madaniyati ham kiradi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, chakana oldi-sotdi shartnomasida qatnashuvchi taraflar o'ziga xos maqomga ega. Sotuvchi sifatida — yuridik shaxslar va tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchi fuqarolar. Sotib oluvchi ya'ni iste'molchi sifatida fuqarolar ishtirok etadi. «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish tashkilotida»ig qonunda iste'molchi foyda chiqarib olish bilan bog'liq bo'lmagan shaxsiy iste'mol yoki xususiy xohishda foydalanish maqsadida tovar sotib oluvchi, ish, xizmatga buyurtma beruvchi yoxud shu niyatda bo'lgan fuqaro deb ta'rif berilgan. Barcha rivojlangan mamlakatlar — fuqarolik qonunlarida iste'molchilarning alohida o'ziga xos imtiyozli mavqei mustahkamlab qo'yilgan bo'lib, bu «iste'molchi har doim haq» degan tamoyilda o'z ifodasini topgan.

Haqiqatan ham, har qanday ishlab chiqarish, bozor munosabatlarining pirovard — maqsadi iste'molchilarning ehtiyojlarini qondirishga qaratilishi lozim. Iste'molchi boshnasa ishlab chiqarish

ham, bozor ham mavjud bo'lmaydi. Boshqa tomondan olganda, iste'molchining manfaatlari inson manfaatlarining aynan qisqirib qolganidir. Inson — iste'molchi fuqaro o'z hayotida juda ko'p va xilma-xil tovarlarga va xizmatlarga muhtoj. Ayni vaqtda u tovarlarning barchasi haqida ularning barcha tafsilotlari bo'yicha ma'lumotlar va bilimlarga har doim ega emas va zotan bunga zarurat ham yo'q. Binobarin, inson qisqirib qolganidek tovarlarning xususiyatlari haqida maxsus bilimga ega emas deb tan olinar ekan (bu holat rivojlangan mamlakatlar qonunlarida va ish muomalasi odatlarida mustahkamlab qo'yilgan), bu holda zaif tomon — iste'molchi qo'shimcha huquqlarga ega bo'lishi, sotuvchi zimmasiga esa qo'shimcha majburiyatlar yuklanishidan dalolat beradi.

Bundan tashqari iste'molchi jamoat tashkilotlari, ya'ni — hozirda mavjud O'zbekiston iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish jamiyatlari Federatsiyasi, viloyatlardagi va Toshkent shahridagi Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish jamiyatlari orqali harakat qilishlari mumkin. Federatsiyaning faoliyati iste'molchilarning savodxonligi va davlatning iste'molchilik siyosatini tashviqot qilish bo'yicha yuzalishlarda amalga oshiriladi.

Iste'molchilar sudga murojaat qilish huquqiga ega. Da'volar iste'molchi joylashgan yoki zarar yetkazilgan joyda taqdim etiladi. Iste'molchining sud organlariga taqdim etilgan da'vosi muayyan turlardan ozod etiladi.

Iste'molchilarning huquqlari buzilishi tufayli unga yetkazilgan ma'naviy zararni, uni yetkazgan shaxs, bosharti u aybdor bo'lsa to'lashi lozim. Ma'naviy zarar uchun to'lanadigan haq miqdorini sud belgilaydi. Ma'naviy zarar, mulkiy zarardan qat'i nazar, qoplanishi lozim. Ko'pincha qo'shni suhbatda dunyoning rivojlangan mamlakatlarida xalq farovonligi, aholi turmush tarzi yuksak darajada ekanligi ta'kidlanib, havas bilan gapiramiz. Aslida bunga birinchi navbatda qonun ustuvorligini ta'minlash, madaniylashgan bozor tizimini joriy etish orqali erishilgan. Shunday ekan, hech kimdan kam bo'lmagan yurtimizda yuksak darajada rivojlangan munosa-batlar tarkib toptirish vazifasiga bo'liq.

2~§) Iste'molchi huquqlarini himoya qilishda qonun hujjatlarivaxalqaroshartnomalar jamlamasi

1. «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi Qonunning 5-moddasiga binoan, tovarni ishlab chiqaruvchisi va

sotuvchisi □z korxonasining nomi, joylashgan manzili, ish tartibi va savdo qoidalari haqida t□liq ma'lumot berishi shart. Ayni vaqtda ishlab chiqaruvchi iste'molchiga □zi realizatsiya qilayotgan tovar haqida □z vaqtida zarur, t□□ri va tushunarli ma'lumot berishi shart. *Tovar haqidagi ma'lumotlarda quyidagilar k□rsatilishi kerak:*

- tovar majburiy talablarga muvofiq kelishi shart bo'lgan normativ hujjatning nomi:

- tovarning asosiy iste'mol xususiyatlari;
- tovarning o'ziga xos xususiyatlari ro'yxati;
- bahosi va sotib olish shartlari;
- ayrim turdagi tovarlarning ishlab chiqarilgan sanasi;
- ishlab chiqaruvchining kafolat majburiyatlari;
- tovardan samarali va xavfsiz foydalanish qoidalari va shartlari;
- tovarning yaroqlilik muddati va ushbu muddat o'tishi oqibatlari;
- ishlab chiqaruvchining nomi, mulkchilik shakli, ro'yxatga olish va litsenziya guvohnomasining nomeri;
- ishlab chiqaruvchining hamda ular iste'molchidan da'vo qabul qilishga vakolat bergan shuningdek, ta'mirlash ishlarini bajaradigan va texnikaviy xizmat ko'rsatadigan korxonalarning manzillari;
- tovarlarni saqlash, xavfsiz utilizatsiya qilish usullari hamda qoidalari.

Agar tovar sertifikatlashtirilishi lozim boisa, sertifikatga doir ma'lumotlar.

Tovar haqida not□□ri ma'lumot berilgan taqdirda yoki bu ma'lumotlar yetarli darajada t□liq b□lmasa va buning oqibatida iste'molchi zarur iste'mol xossalari ega b□lmagan tovar sotib olishga sabab boisa, iste'molchi shartnomani bekor qilishga va □ziga yetkazilgan zararining talab qilishga haqli.

Sotib olingan tovar undan k□zlangan maqsadda foydalana olmaslikka sabab boisa, iste'molchi bunday ma'lumotlarning k□pi bilan uch kun ichida berilishini talab qilishga haqli. Agar bu shart bajarilmasa, iste'molchi shartnomani bekor qilib, zararining qoplanishini talab qilishga haqli.

Iste'molchining tovar haqidagi not□□ri yoki yetarli darajada t□liq b□lmagan ma'lumot tufayli yetkazilgan zararni qoplash haqidagi talablari sotib olingan tovarning xossalari va jihatlari haqida iste'molchi maxsus bilim ega emas degan qoidaga asoslanib qarab chiqiladi.

2. Fuqarolik Kodeksining 433-moddasiga asosan, sotib oluvchiga nafaqat sifatli tovar olish, shu bilan birga, tovarni xuddi shunday, lekin boshqa □lcham, boshqa shakl va boshqa rangdagi tovarlar

bilan almashtirish huquqi ham beriladi. Agar almashtirilayotgan tovarlarning narxlari mos kelmasa, qayta hisob-kitob qilinadi. Almashtirish tovar sotib olingan joyda yoki sotuvchi ma'lum qilgan boshqa joylarda, tovarning aynan shu sotuvchidan olinganligini tasdiqlovchi kassa cheki yoki tovar chiqiqdim etilgandan so'ng amalga oshiriladi. Qonunda almashtirish muddati tovar sotib olingandan keyin 10 kun qilib belgilangan. Bu muddat sotuvchi bilan kelishilgan holda uzaytirilishi mumkin. Almashtirish faqat tovar ishlatilmagan korinishini yiqotmagan va o'z xususiyatlarini saqlab qolgan holdagina amalga oshiriladi. Almashtirish asosan, nooziq-ovqat tovarlariga taalluqli. Chakana savdo majmuasida sotib olingan oziq-ovqat mahsulotlari qayta qabul qilinmaydi va almashtirilmaydi, ularda korinmas nuqson yoki toifasiga mos kelmaydigan xususiyat aniqlangan hollar bundan mustasno. Bu holda tovar almashtirilib beriladi yoki sotib oluvchiga uning to'langan puli qaytariladi.

Sotib oluvchiga sifati tegishli darajada bo'lmagan tovar sotilganda, agar uning kamchiliklari shartnoma tuzish paytida ma'lum qilinmagan bo'lsa, sotib oluvchi o'z xohishiga ko'ra quyidagilarni talab qilish huquqiga ega bo'ladi:

- xuddi shu markadagi (modeldagi, artikuldagi) sifati tegishli darajada bo'lgan tovarga almashtirishni;
- xarid narxini tegishli darajada bo'lgan tovarga almashtirishni;
- tovarning kamchiliklarini tekinga bartaraf etishni yoki sotib oluvchi yoxud uchinchi shaxs tovarning kamchiliklarini bartaraf etish uchun qilgan xarajatlarning qoplanishini;
- xarid narxining mutanosib ravishda kamaytirilishini;
- ko'rilgan zarar o'rnini qoplangan holda shartnoma bekor qilinishini;

Tovar uchun to'langan pul summasini sotib oluvchiga qaytarish vaqtida undan to'liq yoki qisman foydalanilganligi, tovar korinishi yiqolganligi yoki boshqa shunga o'xshash holatlar tufayli tovar qiymati qancha pasaygan bo'lsa ham, shuncha summani ushlab qolishga haqli emast. Ushbu qoida sotib oluvchining manfaatlari qonunda qay darajada himoya qilinganligidan dalolat beradi. Tovarni almashtirishda uning narxidagi farqni qoplash, xarid narxining pasayishi va sifati tegishli darajada bo'lmagan tovarni qaytarish bo'yicha qilgan xarajatlarni qoplash tartibi 1997-yil 1-martdan amalga kiritilgan O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 435-moddasida belgilab qo'yilgan. Ya'ni, tovar narxini qaytadan hisob-kitob qilishga uning sifati tegishli darajada

gan taqdirdagina y^ol q^oyiladi. Sifati tegishli darajada b^olgan tovar almashtirilganda, uning narxi qayta hisob-kitob qilinmaydi.

Sotib oluvchi sifati tegishli darajada b^olmagan tovarni sifatli tovarga yoki xuddi shunday, biroq q^olchami, andazasi, navi va boshqa belgilari q^ozgacha b^olgan sifati tegishli darajadagi tovarga almashtirishni talab qilishga haqli. Talablarning turlicha b^olishiga qarab, Fuqarolik Kodeksining 434-moddasida tegishli qoidalar nazarda tutilgan. Xuddi shunday tovar bilan almashtirish yuz bergan taqdirda, sotib oluvchiga yetkazilgan zarar unga sifati tegishli darajada boigan shunga q^oxshash tovarni berish y^oli bilan qoplanadi.

3-§. Iste'molchining haq-huquqlari

Davlat iste'molchilarining tovar sotib olish va undan foydalanish cho^oidagi huquqlari hamda qonun bilan q^oriqlanadigan manfaatlari himoya qilinishini kafolatlaydi.

Iste'molchilarning huquqlarini davlat tomonidan himoya qilinishi q^omita, vazirlik va boshqaruv organlari, shuningdek, sudlar tomonidan ta'minlanadi.

Quyidagilar iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish uchun, maxsus vakolat berilgan davlat organlari hisoblanadi:

q^ozbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat q^omitasi; q^ozbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi q^ozbekiston Davlat standartlash, metrologiya va sertifikatlash markazi; q^ozbekiston Respublikasi So^oliqni saqlash vazirligi; q^ozbekiston Respublikasi Davlat arxitektura va qurilish q^omitasi; q^ozbekiston Respublikasi tabiatni muhofaza qilish davlat q^omitasi; Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish t^oq^orisidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini q^oz vakolatlari doirasida nazorat qiluvchi boshqa davlat boshqaruvi organlari.

7 Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish uchun mahalliy \ Tiokimiyat organlari;

- Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish sohasidagi qonun hujjatlarini bajarilishini tashkil etadilar;

- iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish vakolati berilgan davlat organlari va iste'molchilarning jamoat birlashmalari bilan hamkorlik qiladilar;

qoidalari iste'molchi tomonidan buzilishi tufayli zarar yetkazilganligini isbotlasa, u javobgarlikdan ozod qilinadi.

Sifatsiz mahsulot chiqarish yoki sotish qasddan sodir etiladi, kelib chiqqan oqibatlar (sogiiqqa zarar yetkazilishi, odamlar oiimi) borasida esa shaxsning aybi ehtiyotsizlikda ifodalanadi.

Tovar bozoriga sifatsiz mahsulot chiqargan shaxs jinoiy javobgarlikka tortiladi.

Ўzbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksining 186-moddasi 1-qismiga kўra, tovar bozoriga sifatsiz mahsulot sotish badanga o'ir yoki o'ir shikast yetkazilishiga sabab b'lsa, eng kam oylik ish haqining ellik baravaridan yuz baravarigacha miqdorida jarima yoki uch yilgacha axloq tuzatish ishlari, yoxud mol-mulkning musodara qilini, yoki musodara qilinmay olti oygacha qamoq bilan jazolanadi.

Ushbu moddaning 2-qismida odamning o'limiga sabab boigan sifatsiz mahsulotni chiqarganlik yoki sotganlik uchun javobgarlik nazarda tutilgan. Unga kўra shaxs mol-mulki musodara qilinib besh yildan o'n yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi deb kўrsatilgan

Tahlil qilinayotgan moddaning 3-qismida sifatsiz mahsulot chiqarganlik yoki sotganlik natijasida:

a) odamlar o'limi;

b) boshqa o'ir oqibatlarning yuzaga kelganligi uchun javobgarlik nazarda tutilgan.

Boshqacha o'ir oqibatlar deganda, ikki yoki undan ortiq shaxsning badaniga o'rtacha o'ir yoki o'ir shikast yetkazilishi sogiiqqa zarar yetkazish, odamlarning yalpi zaharlanishi va boshqalar tushuniladi. Unga kўra shaxs mol-mulki musodara qilinib o'n yildan o'n ikki yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

III I
M I L

MEHNAT HUQUQI ASOSLARI

OC¹-§. Mehnat huquqi tushunchasi vapredmeti

Mehnat huquqi huquqshunoslik tarmoqlari orasida yetakchi o'rin tutadi. U ijtimoiy mehnatga oid munosabatlarni tartibga soladigan huquqiy normalar tizimidan iborat. Bu munosabatlar mehnat bozoriga amal qilish, mehnatni tashkil etish va uni qo'llash jarayonida namoyon bo'ladi. Zotan, mehnat jismoniy va aqliy kuch-quvvatning sarflanishi emas, balki kishilarning ijtimoiy foydali faoliyatidir.

Ta'kidlash joizki, mehnat insonning tashqi dunyo predmetlariga ta'sir o'tkazish vositasi sifatida har bir kishining faoliyatida namoyon bo'ladi. Bu jarayon turli ijtimoiy munosabatlarni qamrab olsa-da, hammasi ham mehnat huquqiga taalluqli bo'lmaydi. Bu hol quyidagi omillar bilan izohlanadi:

Birinchidan, mehnat huquqi normalafi mehnatning texnologik jarayonini emas, faqat uni mehnat faoliyatida qo'llash shartlarini, ya'ni ijtimoiy mehnatni tartibga soladi. Shunga ko'ra, siyosiy-iqtisodiy kategoriya mehnatning o'zi emas, balki uning ijtimoiy shakli, uni tashkil etilishi yoki aniqroq aytganda, ijtimoiy mehnatda ishtirok etish jarayonida kishilar o'rtasida vujudga keladigan munosabatlarda namoyon bo'ladi.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, ijtimoiy mehnat kooperatsiyasidan tashqarida bajarilgan har qanday ish mehnat huquqiga taalluqli bo'lmaydi, uning ta'sir doirasiga kirmaydi.

Ikkinchidan, mehnat unsurlari turli ijtimoiy munosabatlarda, jumladan, o'quv yurtlarida mutaxassis tayyorlash, yukni tashish va yetkazish, topshiriq va buyurtma bajarishga oid jarayonlarda ham namoyon bo'ladi. Bunday hollarda mehnat ijtimoiy munosabatlar bilan bilvosita bog'langani sababli o'zaro majburiyatlarni bajarish usuli sifatidagina xizmat qiladi. Shuning uchun u mehnat huquqining predmetiga kirmaydi.

Muhimi shundaki, mehnatga oid ijtimoiy munosabatlarda mehnat chetdan kirgan unsur emas, balki uning asosiy mazmunini tashkil etadi. Ani vaqtda, u ishchi kuchini bevosita ishlab chiqarish qurollari bilan uzviy bog'lovchi vosita hamdir. Mehnat huquqi

ijtimoiy munosabatlarni muayyan tarzda tartibga solishi bois, ular kishilarning mehnat qobiliyatini qo'llash jarayonida namoyon bo'ladi. Aniqroq aytganda, mehnatni huquqiy jihatdan boshqarish obyekti moddiylashtirilgan, ya'ni pul yoki tovar holatiga keltirilgan faoliyatida emas, jonli mehnatning o'zida, uning tashkil etilishi va shart-sharoitlarida aks etadi.

Mehnatga oid munosabatlar quyidagi o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi:

1) mehnatga oid munosabatning subyekti — xodim korxona, muassasa, tashkilotning mehnat jamoasi tarkibiga qo'shiladi va o'z mehnati bilan korxona jamoasi oldidagi vazifani bajarishga kirishadi. Xodimning mehnat jamoasi tarkibiga kirishi uni vaqtincha, mavsum davomida yoki doimiy muddatga ishga qabul qilinishida emas, korxonaning shtatiga yoki mehnat jamoasi ro'yxatiga kiritilishi bilan belgilanadi;

2) ijtimoiy mehnat taqsimotiga ko'ra, muayyan mehnat funksiyasini bajarish xodim majburiyatlarining predjnetinijashkil etadi. Muhimi shundaki, bu ish bir qancha kishilar faoliyati bilan uyqunlashgan holda, ya'ni mehnat kooperatsiyasi doirasida bajariladi. Binobarin, u faqat individual-konkret topshiriq emas. Chunki xodimning mehnat funksiyasi muayyan mehnat faoliyatining turiga mos kelishi barobarida, u alohida-alohida ishlab chiqarish operatsiyalari bilan cheklanib qolmaydi va tayyor mahsulot ishlab chiqarish bilan yakunlanmaydi, qisqasi, mehnatga oid munosabatlarni kishilarning mehnat faoliyati jarayonidagi uzviy va uzoq vaqt davomida namoyon bo'ladigan aloqalari deya ta'riflash mumkin. Shuning uchun zarur hollarda ishlab chiqarish manfaatlari yoki xodim talab-ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda uning boshqa ishga o'tkazilishiga yo'l qo'yiladi;

3) xodimning va mehnat jamoasi har bir a'zosining ish faoliyati muayyan tuzum qaratilgan sharoitda amalga oshiriladi. Mehnatga oid munosabatlar subyektlarining mehnatni tashkil etishga doir tartib-intizom, qoida talablariga bo'ysunishi — mehnat munosabatlarning izchilligi va samaradorligini belgilovchi zarur omillardan biri.

Mehnatga oid munosabatlar ixtiyoriy xarakterga ega boisa-da, ular bevosita ishlab chiqarish doirasida namoyon boiadi va muayyan maqsadni ko'zlab amalga oshiriladigan ijtimoiy foydali faoliyat sanaladi.

Demak, mehnat munosabatlarini kishilar mehnatining ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish qurol va vositalariga nisbatan qoilanilishi natijasida ro'yobga chiqadigan ijtimoiy munosabatlar

deya tavsiflash mumkin. Ular xodimning korxona, muassasa, tashkilot tarkibiga qoʻshilishi, ichki mehnat tartibiga birlashtirilgan holda muayyan mehnat funksiyasini bajarishi jamoa oldida turgan xarakterlik, iqtisodiy-ijtimoiy va boshqa vazifalarni ado etishga koʻmaklashuvida namoyon boʻladi.

Xulosa qilib aytganda, mehnat huquqining predmetini, ya'ni mehnat shartnomasi bo'yicha ishlayotgan xodimlar mehnatining ishlab chiqarishda qoʻllanilishi tufayli paydo boʻladigan ijtimoiy mehnatga oid munosabatlar tashkil etadi. Ushbu munosabatlar mehnat huquqi predmetining yadrosi (qirgʻiq) hisoblanadi.

2-§. Mehnatga oid munosabatlar

Ijtimoiy voqelikda mehnat huquqining predmetini tashkil etuvchi munosabatlar tizimi mehnatga oid munosabatlardan tashqari, ular bilan muayyan tarzda bogʻlangan boshqa munosabatlarni ham qamrab oladi. Bu munosabatlar mehnat munosabatlaridan ilgariroq, ular bilan bir vaqtda, yoxud bevosita mehnat munosabatlaridan kelib chiqishi mumkin. Mazkur munosabatlar jumlasiga:

- 1) mehnat sohasida tashkiliy boshqaruvga oid munosabatlarni;
- 2) ishga joylashtirishga oid munosabatlarni;
- 3) kadrlar tayyorlash va malakasini oshirish bilan bogʻliq munosabatlarni;
- 4) mehnat muhofazasi va mehnat qonunlariga rioya etishni nazorat qilishga doir munosabatlarni;
- 5) mehnat nizolarini (yakka va jamoalarga doir) hal etish bilan bogʻliq munosabatlarni kiritish mumkin.

Yuqorida sanab oʻtilgan munosabatlarning har biriga xos xususiyatlarga qisqacha tavsif berilgan.

1) Mehnat sohasida tashkiliy boshqaruvga oid munosabatlarda, odatda, ish beruvchi bilan mehnat jamoasi, kasaba uyushmasi yoki xodimlarning boshqa vakillik organlari orasida kelib chiqadigan munosabatlar aks etadi.

Amaldagi qonunchiligimizga binoan, mehnat jamoalari mehnatga oid ijtimoiy munosabatlarning subyekti hisoblanadi. Mehnat kodeksining 19-moddasida koʻrsatilganidek, mehnat jamoasining huquq va burchlari, uning vakolatlari, ularni amalga oshirish tartibi va shakllari qonun hamda boshqa normativ hujjatlar bilan belgilanadi. Bu haqda darslikning tegishli bobida batafsil ma'lumot beriladi.

Keyingi yillarda O'zbekiston Respublikasi mehnat qonun-chiligida «Xodimlar va ish beruvchilarning vakilligi» deb nomlangan yangi institut tarkib topdi. Mehnat kodeksining III bobi shu masalaga bag'irlangan. Kodeksning 20-moddasiga muvofiq, xodimlar va ish beruvchilarning vakillik organlariga mehnatga oid munosabatlarning subyekti sifatida qaratiladi. Kodeksning 21-moddasiga ko'ra, korxonadagi kasaba uyushmasi va uning saylab qo'yilgan organi yoki xodimlar tomonidan saylanadigan boshqa organlar mehnat munosabatlarida xodimlarning manfaatlarini ifoda etishda vakil bo'lishi va bu manfaatlarni himoya qilishi mumkin. Mazkur organni saylash tartibi, uning vakolatlari, muddati va tarkibini mehnat jamoasining umumiy yig'ilishi (konferensiyasi) belgilaydi. Ya'ni vakillik qilish hamda ularning manfaatlarini himoya etishni ishonib topshirishlari mumkin bo'lgan organni xodimlarning o'zi belgilaydi.

Ish beruvchining vakillik organini tuzishi, uning faoliyati, maqsadlari va huquqlari Mehnat kodeksining 28-moddasida bayon etilgan.

Unda asosan, korxona, muassasa va tashkilotlarda mehnatning shartlarini joriy etish, jamoa shartnomasi va kelishuvlariga oid masalalarni hal qilish, korxonani ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirish, mehnat nizolari yuzasidan xodimlar manfaatlarini himoyalash, korxona va uning mulkiy manfaatlarini ifoda etish orqali ijtimoiy sheriklikni amalga oshirish, xavfsizlik va mehnatga oid munosabatlar sohasida ish beruvchining huquqlarini himoya qilish ko'zda tutilgan.

Demak, tashkiliy boshqaruvga oid munosabatlar mehnat huquqining asosiy predmeti — ijtimoiy mehnatga oid munosabatlariga ko'makdosh sifatida xizmat qiladi.

2) Ishga joylashtirishga doir munosabatlar O'rta umumta'lim, litsey, kasb-hunar kollejlari tamomlagan yoshlarni, urush nogironlari va qatnashchilarini, harbiy xizmatni tugatib, iste'foga chiqqanlarni, shuningdek jazoni o'tab borgan shaxslarni, mehnat va ishlab chiqarishning qayta tashkil etilishi, korxonalarning bankrot bo'lishi oqibatida ishdan bo'shatilgan kishilarni hamda aholining boshqa toifalarini ishga joylashtirish kabi masalalarni qamrab oladi.

Ayni vaqtda voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha komissiya, mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish bo'limlari va boshqa davlat idoralari ishga joylashtiruvchi organ hisoblanadi. Shu bilan birga, ayrim hollarda mazkur munosabatlar ma'muriy huquq normalari bilan tartibga solinishini ham eslatib o'tish lozim.

Umuman, aholini ish bilan ta'minlashga doir munosabatlar mehnat huquqi predmetining ajralmas qismi hisoblanadi. Shundan ayonki, ular mehnatga oid ijtimoiy munosabatlardan ilgariroq namoyon bo'ladi.

3) Ishlab chiqarishda kadrlar tayyorlash va malakasini oshirishga doir munosabatlar asosan, xodimlarning o'qishi, muayyan kasb yoki mutaxassislikka ega bo'lishi, shuningdek, ishlab chiqarishdan ajralmagan holda shu malakasini oshirishi jarayonida shakllanadi.

Bu kabi ijtimoiy munosabatlarning mazmun-mohiyati mehnat faoliyatida emas, muayyan kasb yoki mutaxassislik bo'yicha o'qitishda mujassamlashgan. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad — ishlab chiqarish jarayonida o'qitish tizimini joriy etish orqali yuqori samara bilan ishlash qobiliyatiga ega malakali xodimlarni tayyorlashdan iborat. Mazkur munosabatlar ham mehnat munosabatlari bilan uzviy bog'liqligi sababli, uning ajralmas qismi hisoblanadi. Binobarin, ular mehnat huquqi predmetining tarkibiy qismi hamdir.

Ma'lumki, 1998-yilning 1-mayida «Aholini ish bilan ta'minlash tizimida»gi O'zbekiston Respublikasining (yarigi tahrirdagi) qonuni qabul qilindi. Mazkur qonun ishga joylashtirish tizimini takomillashtirish, fuqarolarning ish bilan ta'minlanishi, kasb va mashg'ulot turini tanlashi va ularning qiziqishi, qobiliyati, kasbiy tayyorgarligi hamda ma'lumotiga muvofiq, mehnat sohasidagi kafolatlangan huquqlarining rivojiga chiqishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Qonunda aholini ishga joylashtirish, qayta o'qitish va kasbga yo'naltirishning umumdavlat tizimini yaratish ko'zda tutilgan. Mazkur qonunga binoan, Respublika Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligining viloyat, shahar va tumanlarda bo'linmalari tashkil etilgan. Mahalliy mehnat bo'linmalarining zimmasiga fuqarolarning kasb tayyorgarligi, ixtisosi va shaxsiy istaklariga muvofiq ish bilan ta'minlashga ko'maklashish, korxona, muassasa va tashkilotlarning kadrlarga bo'lgan ehtiyoji tizimida aholini xabardor qilish, ishchi kuchi va mehnat zaxirasidan oqilona foydalanishni nazorat etish kabi vazifalar yuklangan. Ish bilan band bo'lmagan kishilarni kasbga tayyorlash va qayta tayyorlash, ularning malakasini oshirishni tashkil etish kabi masalalar O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi tomonidan 1999-yil 24-aprelda tasdiqlangan nizomda ko'z ifodasini topgan.

4) Mehnat muhofazasi va mehnat qonunlariga rioya etishni nazorat qilishga doir munosabatlar.

Bu kabi munosabatlar amalda vakolatli davlat idoralarining korxonalarda mehnatni muhofaza qilish va mehnat qonunlariga rioya etishni nazorat qilish jarayonida namoyon bo'ladi.

Mehnat kodeksining 223-moddasida belgilanganidek, mehnatni muhofaza qilish holati ustidan davlat nazorati va tekshiruvi tegishli davlat idoralari tomonidan amalga oshiriladi. Unda, shuningdek, mehnatni muhofaza qilish norma va qoidalariga rioya qilish ustidan jamoat tekshiruvi kasaba uyushmasi va xodimlarning boshqa vakillik idoralari tomonidan amalga oshirilishi kunda tutilgan.

Bundan tashqari, nazorat faoliyati maxsus idoralar, xususan, Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi qoshidagi Davlat mehnat huquq inspeksiyasi, kasaba uyushmalarning xuddi shunday inspeksiyasi, mehnat texnika inspeksiyasi tomonidan ham amalga oshiriladi. Qolaversa, bunday nazorat ixtisoslashtirilgan davlat idoralari, jumladan, Davlat sanitariya nazorati, Davlat energetika nazorati va boshqa muassasalar tomonidan amalga oshiriladi. Mehnat qonunlariga rioya etilishiga doir umumiy nazorat esa prokuratura idoralari zimmasiga yuklanadi (O'zbekiston Respublikasi «Prokuratura tashkiloti»ning 2001-yil 29-avgustdagi qonunining 4-moddasi).

Mehnat muhofazasi va mehnat qonunlariga rioya qilishni nazorat etish faoliyatiga oid munosabatlar ish beruvchilar, ayrim mansabdor shaxslar, mehnatni muhofaza qilish idoralari va korxona xodimlari hamda ularning vakillik organlarining huquq va manfaatlarini himoya qilish zaruriyati yuzasidan kelib chiqadi.

Aksariyat hollarda, bunday munosabatlar mehnatga oid ijtimoiy munosabatlar bilan bir vaqtda shakllanadi. Ayrim hollarda ular mehnatga oid ijtimoiy munosabatlardan ilgariroq namoyon bo'lishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasining «Mehnatni muhofaza qilish tashkiloti»ning 1993-yil 6-maydagi qonuniga binoan mehnat xavfsizligi talablariga javob bermaydigan, xodimlar salomatligi va hayotiga xavf tug'diradigan korxonalar faoliyati yoki ishlab chiqarish vositalaridan foydalanish, mehnat xavfsizligi qoidalariga muvofiq qo'llanilgan qoidalarga qat'iyat bilan qo'llanilishi kerak.

Mehnatni muhofaza qilish borasidagi umumiy nazorat O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan amalga oshiradi.

5) Mehnat nizolarini hal qilishga doir munosabatlar.

Bunday nizolar asosan, mehnatni tashkil qilish, shart-sharoitlarini belgilash va ishlab chiqarishga tatbiq etish jarayonida yuzaga chiqadi. Kopincha mehnat nizolari ish beruvchi bilan xodim ortasida vujudga kelgan kelishmovchilik oz vaqtida hal qilinmagan taqdirda royobga chiqadi. Ammo mehnat nizolari jamoa shartnomasini qabul qilish yuzasidan ham kelib chiqishi mumkin. Mehnatga oid munosabatning subyekti sifatida, bir tomondan, xodim, ish beruvchi, mehnat jamoasi, kasaba uyushmasi, xodimlarning boshqa vakillik organlari bolsa, ikkinchi tomondan, mazkur nizolarni korib hal etadigan organlar: mehnat nizolari komissiyalari, sud organlari, ayrim hollarda xojalik sudlari namoyon boladi.

Odatda, bu kabi munosabatlar mehnat nizolarini hal qilish tartibi bilan bolliq bollgani sababli protsessual xarakterga ega boladi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, ayrim hollarda mehnat nizolari xojalik sudlarida ham koriladi. Chunki kopincha mehnat nizolari xojalik yurituvchi subyektlar, mansabdor shaxslarining moddiy javobgarligi bilan bolliq bollgani bois, ular xojalik nizolarini hal etish jarayonida yuzaga keladi.

Xulosa qilib aytsek, mehnat huquqi predmetini asosan, ikki guruh munosabatlarga ajratish mumkin. Birinchisi — bevosita ishlab chiqarish jarayonida shakllanadigan mehnatga oid ijtimoiy munosabatlar boiib, mehnat huquqi predmetining ozzagini tashkil etadi. Ikkinchisi — mehnatga oid munosabatlarga muayyan tarzda bolliq bollgan va yuqorida tilga olingan boshqa tUSDagi munosabatlardan iborat.

3-§. Mehnat huquqi manbalari ^V

Yuridik adabiyotda e'tirof etilishicha, huquq manbai deganda umumiy ma'noda huquqni ifoda etish shakli tushuniladi. Manba-larning umumiy shakli normativ-huquqiy hujjatdir. Shunday ekan, mehnat huquqining manbalari — mehnatga oid munosabatlar va ular bilan uzviy ravishda bolliq bollgan boshqa munosabatlarni tartibga soluvchi turli normativ-huquqiy hujjatlardir.

Normativ-huquqiy hujjatlar muayyan turdagi va mazmundagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Maiumki, 2000-yil 14-dekabrda ozzbekiston Respublikasining «Normativ-huquqiy hujjatlar togrisidagi qonuni qabul qilingan. Mazkur qonunda normativ-huquqiy hujjatlar tushunchasi, turlari va ularga

qayiladigan talablar belgilab berilgan. Qarorning 2-moddasida normativ-huquqiy hujjatlar tushunchasi ta'rifi bayon etilgan. Unda belgilangan shaklda qabul qilingan, umummajburiy davlat koresatmalari sifatida qonun hujjatlari normalarini belgilash, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan rasmiy hujjat normativ-huquqiy hujjat deya ta'riflangan.

Ushbu qonunda koresatilishicha, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, vazirliklar, davlat qor'mitalari va idoralari, mahalliy davlat hokimiyati organlari normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qiluvchi organlar yoki mansabdor shaxslar hisoblanadi (qonunning 4-moddasi).

Normativ-huquqiy hujjatlar davlat hokimiyati va davlat boshqaruvi organlari tomonidan qabul qilinadi. Normativ-huquqiy hujjatlar, ularni qabul qiladigan organlar mavqei, yuridik kuchi, amal qilish hududi, tatbiq etiladigan shaxslar doirasiga qarab quyidagi turkumlarga bo'linadi:

- a) O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi;
- b) O'zbekiston Respublikasi qonunlari;
- d) O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qarorlari;
- e) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari;
- f) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari;
- g) vazirliklar, davlat qor'mitalari va idoralarining hujjatlari; h) mahalliy davlat hokimiyati organlari qarorlari. Umuman olganda, ijtimoiy munosabatlarni, jumladan, mehnatga

oid munosabatlarni tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar ikki turga: qonunlar va qonun osti hujjatlarga bo'linadi.

Normativ-huquqiy hujjatlar qonun hujjatlari hisoblanadi va ular - O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari majmuini tashkil qiladi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasining qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qarorlari qonunlar hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari, vazirliklar, davlat qor'mitalari va idoralarining normativ-huquqiy hujjatlari, mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari qonun osti hujjatlar sifatida belgilangan (mazkur qonunning 6-moddasi).

Ma'lumki, normativ-huquqiy hujjatlar tizimida qonunlar asosiy o'rin egallaydi. Qaror — davlat oliy vakillik organi tomonidan qabul qilinadigan, eng yuqori yuridik kuchga ega bo'lgan normativ-huquqiy

hujjatdir. Shuning uchun mamlakatimizda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining ustuvorligi sotsialistik tan olinadi. Konstitutsiya (asosiy qonun) qonunlar orasida markaziy o'rin tutadi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi oliy yuridik kuchga ega va O'zbekiston Respublikasining butun hududida qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasida qonunlar va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar Konstitutsiya asosida va uni ijro etish uchun qabul qilinadi hamda uning normalari va tamoyillariga zid kelishi mumkin emas (qonunning 7-moddasi).

Davlat, uning organlari, mansabdor shaxslar, jamoat birlashmalari, fuqarolar Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq ish ko'radilar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov ta'kidlab o'tganidek, «Jamiyat hayotining mezoni bo'lgan Konstitutsiyani chuqur va har tomonlama o'rganishimiz, uning ma'nosiga yetib borib, amaliy hayotimizning doimiy qo'llanmasiga aylantirishimiz darkor... Konstitutsiyamiz qonun oldida hammaning tengligini ta'minlaydigan, har bir insonning o'z fikrini erkin ifoda qilishida, o'z haq-huquqlarini talab etishida, burch va mas'uliyatlarini bajarishida bamisoli qalqon bo'lib xizmat qilishi kerak».

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining 12-chaqiriq 11-sessiyasida 1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida milliy davlat va uning ma'muriy-hududiy tuzilishi, davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining tizimi, ichki va tashqi siyosatni amalga oshirish tamoyillari, fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari, burchlari belgilab berilgan.

— Konstitutsiyada ta'kidlanganidek, O'zbekiston Respublikasida demokratiya umuminsoniy tamoyillarga asoslanadi va eng muhimi, inson, uning hayoti, erkinligi, sha'ni, qadr-qimmatini va boshqa daxlsiz huquqlari oliy qadriyat hisoblanadi.

Demokratik huquq va erkinliklar Konstitutsiya va qonunlar bilan himoya qilinadi (Konstitutsiyaning 13-moddasi).

O'zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, qonun oldida tengdirlar.

Imtiyozlar faqat qonun bilan belgilamb qo'yiladi hamda ijtimoiy adolat tamoyillariga mos kelishi shart (Konstitutsiyaning 19-moddasi). Shuningdek, fuqarolarning Konstitutsiya va qonunlarda mustahkamlab qo'yilgan huquq va erkinliklari daxlsizdir, ulardan

sud qarorisiz mahrum etishga yoki ularni cheklab qo'yishga hech kim haqli emas (Konstitutsiyaning 19-moddasi).

Ўzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 37, 38, 39, 40-moddalari mehnat huquqining asosiy manbalari hisoblanadi.

Konstitutsiyaning 37-moddasida ta'kidlanganidek, «har bir shaxs mehnat qilish, erkin kasb tanlash, adolatli mehnat sharoitlarida ishlash va qonunda ko'rsatilgan tartibda ishsizlikdan himoyalaniş huquqlariga egadir». Unda yana sud hukmi bilan tayinlangan jazoni o'tash tartibidan yoki qonunda ko'rsatilgan boshqa hollardan tashqari, majburiy mehnat taqiqlanadi, deb ko'rsatilgan.

Ta'kidlashjoizki, xalqaro-huquqiy hujjatlardajumladan, Inson huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasi, inson huquqlari to'g'risidagi xalqaro bitim va boshqa hujjatlarda ko'zda tutilgan har bir fuqaro mehnat huquqlari Ўzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida o'z ifodasini topgan. Asosiy qonunimiz mehnat sohasidagi tenglik, kamsitishlarga yo'l qo'ymaslik, Konstitutsiyaga muvofiq fuqarolarning kasb va ish turini erkin tanlash huquqining eng muhim kafolati bo'lib qoladi.

Ma'lumki, Ўzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida har kimning mehnat qilishi majburiy ekani ko'zda tutilmaydi. Mazkur qoidaning kiritilishi fuqarolarni mehnat qilishga majbur etishni taqiqlovchi Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro bitimga, shuningdek, Xalqaro Mehnat Tashkilotining 1930-yildagi 29-sonli «Majburiy mehnatni taqiqlash to'g'risida»gi hamda 1957-yildagi 105-sonli «Majburiy mehnatni bekor qilish to'g'risida»gi Konvensiyalariga mos keladi. Konstitutsiyaning 37-moddasida bayon etilgan majburiy mehnatni taqiqlash haqidagi qoida bir talay qonun hujjatlarida ham o'z aksini topgan. Konstitutsiyaning 38-moddasida mustahkamlangan dam olish huquqidan va mehnat shartnomasi (kontrakt) asosida mulkchilik va xo'jalik yuritish shaklidan qafi nazar, korxona, muassasa, tashkilotda ishlayotgan xodim, shuningdek, ayrim kishilar ixtiyorida ishlayotgan shaxslar foydalanadilar. Ta'kidlash zarurki, xodimlar mehnat to'g'risidagi qonunlarga binoan, nafaqat haq to'lanadigan mehnat va ijtimoiy ta'tillar, ayni vaqtda ish kuni davomidagi va smenalar orasidagi tanaffuslar, dam olish hamda bayram kunlari dam olish huquqidan foydalanadilar.

Mehnat kodeksida ish vaqtining eng ko'p muddati, mehnat va ijtimoiy ta'tilning eng kam mtiddatining mustahkamlab qo'yilgani fuqarolar dam olish huquqihing muhim kafolatidir. Qaror bilan belgilangan bu normalarga rioya etish korxona, muassasa va tashkilotlar uchun majburiydir.

Ta'kidlash joizki, ish vaqtining eng kichik muddati va ta'tillarning eng kam muddatini huquqiy tartibga solish masalasi doimo Xalqaro Mehnat Tashkilotining diqqat markazida bo'lib kelgan. Masalan, XMTning 1935-yil 22-iyundagi 47-sonli Konvensiyasida 40 soatlik ish haftasi tamoyili mustahkamlab qo'yilgan.

Mazkur qonunda ta'kidlanishicha, O'zbekiston Respublikasining qonunlari eng muhim va barqaror ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi hamda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan yoki Referendum o'tkazish orqali qabul qilinadi. O'zbekiston Respublikasining 2000-yil 14-dekabrda 166-11 sonli «qonun loyihalarining umumxalq muhokamasi tashkiloti» qonuniga muvofiq, mamlakatimizda davlat va jamiyat hayotining eng muhim masalalariga daxldor qonun loyihalari umumxalq muhokamasiga qo'yiladi. 2001-yil 30-avgustda «O'zbekiston Respublikasining Referendumi tashkiloti» (yangi tahriri) qonuni ham qabul qilingan.

Keyingi yillarda mehnatga oid munosabatlar sohasida ham bir qancha muhim qonunlar qabul qilindi. Masalan, O'zbekiston Respublikasining 1998-yil 1-mayda tasdiqlangan «Aholini ish bilan ta'minlash tashkiloti» (yangi tahrirda) qonunida har bir kishi o'zining mehnatga bo'lgan qobiliyatini tasarruf etishda mutlaq huquqqa ega ekani ta'kidlanadi.

Yuqorida ta'kidlaganidek, ixtiyoriy ravishda ish bilan band bo'lmashlik fuqaroni ma'muriy yoki jinoiy javobgarlikka tortish uchun asos bo'la olmaydi. Mazkur qonunda ishni tanlash va ishga joylashishda kichik maklashish, yangi kasb va mutaxassislikka o'rgatish, mahalliy mehnat organlari orqali malakani oshirish yoki shu tizim yo'lanmasi bilan stipendiya to'lanadigan boshqa sharoit yurtlarida malaka oshirish, fuqarolarning yoshi va xususiyatlarini hisobga olib tashkil etiladigan haq to'lanadigan jamoat ishlarida qatnashish uchun muddatli shartnomalar (kontrakt) tuzish imkoniyatini yaratib berish, ishsizlik nafaqasini to'lash, ishidan mahrum bo'lganlarga beriladigan kafolatlar kichikda tutilgan.

Keyingi yillarda qabul qilingan qonunlar orasida O'zbekiston Respublikasining 1993-yil 6-maydagi «Mehnatni muhofaza qilish tashkiloti» qonuni alohida o'rin tutadi. Mazkur qonun ishlab chiqarish usullari, mulkchilik shaklidan qat'i nazar, mehnat muhofazasini tashkil etishning yagona tartibini belgilab beradi. Shu bilan birga, bu qonunning asosiy vazifasi fuqarolarning salomatligi va mehnatini muhofaza qilinishini ta'minlashdan iborat. Ayni cho'ndagi, unda O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar mehnatini muhofaza qilinish huquqi

mustahkamlab qo'yilgan. Bu borada yana O'zbekiston Respublikasining «Davlat sanitariya nazorati tashkilotlarida» 1992-yil 3-iyuldagi Qonuni, O'zbekiston Respublikasining «Fuqarolar sog'iini saqlash tashkilotlarida» 1996-yil 29-avgustdagi Qonuni, shuningdek, O'zbekiston Respublikasining «Aholini sil kasalligidan muhofaza qilish tashkilotlarida» 2001-yil 11-maydagi Qonuni va boshqa qator qonun hujjatlari qabul qilingan.

Maiumki, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining qarorlari O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlari asosida hamda ularni ijro etish uchun qabul qilinadi. Aksariyat hollarda bunday qonun hujjati Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan qonunlarni amalga kiritish tartibini belgilaydi. Masalan, «Aholini ish bilan ta'minlash tashkilotlarida»gi O'zbekiston Respublikasining qonunini amalga kiritish haqida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1998-yil 1-maydagi qarori, «O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksini amalga kiritish tartibi tashkilotlarida» O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1995-yil 21-dekabrda qabul qilingan qarori shular jumlasidandir.

Shu bilan birga, Oliy Majlis ayrim normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash haqida ham qaror qabul qiladi.

Respublika mehnat qonunchiligi sohasida amaldagi qonunlar orasida O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi muhim o'rinda tutadi. U mehnat huquqining kodifikatsiyalashtirilgan asosiy manba sifatida mehnat huquqi sohasining predmeti doirasiga kiruvchi barcha ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi 1995-yil 21-dekabrda qabul qilingan bo'lib, 1996-yil 1-apreldan boshlab amalga kiritilgan. Uning 1-moddasida ta'kidlanganidek, O'zbekiston Respublikasida mehnatga oid munosabatlar mehnat tashkilotlaridagi qonun hujjatlari, jamoa kelishuvlari, shuningdek, jamoa shartnomalari va boshqa lokal normativ hujjatlar bilan tartibga solinadi.

Mulkchilikning barcha shaklidagi korxona, muassasa va tashkilotlarda, shuningdek 18 yoshga to'lgan ayrim fuqarolar ixtiyorida mehnat shartnomasi (kontrakt) bo'yicha ishlayotgan jismoniy shaxslarning mehnatga oid munosabatlari mehnat tashkilotlaridagi qonunlar va boshqa normativ hujjatlar bilan tartibga solinadi.

Respublika hukumati butun O'zbekiston hududida barcha korxona, muassasa, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy bo'lgan qarorlar qabul qiladi va farmoyishlar chiqaradi. O'zbekiston Respublikasi hukumatining

qarorlari mehnat huquqining manbalari sifatida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, qonunlari, Prezidentning normativ xarakterdagi farmonlari ijrosini ta'minlash maqsadida O'z vakolati doirasida chiqariladi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari ijroiya hokimiyat organi hujjatlari sifatida normativ-huquqiy xususiyatga ega bo'lib, qonun osti hujjat hisoblanadi. Hukumat qarorlari huquq manbalarining yuridik iyerarxiyasida qonunlar va Prezident farmonlaridan keyingi o'rinda turadi.

Odatda, hukumat qarorlari amaldagi qonunlarni, Prezident farmonlarini rivojlantirish, aniqroq bayon etib berish va ularni soddasiz amalga oshirish maqsadida qabul qilinadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining diniy bayram — qurbon hayitini dam olish kuni deb e'lon qilish haqida 1991-yil 21-iyundagi 221-sonli Farmonining ijrosi yuzasidan chiqarilgan Vazirlar Mahkamasining «qurbon hayitini nishonlash» to'g'risida 2001-yil 23-fevraldagi 92-sonli qarorini eslatish mumkin.

Vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralari O'z vakolatlari doirasida buyruq va qarorlar shaklida normativ-huquqiy hujjatlar qabul qiladi. Nizomlar, qoidalar va yoriqnomalar tarzida qabul qilinadigan normativ-huquqiy hujjatlar buyruq hamda qarorlar bilan tasdiqlanadi.

Bu organlarning huquqiy hujjatlari O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari va qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari asosida hamda ularni ijro etish uchun qabul qilinadi. Bunday hujjatlarning ta'sir ko'iam, harakat doirasi, yuridik kuchi, boshqaruv idorasining davlat organlari tizimida tutgan o'rni va uning vakolatlari bilan belgilanadi. Vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralarning normativ-huquqiy hujjatlari amaldagi qonunlar, Prezident farmonlari hamda hukumat qarorlariga zid bo'ishi mumkin emas.

Maiumki, respublikamizda ijtimoiy yonilishdagi bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida mehnat haqidagi qonunchilikda yangi huquqiy normalar paydo bo'ldi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksining 4-bobi ana shunday normalar sirasidan bo'lgan jamoa shartnomasi va kelishuvlariga ba'ish-langan. Kodeksning 20-moddasida k'rsatilganidek, jamoa shartnoma va kelishuviari xodimlar bilan ish beruvchilarning mehnatga oid munosabatlarini shartnoma asosida tartibga solish

va ularning ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlarini muvofiqlashtirishni nazarda tutgan holda tuziladi. Tartibga solinadigan munosabatlar hal qilinishi lozim boigan masalalarning xususiyatiga qarab jamoa kelishuvlari uch turga bo'inadi: bosh jamoa kelishuvlari, tarmoq jamoa kelishuvlari hamda hududiy (mintaqaviy) jamoa kelishuvlari. Jamoa kelishuvlari muzokaralarda ishtirok etayotgan taraflarning kelishuviga muvofiq ikki yoki uch tomonlama b $\square$ lishi mumkin. Kelishuvni tuzish vaqtida, uchinchi taraf sifatida, davlat ijroiya hokimiyat organi ishtirok etishi mumkin (MKning 47-moddasi).

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ana shunday jamoa kelishuvlari mehnat huquqining manbai hisoblanadi. Zero, bunday kelishuvlar davlat hokimiyati yoki ijroiya hokimiyat organining normativ-huquqiy hujjati emas, balki xodimlarning vakillik organlari bilan ish beruvchining $\square$ zi yoki vakili $\square$ rtasida tuziladigan hujjatdir. Aniqroq qilib aytganda, kelishuv mehnatga oid munosabatlar hamda ularning vakillari — subyektlari $\square$ rtasida tuziladi. Mehnat kodeksining 1-moddasida bu hol shunday ifodalangan: « $\square$ zbekiston Respublikasida mehnatga oid munosabatlar mehnat t $\square$ $\square$ risidagi qonun hujjatlari, jamoa kelishuvlari, shuningdek jamoa shart-nomolari va boshqa lokal normativ-hujjatlar bilan tartibga solinadi». Mehnat kodeksining 52-moddasida bayon etilgan jamoa kelishuv-larining mazmuni mehnat munosabatlarini, shuningdek, xodim-larning ijtimoiy-iqtisodiy masalalariga oid barcha qoidalarni $\square$ z ichiga qamrab olgan.

Ta'kidlash joizki, lokal normativ-huquqiy hujjatlar ham mehnat huquqi manbalari sifatida muhim ahamiyatga ega. Bozor iqtisodiyotiga $\square$ tish davrida jamoa shartnomalari va shu kabi hujjatlar, ayniqsa, dolzarb ahamiyat kasb etadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, jamoa shartnomalari korxonada ish beruvchi bilan xodimlar $\square$ rtasidagi mehnatga, ijtimoiy-iqtisodiy va kasbga oid munosabatlarni tartibga soluvchi normativ-hujjatdir. Mazkur shartnomalar yordamida subyektlar $\square$ rtasida mehnatga oid munosabatlar tartibga solib boriladi va ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlar muvofiqlashtiriladi.

Lokal normativ hujjatlar toifasiga korxonalarda qabul qilinadigan ichki mehnat tartibi qoidalari (Mehnati kodeksining 174-moddasi), intizom t $\square$ $\square$ risidagi ustav va nizomlar (kodeksning 175-moddasi), xodimlarni mukofotlash t $\square$ $\square$ risidagi qoidalar, turli y $\square$ riqnomalar singari hujjatlar kiradi. Bu hujjatlarning amal qilish doirasi faqat bir korxona hududi bilan cheklangan bo'lib, ular qonun

osti hujjatlar qatoriga kirsada, ammo amaldagi qonunlarga zid boimasligi lozim.

Normativ-huquqiy hujjatni qabul qilgan organ tomonidan belgilangan muddat tugaguniga yoki hodisa yuz berguniga qadar hujjatning amal qilishini yangi muddatga (masalan, boshqa hodisa yuz berguniga qadar uzaytirish tashkilotida yoki hujjatga muddatsiz tus berish haqida) o'zgartirilishi haqida qaror qabul qilinishi mumkin (mazkur qonunning 28-moddasi). Normativ-huquqiy hujjatning (uning qismining) amal qilishi quyidagi hollarda tugatiladi:

- normativ-huquqiy hujjat (uning qismi) muddatda tugaganda yoki boshqa bir hodisa yuz berganda;

- normativ-huquqiy hujjat (uning qismi) qonunda belgilangan tartibda konstitutsiyaviy emas deb topilganda;

- normativ-huquqiy hujjat (uning qismi) o'z kuchini yo'qotgan deb topilganda;

- normativ-huquqiy hujjat qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda bekor qilinganda.

Maiumi, jamoa kelishuvlari vakolatli organlari uni tuzgan xodimlarga va ish beruvchilarga nisbatan muayyan hududda tatbiq etiladi. Ayrim hollarda, u ijroiya hokimiyat organlariga ham tatbiq etiladi. Jamoa kelishuvlari u imzolagan paytdan yoki kelishuvda belgilangan vaqtdan boshlab kuchga kiradi. Uning amal qilish muddati taraflar tomonidan belgilanadi va bu muddat 3 yildan ortib kelmasligi lozim (MKning 54-moddasi).

Lokal normativ hujjatlar, odatda, bir korxona doirasida amal qiladi. Mehnat kodeksining 41-moddasida ta'kidlanishicha, jamoa shartnomasi imzolangan vaqtdan e'tiboran yoki jamoa shartnomasida kuzatilgan kundan boshlab kuchga kiradi hamda taraflar belgilagan muddat davomida amal qiladi. Belgilangan muddat tugagach, jamoa shartnomasi yangi shartnoma tuzilgunga yoki amaldagi shartnoma o'zgartirilgunga yoxud todirilgunga qadar amal qiladi.

Jamoa shartnomasi ish beruvchiga va shu korxonaning barcha xodimlariga, shu jumladan, jamoa shartnomasi kuchga kirgandan keyin ishga qabul qilingan shaxslarga ham tatbiq etiladi.

Korxona qayta tashkil etilganda jamoa shartnomasi bu davr mobaynida ham, korxona rahbari bilan tuzilgan mehnat shartnomasi bekor qilinganda ham, korxona mol-mulkining egasi o'zgarganda ham 6 oy mobaynida o'z kuchini saqlab qoladi (MKning 43-44-moddalari). Qarorga binoan, korxona tugatilayotganda jamoa

shartnomasi tugatish ishlari bilan boʻliq boʻlgan muddat davomida oʻz kuchini saqlab qoladi.

Oʻzbekiston Respublikasining mehnatga oid normativ-huquqiy hujjatlarining tatbiq etilishi lozim boʻlgan munosabatlar hamda jismoniy va yuridik shaxslar doirasining aniq belgilab qoʻyilishi lozim. Shu bois, barcha huquq sohalari kabi mehnat qonunchiligida ham yagonalik va differentsiallik tamoyilining ahamiyati beqiyosdir.

Ushbu tamoyilga koʻra, mehnat sohasidagi huquqiy normalar ikki guruhga boʻlinadi: 1) barcha xodimlarga nisbatan tatbiq etiladigan umumiy normalar; 2) ayrim xodimlar toifasiga (ayollar, voyaga yetmagan shaxslar, nogironlar, noqulay mehnat sharoiti va oʻqir ishlarda band boʻlganlar, murakkab va noqulay iqlim sharoitida ishlayotganlar, moliyaviy jihatdan byudjetdan taʼminlanadiganlar va boshqalar) nisbatan qoʻllaniladigan maxsus normalar.

Mehnat qonunchiligida normalarning xodimlar toifasiga qarab differentsiatsiya qilinishi shundan iboratki, umumiy maqomga ega huquqiy normalar barcha turdagi korxonalarda ishlayotgan xodimlarga nisbatan bir xil tatbiq etiladi. Masalan, Mehnat kodeksining 6-moddasida mehnatga oid munosabatlar sohasida kamsitishning taqiqlanishini nazarda tutuvchi qoida barcha fuqarolar mehnat huquqlariga ega boʻlishi va ulardan foydalanishda teng imkoniyatlarga ega ekani tasdiqlangan. Mazkur kodeksining 7-moddasida bayon etilgan majburiy mehnatning taqiqlanishi haqidagi qoida ham shunga yaqqol misol boʻla oladi.

Mehnat qonunchiligida huquqiy normalar differentsiatsiyasi ayrim toifadagi xodimlar mehnatini huquqiy jihatdan tartibga solish xususiyatlari bilan boʻliq ekani maʼlum. Mehnat kodeksining 18-moddasida bu xususiyatlar quyidagicha turkumlangan:

- xodim va korxona oʻrtasidagi mehnat munosabatlari bilan boʻliq xususiyatlar;
- xodim mehnatining shart-sharoitlariga oid xususiyatlar;
- tabiiy iqlim sharoitlariga oid xususiyatlar;
- xodim mehnat qilayotgan joyning alohida huquqiy tartibi bilan boʻliq xususiyatlar;
- boshqa obyektiv omillar bilan belgilangan xususiyatlar.

Ish bilan taʼminlash va ishga joylashtirish.

Qonun fuqarolarning mehnat qilish huquqini kafolatlaydi. Jumladan, Oʻzbekiston Respublikasining «Aholini ish bilan taʼminlash toʻgʻrisida»gi qonunining 6-moddasiga binoan, davlat quyidagilarni kafolatlaydi:

- ish bilan ta'minlash turini, shu jumladan turli mehnat tuzumidagi ishni tanlash erkinligini;

- ishga qabul qilishni qonunga xilof ravishda rad etishdan va mehnat shartnomasini ayriqonuniy ravishda bekor qilishdan himoyalashni;

- maqbul keladigan ish tanlash va ishga joylashishga bepul yordam berishni;

- har kimga kasbga va ishga ega bo'lishda, mehnat qilish va ish bilan ta'minlanish shart-sharoitlarida, mehnatga haq to'lashda, xizmat so'hasidan yuqorilab borishda teng imkoniyatlar yaratishni;

- yangi kasbga (mutaxassislikka) bepul o'qitishni, mahalliy mehnat organlarida yoki ularning yollanmasi bilan boshqa davlat yurtlarida stipendiya to'lab malakasini oshirishni;

- boshqa joydagi ishga qabul qilinganda sarf qilingan moddiy xarajatlar uchun qonun hujjatlariga muvofiq kompensatsiya to'lashni;

haq to'lanadigan jamoat ishlarida qatnashish uchun muddatli mehnat shartnomalari tuzish imkoniyatini kafolatlaydi.

Bulardan tashqari, O'zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksida ish joylarining tugatilishi munosabati bilan xodimlarga ishga joylashgunga qadar beriladigan imtiyoz va kompensatsiyalar hamda o'rtacha oylik ish haqidan kam bo'lmagan, miqdordan kam bo'lmagan ishdan bo'shatish nafaqasi to'lanishi nazarda tutilgan.

4 4-§. Mehnat shartnomasi

O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksida ko'rsatilishicha, mehnat shartnomasi xodim bilan ish beruvchi o'rtasidagi muayyan mutaxassislik, malaka yoki lavozimga oid ishni ichki mehnat tartibiga bo'ysungan holda taraflar kelishuvi, mehnat to'lovisidagi qonunlar va boshqa normativ hujjatlar bilan belgilangan shartlar asosida haq evaziga bajarish haqidagi kelishuvdir. Mehnat shartnomasi mazmun-mohiyati jihatidan ko'p qirrali bo'lib, birinchidan, fuqarolarning mehnat qilish huquqlarini amalga oshirish shakli; ikkinchidan, mehnatga oid huquqiy munosabatlarni keltirib chiqaruvchi va muayyan vaqt davomida amal qilishini ta'minlovchi asos; uchinchidan, mehnat huquqining instituti sifatida namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, mehnat shartnomasi fuqarolarni ishga

qabul qilish, boshqa ishga o'tkazish hamda ishdan bo'shatishga oid normalar majmuini tashkil etadi.

Mehnat shartnomasi, avvalo, fuqarolar tomonidan ularning Konstitutsiyada belgilangan mehnat qilish huquqlarini amalga oshirishning asosiy shakli hisoblanadi.

«Mehnat shartnomasi»ning tushunchasi muhim ahamiyatga ega bo'lib, u shartnomaning asosiy belgilarini o'z ichiga qamrab oladi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, bu tushuncha mehnat shartnomasiga yaqin boigan boshqa turdosh fuqarolik-huquqiy shartnomalaridan farqini ajratib olish imkoniyatini beradi. Darhaqiqat, mazkur shartnomalarning amalda qo'llanilishi fuqarolarning mehnat faoliyati bilan uzviy bog'liq bo'lgani sababli uni tuzgan xodimlarga nisbatan mehnat haqidagi qonunlar tatbiq etiladi.

Shunday qilib, mehnat shartnomasi, birinchidan, xodim hamda ish beruvchining erki va maqsadini ifoda etuvchi kelishuvdir; ikkinchidan, kelishuvga muvofiq, xodim qandaydir bir ishni bir marta bajarish majburiyatini emas, balki muayyan mutaxassislik, malaka yoki lavozim bo'yicha biror-bir ishni, aniqroq aytganda, muayyan mehnat vazifasini bajarish majburiyatini oladi; uchinchidan, kelishuvga muvofiq, xodim ma'lum mehnat vazifasini muayyan korxona, muassasa, tashkilotda bajarish majburiyatini oladi.

Mehnat funksiyasi esa muayyan mehnat jamoasi tarkibida bajariladi.

Mehnat jamoasining har bir ishtirokchisi korxona, muassasa, tashkilotning shaxsiy tarkibiga kiritiladi va ichki mehnat tartibi qoidalariga bo'ysunadi.

To'rtinchidan, mehnat shartnomasi uzluksiz davom etuvchi huquqiy munosabat sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi (shartnoma muayyan muddatga tuzilgan hollar ham bundan mustasno emas);

Beshinchidan, mehnat shartnomasiga muvofiq, ish beruvchi xodimga mehnat qonunlarida, jamoa shartnomasida, mehnat shartnomasida nazarda tutilgan ish haqini to'lab turish va mehnat sharoitini ta'minlab berish majburiyatini o'z zimmasiga oladi. Mehnat shartnomasining bu belgilari uni fuqarolik-huquqiy shartnomalardan, jumladan, pudrat, topshiriq, mualliflik va boshqa shartnomalardan farqlash imkoniyatini beradi. Masalan:

a) pudrat shartnomasi (O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 633-moddasi).

Pudrat shartnomasiga k^ora, bir taraf (pudratchi) ikkinchi tarafning (buyurtmachi) topshiri^qiga binoan, ma'lum bir ishni ish beruvchining yoki ^ozining materiallaridan butun mas'uliyatni ^oz zimmasiga olib bajarish majburiyatini oladi, buyurtmachi esa bajarilgan ishni qabul qilish va buning uchun haq t^olash majburiyatini oladi. Bunda shartnomaning obyekti sifatida pudratchi mehnatining natijasi namoyon b^oladi;

b) topshiriq shartnomasi (^ozbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 817-moddasi). Unga asosan, bir taraf (vakil) ikkinchi taraf (topshiriq beruvchi) tomonidan yuklatilgan ma'lum yuridik harakatlarni uning nomidan va hisobidan bajarish majburiyatini oladi.

Agar topshiriq bajarilgani uchun qonun yoki shartnomada haq to'lash nazarda tutilgan bo'lsa, topshiriq beruvchi ishonchli vakilga haq t^olashi lozim (^ozbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 818-moddasi).

Topshiriq shartnomasining predmetini vakil tomonidan amalga oshiriladigan muayyan yuridik harakatlar, chunonchi, uning tomonidan tuzilgan qonun hujjatlariga zid b^olmagan turli bitimlar (shartnomalar) tashkil etadi;

d) mualliflik shartnomasi (^ozbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1037-moddasi). Mazkur shartnoma muallifning intellektual faoliyati natijalarini yaratish va ulardan foydalanish t^ol^orisidagi shartnomadir.

Muhimi shundaki, fuqarolik-huquqiy shartnomalarining predmetini ma'lum ishning natijasi, ya'ni individual aniq mehnat topshiri^qining bajarilishi tashkil etadi. Ayni vaqtda, bularning hammasi ijro etuvchining korxonada ^ornatilgan ichki mehnat tartibi qoidalariga itoat etmagan holda bajariladi. Shu jihatdan qaraganda, mehnat shartnomasi butunlay ^ozgacha mazmun kasb etadi.

Mehnat shartnomasining fuqarolik-huquqiy shartnomalardan farqlab olish murakkab b^olgan hollarda uning quyidagi belgilari asos qilib olinishi mumkin:

Birinchidan, xodim mehnat shartnomasiga muvofiq, qandaydir ishni bir marta bajarish majburiyatini emas, balki muayyan ixtisos, malaka yoki lavozimga oid ishni, ya'ni aniq belgilangan mehnat vazifasini bajarish majburiyatini oladi (agarda mehnat shartno-masida bir necha kasbni bajarish t^ol^orisida kelishilgan b^olsa, u ikkita yoki undan k^oproq vazifalarni bajarishni ^oz zimmasiga olishi mumkin).

Mehnat shartnomasining bu sharti xodimning korxona, muassasa, tashkilotning mehnat jamoasi tarkibiga, muayyan muddatga b◻lsa-da, rasmiy jihatdan korxonaga qabul qilinganidan, mehnat jamoasi tarkibi r◻yxatiga kiritilganidan qat'i nazar, mazkur jamoaga q◻shilganini anglatuvchi hamda boshqa shartnomalardan farqini bildiruvchi asosiy belgisi hisoblanadi.

Mehnat shartnomasiga muvofiq, xodim mehnat tartibi qoidalariga b◻ysungan holda muayyan ixtisos, malaka, lavozim b◻yicha ishni bajarish majburiyatini oladi. Mehnat intizomiga b◻ysunish esa faqat mehnatga oid huquqiy munosabatlarga xosdir.

Ikkinchidan, mehnat shartnomasiga muvofiq, xodim belgilangan mehnat normasini bajarish, ya'ni belgilangan ish vaqti davomida ishlash, ◻rnatilgan ishlab chiqarish normasini bajarish majburiyatini oladi. Korxonada ◻rnatilgan ichki mehnat tartibi qoidalariga b◻ysungan holda muayyan ixtisos, malaka, lavozimga oid ishni bajarishi uning shu korxonaning xodimi sifatida, ya'ni mehnat shartnomasi asosida ishlashini bildiradi.

Uchinchidan, xodimning mehnat shartnomasi yuzasidan kelib chiqadigan majburiyatlari qafiy belgilab q◻yilgani sababli uning bajarilishi boshqa shaxsga topshirilishi aslo mumkin emas.

Mehnat shartnomasining taraflari Mehnat kodeksining 72-moddasida k◻rsatilgan.

Quyidagilar mehnat shartnomasining taraflari hisoblanadi:

- xodim — 16 yoshga toigan ◻zbekiston Respublikasi fuqarosi, shuningdek, xorijiy fuqarolar va fuqaroligi b◻lmagan shaxslar (boshqa hollarda, ota-onasidan birining yoki uning ◻rnini bosuvchi shaxsning yozma roziligi bilan qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda — 15 yoshdan, umumta'lim maktablari, litsey, kasb-hunar kollejlarining 14 yoshga t◻lgan ◻quvchilari ham ◻qishdan b◻sh vaqtlarida ishlash uchun ishga qabul qilinishi mumkin);

- ish beruvchi — korxona, jumladan, uning rahbarlari timsolida, korxonaning alohida tarkibiy b◻linmalari, mulkdorning ◻zi ayni vaqtda bir vaqtda rahbar b◻lgan xususiy korxonalar; qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda 18 yoshga toigan ayrim shaxslar.

Umumiy qonunchilikda 16 yoshga toigan shaxslarning ishga qabul qilinishi belgilangan. Demak, fuqarolarda mehnatga oid huquqiy layoqat ular 16 yoshga t◻lgandan boshlab vujudga keladi. Fuqarolarda huquqiy layoqat va muomala layoqati vujudga kelishi masalasida ham mehnat huquqi fuqarolik huquqidan farq qiladi. Chunonchi, Fuqarolik huquqida huquqiy layoqat bilan muomala

layoqatimng paydo bo'lish davri o'rtasida vaqt nuqtai nazaridan ma'lum tafovut bo'lsa, mehnat huquqida bu ikki kategoriya bir-biri bilan uzviy bog'liq holda va bir paytda vujudga keladi. Chunki har qanday jonli mehnat har bir individumning shaxsiy erkiga bo'liq faoliyatdir. Shuning uchun ham mehnat majburiyatlari vakillar orqali amalga oshirilishi mumkin emas. Fuqarolik huquqida esa, aksincha, bunga yo'l qo'yiladi. Masalan, topshiriq shartnomasini olib ko'raylik. Bu shartnomaga binoan, vakillar topshiriq beruvchi nomidan va uning hisobiga harakat qilish burchini olgani sababli o'ziga berilgan vakolat doirasida bajargan barcha qonuniy harakatlari topshiriq beruvchi uchun bevosita huquq va majburiyatlarini vujudga keltiradi.

Qonunga binoan, yuridik shaxs huquqiga ega bo'lgan korxona, muassasa va tashkilotlar mehnat shartnomasining ikkinchi tarafi hisoblanadi.

Ba'zi hollarda yuridik shaxs huquqiga ega bo'lmagan, lekin mustaqil ravishda ishga qabul qilish huquqi berilgan, o'zi uchun ajratilgan ish haqi fondi, bankda alohida hisob raqami bo'lgan va mustaqil balansda turuvchi korxonalarining alohida tarkibiy bo'linmalari ham mehnat shartnomasining tarafi sifatida namoyon boiadi; amaldagi qonunchilikda bunday korxonalar bilan bir qatorda, xodimlarga haq to'lash sharti bilan shartnoma tuzgan jamoat va kooperativ tashkilotlari ham mehnat shartnomasining tarafi bo'lishi belgilab qo'yilgan.

Maiumki, fuqarolar faqat o'z ehtiyoji uchun boshqa shaxslarning mehnatidan foydalanishi mumkin. Masalan, uy xizmatkori, enaga, haydovchi, mashinistkalar bilan mehnat shartnomasi tuzilishi mumkin. Bu hol amaldagi qonunchilikda o'rindoshlik bo'yicha ishlash tizimida mehnat shartnomasi tuzilishiga yo'l qo'yilishidan dalolatdir.

Mehnat shartnomasining mazmuni. Taraflarning mehnat huquqlari va majburiyatlari yo'qindisi mehnat shartnomasining mazmunini tashkil etiladi. Mehnat shartnomasi quyidagi ikki shart asosida tuzilishi mumkin: 1) asosiy shartlar, ya'ni bularsiz mehnat shartnomasini tuzilgan deb hisoblash mumkin emas; 2) qo'shimcha (ixtiyoriy) shartlar, ya'ni bular haqida kelishish majburiy emas.

Mehnat shartnomasining mazmuni taraflar kelishuvi bo'yicha, shuningdek mehnat tizimidagi qonunlar va boshqa normativ hujjatlar bilan belgilanadi. Asosiy shartlar mehnat shartnomasi taraflarining kelishuvi bilan belgilanadi.

Quyidagilar mehnat shartnomasining shartlari hisoblanadi:

- ish joyi, ya'ni xodim ishga qabul qilinayotgan korxona, muassasa, tashkilotning (uning tarkibiy b◻linmasi) nomi;

- xodimning mehnat vazifasi mazmuni, lavozim y◻riqnomasi, malaka ma'lumotnomasi va boshqa normativ hujjatlar bilan belgilanadigan muayyan mutaxassislik, malaka yoxud lavozimga oid ish (rahbarlar, mutaxassislar va xizmatchilarning va boshqa toifa xodimlarning yagona ta'rif-malaka ma'lumotnomasi, malaka maiumotnonmlariga muvofiq); <

- ishning boshlanish kuni — qonun hujjatlariga muvofiq tuzilgan mehnat shartnomasi imzolangan paytdan boshlab kuchga kiradi, ishning boshlanish sanasi qayd etilmagan taqdirda, xodim shartnoma imzolangan kundan keyingi ish kunidan (smenadan) kechikmay, ishga tushishi lozim.

5-§. Mehnat haqi miqdori va boshqa shartlar

Mehnat haqi miqdori qonun hujjatlari bilan belgilangan eng kam ish haqi miqdoridan kam b◻lmasligi, uning eng k◻p miqdori esa chegaralanishi mumkin emas;

Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda, ayrim mehnat shartnomalarini tuzishda zarur shartlar r◻yxati kengaytirilishi mumkin. Masalan, muddatli mehnat shartnomasini tuzishda ishning nafaqat boshlanish sanasi, balki uning tamom b◻lish sanasi ham qayd etiladi. Xodimni muayyan ishni bajarish vaqtiga m◻ljallab ishga qabul qilishda u bajarishi lozim b◻lgan ish aniq k◻rsatilishi zarur. O'rindoshlar bilan mehnat shartnomasini tuzishda qonun hujjatlari bilan nazarda tutilgan eng k◻p muddat doirasida bajarilishi lozim b◻lgan kundalik ishning aniq muddati belgilanadi. Shunisi ham muhimki, mehnat shartnomasini tuzish paytida xodimlarning qonunlar va boshqa normativ hujjatlar bilan belgilangan mehnat huquqlari va kafolatlari darajasi pasaytirilishi mumkin emas.

Yuqorida ta'kidlanganidek, taraflarning kelishuviga k◻ra, mehnat shartnomasida q◻shimcha shartlar nazarda tutilishi mumkin. Ular taraflarning majburiyatlarini aniqlash, ularni t◻ldirish, xodimga q◻shimcha imtiyoz va afzalliklar berilishni nazarda tutishi mumkin.

Q◻shimcha shartlarga quyidagilar kiritilishi mumkin:

- xodimga mehnat sharoitlari belgilangan holda YATMM va MMda nazarda tutilgan q◻shimcha mehnat majburiyatlarini yuklash;

- bir necha kasbda ishlash tartibi va shartlari kўrsatilgan holda mehnat shartnomasining mustaqil sharti sifatida bir necha kasbda (lavozimda) ishlash;

- xodim sinov muddati bilan ishga qabul qilinayotgan taqdirda, sinovning aniq muddati belgilanishi (qachondan-qachongacha);

- xodim yuqori malakasi uchun, agar bu amaldagi qonun hujjatlarida, jamoa shartnomasida (barcha darajadagi jamoa kelishuvlarida) yoki korxona, tashkilot, muassasada amal qiluvchi boshqa normativ hujjatlarda nazarda tutilgan hollarda, murak-kabroq ishlarni bajarish bilan boʻliq boʻlgan mehnatga haq to'lashning (tarif stavkalari, mansab maoshlari, qo'shimcha haqlar, ustamalar, mukofotlar va boshqa tarzdagi taqdirlash) yuqoriroq miqdorini yakka tartibda belgilash;

- xodim uchun belgilangan ish vaqti tuzumi (toliqsiz ish kuni, to'liqsiz ish haftasi, qisqartirilgan ish vaqti, soatbay ish, ish kunining boshlanishi va tamom bo'lishi va boshqalar);

- qo'shimcha haq to'lanadigan va haq to'lanmaydigan dam olish kunlari, ta'tillar berish;

- ijtimoiy-maishiy tuzdagi shartlar (bolalar bo'g'chasida qarin ajratish, sanatoriy-kurortda davolanish uchun yo'llanma bilan ta'minlanish, transport xizmati, markazlashtirilgan tartibda oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash, uy-joy berish va boshqalar);

- muddatli mehnat shartnomasi qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda muddatidan oldin bekor qilinganda neustoyka to'lash.

Qonun hujjatlari, jamoa shartnomasi, mehnatga haq to'lash to'g'risidagi nizom va boshqa lokal tarzdagi normativ hujjatlarga nisbatan xodimning ahvolini yomonlashtiradigan mehnat shartnomasi shartlari haqiqiy emas deb hisoblanadi.

Jumladan, mehnat shartnomasi tuzishda quyidagi shartlar belgilanishi mumkin emas:

Qonun yo'l qo'yadigan hollardan tashqari mehnat shartnomasini bekor qilishning qo'shimcha shartlarini kiritish;

Qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan intizomiy jazo choralarini belgilash;

- sinov muddatini Mehnat kodeksida ko'zda tutilgan eng yuqori muddatdan ortiqcha belgilash;

- qo'rindoshlik asosida ishlashga qo'shimcha cheklashlar joriy qilish;

Qonunda nazarda tutilganidan ortiqcha ish vaqti muddati belgilash;

- xodimlar uchun qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan hollarda moddiy javobgarlik joriy etish (Ўzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 11-maydagi 133-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Yozma holdagi mehnat shartnomasi (kontrakt) tuzish yuzasidan tavsiyalar». Qarorlar to'plami, 1997-yil, 3-son, 11-modd). Tijorat sirlarini oshkor qilmaslik ham shular jumlasidandir.

JJ 6-§. Mehnat shartnomasini tuzish

Ilgari ta'kidlanganidek, mehnat shartnomasini tuzish paytida xodimlarning qonunlar va boshqa normativ hujjatlar bilan belgilangan mehnat huquqlari va kafolatlar darajasi pasaytirilishi mumkin emas.

Mehnati shartnomasi yozma shaklda tuziladi.

Mehnati shartnomasining shakli Ўzbekiston Respublikasi hukumati tomonidan 1997-yil 11-martdagi 133-son qarori bilan tasdiqlangan Namunaviy mehnat shartnomasini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan. Mazkur hujjatda yozma holdagi mehnat shartnomasini tuzish yuzasidan tavsiyalar tasdiqlangan.

Mazkur tavsiya va mehnat shartnomasining namunaviy shakli mulkchilikning barcha shakllaridagi korxona, muassasa, tashkilotlarga, ya'ni ish beruvchilar va xodimlarga mehnat shartnomalarini tuzishda amaliy yordam berish maqsadida ishlab chiqilgan.

Mehnati shartnomasi bir xil kuchga ega bo'lgan kamida ikki nusxada tuziladi va har bir tarafga saqlash uchun topshiriladi.

Mehnati shartnomasida taraflarning manzillari ko'rsatiladi.

Mehnati shartnomasi xodim va ishga qabul qilish huquqiga ega bo'lgan mansabdor shaxsning imzosi bilan mustahkamlanib, uning tasdiqlangan muddati ko'rsatiladi. Bunday tasdiqlash imzoning haqiqiy va vakolatli ekanini ko'rsatadi.

Mehnati shartnomasi sanasi ko'rsatilgan holda imzolar bilan tasdiqlanadi. Korxona, muassasa, tashkilot ishga qabul qilish huquqi berilgan mansabdor shaxsning imzosi gerbli muhr bilan tasdiqlanadi (gerbli muhr bo'lmagan taqdirda, imzoning haqiqiyligi va vakolatligi boshqa muhr bilan tasdiqlanadi).

Mazkur tavsiyalarda ko'rsatilganidek, xodimning talabiga ko'ra, mehnati shartnomasi u biladigan tilda tuziladi va davlat tilida tuzilgan shartnoma bilan bir xil kuchga ega bo'ladi.

Xodim bilan tuzilgan mehnati shartnomasi ishga qabul qilish to'g'risida buyruq chiqarish uchun asos hisoblanadi,

Buyruq tuzilgan mehnat shartnomasi mazmuniga zid bo'lmashligi kerak.

Mehnat shartnomasining muddati Mehnat kodeksining 75-moddasida ko'rsatilgan. Unga ko'ra, mehnat shartnomasi: nomuayyan, ya'ni amal qilish muddati ko'rsatilmagan muddatga; besh yildan ortiq bo'lmagan muddatga; muayyan ishni bajarish vaqtiga mo'ljallab tuziladi.

Agar mehnat shartnomasida uning amal qilish muddati ko'rsatilmagan bo'lsa, bunday holda mehnat shartnomasi nomuayyan muddatga tuzilgan hisoblanadi.

Nomuayyan muddatga tuzilgan mehnat shartnomasi xodimning rozilgisiz muayyan muddatga mo'ljallab qayta tuzilishi mumkin emas.

Muhimi shundaki, Mehnat kodeksining 76-moddasida muddatli mehnat shartnomasi tuzishga yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan holatlar alohida ta'kidlab qo'yilgan.

Muddatli mehnat shartnomasi bajarilajak ishning xususiyatlari, uni bajarish shartlari yoki xodimning manfaatlarini hisobga olib, nomuayyan muddatga mo'ljallangan mehnat shartnomalarini tuzish mumkin boimagan hollarda, korxona rahbari, uning qo'rinbosarlari, bosh buxgalter bilan, korxonada bosh buxgalter lavozimi boimagan taqdirda, mazkur vazifani bajaruvchi xodim bilan, shuningdek qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda tuziladi.

Qonunga binoan, ishga qabul qilishga 16 yoshdan yoi qo'yiladi. 15 yoshga toigan shaxslar ota-onasidan birining yoki ular qo'rnini bosuvchi shaxsning yozma ravishdagi roziligi bilan ishga qabul qilinishi mumkin.

Yoshlarni mehnatga tayyorlash maqsadida umumtaliim maktablari, litsey, kasb-hunar kollejlarning o'quvchilarini 14 yoshga tashlaganlaridan keyin ota-onasidan birining yoki ular qo'rnini bosuvchi shaxsning roziligi bilan bolalarning so'zli o'qiga va kamol topishiga ziyon yetkazmaydigan va taliim olish jarayonini buzmaydigan yengil ishlarni o'qishdan bosh vaqtlarida bajarish uchun ishga qabul qilishga yo'l qo'yiladi.

18 yoshga toimagan shaxslarni ishga qabul qilish Kodeksning 241-moddasida nazarda tutilgan talablarga rioya etilgan holda amalga oshiriladi.

Kodeksning 78-moddasiga binoan, ishga qabul qilishni qo'ri-qonuniy ravishda rad etishga yo'l qo'yilmaydi. Ishga qabul qilishni qo'ri-qonuniy ravishda rad etish deb quyidagilar hisoblanadi:

- ushbu kodeksning 6-moddasi talablarini buzish;

- ish beruvchi tomonidan taklif qilingan shaxslarni ishga qabul qilmaslik;

- ish beruvchi qonunga muvofiq mehnat shartnomasi tuzishi shart boʻlgan shaxslarni, masalan, belgilangan kvota boʻyicha ishga yuborilgan nogironlarni, 18 yoshga toʻlmagan shaxslarni, homilador ayollarni va 3 yoshga toʻlmagan bolalari boʻlgan ayollarni, xususan ularning homiladorligi yoki bolasi borligi vajidan ishga qabul qilmaslik.

Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa hollar.

Ishga qabul qilish rad etilgan taqdirda, xodimning talabi bilan ish beruvchi 3 kun muddat ichida rad etishning sababini asoslab, yozma javob berishi shart. Bu javob ishga qabul qilish huquqiga ega boigan mansabdor shaxs tomonidan imzolangan boʻlishi lozim. Ishga kiruvchining bunday asoslangan javobni berish haqidagi talabini qondirishni rad etish xodimni ishga qabul qilish qayri-qonuniy ravishda rad etilgani ustidan shikoyat qilishiga toʻsqin boʻlmaydi.

Kodeksning 79-moddasiga muvofiq, qarindosh-urushlarning bir davlat korxonasida birga xizmat qilishlari cheklangan.

Bu qoidaning mazmuni shundan iboratki, qaro yaqin qarindosh yoki quda-anda boʻlgan shaxslarning (ota-onalar, aka-ukalar, opa-singillar, qizil va qizlar, er-xotinlar, shuningdek er-xotinlarning ota-onalari, aka-ukalari, opa-singillari va bolalari), basharti ulardan biri ikkinchisiga bevosita boʻysunib yoki uning nazorati ostida xizmat qiladigan boʻlsa, ularning bir davlat korxonasida birga xizmat qilishlari taqiqlanadi.

Ishga qabul qilish vaqtida ishga kirayotgan shaxs quyidagi hujjatlarni ish beruvchiga taqdim etishi lozim:

- pasport yoki uning surrogatini bosadigan boshqa hujjatni, 16 yoshgacha boʻlgan shaxslar esa tugʻilgani toʻgʻrisidagi guvohnoma va turar-joydan maumotnomani;

- harbiy xizmatga majburlar yoki harbiy xizmatga chaqiriluvchi shaxslar tegishli harbiy bileti yoxud harbiy hisobda turgani haqidagi guvohnomani;

Qonun hujjatlariga muvofiq, maxsus maumotga yoki maxsus tayyorgarlikka ega shaxslargina bajarishi mumkin boʻlgan ishga kirayotgan shaxs oliy va oʻrta maxsus taʼlim yurtini tamomlagani toʻgʻrisidagi diplomni yoxud mazkur ishni bajarish huquqini beradigan guvohnomani yoki boshqa tegishli hujjatni. Masalan, Oʻzbekiston Respublikasi «Fuqarolar sogʻini saqlash toʻgʻrisida» 1996-yil 26-avgustdagi qonunga muvofiq, tibbiyot hamda farma-

tsevtika faoliyati bilan shugullanish uchun fuqarodan oliy yoki o'rta maxsus o'quv yurtini tamomlagani to'g'risida diplom talab qilinadi.

Mehnat kodeksining 81-moddasiga binoan, ish beruvchi korxonada besh kundan ortiq ishlagan barcha xodimlarga mehnat daftarchasi tutishi shart (o'rindoshlik asosida ishlovchilar bundan mustasno).

Mehnat daftarchasi xodimning mehnat stajini tasdiqlovchi asosiy hujjat bo'lib, mulkchilik va xo'jalik yuritish shaklidan qat'i nazar, korxona, muassasa va tashkilotlarda besh kundan ortiq ishlagan, shu jumladan, muayyan muddatga yollan-ganlarga, shuningdek davlat ijtimoiy sug'urta qilinishi ko'zlangan taqdirda, shtatlar jadvalidan tashqari xodimlarga ham yuritiladi.

Ish beruvchi har bir xodim uchun mehnat daftarchasi ochishi, zarurat bo'lganda, masalan, ish davrini ish stajiga kiritish uchun xodimni ish davri to'g'risida ma'lumotnoma berishi shart.

Mehnat daftarchasi O'zbekiston Respublikasining davlat tilida, Qoraqalpoqiston Respublikasida esa qoraqalpoq yoki O'zbekiston Respublikasi davlat tilida ish beruvchi tomonidan xodimning ishtirokida toidiriladi.

Mehnat daftarchasiga quyidagi ma'umotlar kiritiladi.

Xodim to'g'risida: familiyasi, ismi va otasining ismi, tug'ilgan sanasi, ma'umoti, kasbi, mutaxassisligi va lavozimi.

Ish to'g'risida: ishga qabul qilish, boshqa doimiy ishga o'tkazish (jamoat shartnomasida ko'rsatilgan hollarda ishlab chiqarish zarurati bilan vaqtincha boshqa ishga o'tkazish bundan mustasno), mehnat shartnomasi bekor qilingani haqida.

Shuningdek, xodimning iltimosiga ko'ra, mehnat daftarchasiga o'rindoshlik asosida ishlagani va vaqtincha boshqa ishga o'tkazilgan davrlari haqidagi yozuvlar ham kiritiladi. Mehnat shartnomasini bekor qilish asoslari (sabablari) mehnat daftarchasida qayd etilmaydi.

Mehnat daftarchasiga ishga qabul qilinishi, boshqa doimiy ishga o'tkazilishi kabi barcha turdagi yozuvlar ish beruvchi tomonidan buyruq berilganidan so'ng kiritiladi va bu yozuv buyruqning mazmuniga mos bo'lishi shart.

Belgilangan tartibda yagona ta'rif-malaka ma'umotnomasida va xizmat mansablarining yagona reyxati yoxud lavozimlar jadvalida rey bergan o'zgarishlar yoki qo'shimchalar to'g'risidagi ma'umotlar xodimlar eiiboriga yetkazilib, so'ng ularning mehnat

daftarchalariga ish beruvchining buyruqi asosida tegishli o'zgartirish yoki qo'shimchalar kiritiladi.

Bordiyu, xodimga ishlab turgan davrida yangi malaka darajasi berilgan bo'lsa, bu haqda belgilangan tartibda tegishli yozuv kiritilishi shart. Xodim ikkinchi va undan keyingi kasblarni o'rgangan taqdirda, bu tashkilotda mehnat daftarchasiga ushbu kasblarning malaka darajalari kiritilib, qayd qilinadi.

Xodim yangi o'rgangan kasbi bo'yicha ish bajargan taqdirda, mehnat daftarchasiga bu tashkilotda tegishli yozuv kiritiladi.

Mehnat daftarchasida mehnat shartnomasi bekor bo'lgani tashkilotdagi yozuv amaldagi qonun talablariga mos bo'lishi, mehnat shartnomasini bekor qilish asoslari (sabablari) tashkilotida yozuv kiritilmasligi shart.

Xodim bilan ish beruvchi tashkilotdagi mehnat shartnomasi bekor qilinganda xodimning mazkur tashkilotda ishlagan davrida mehnat daftarchasiga ishi tashkilotdagi ma'lumot (yozuvlar) korxona rahbari yoki uning tomonidan maxsus vakolat berilgan shaxsning imzosi va korxona yoki xodimlar bo'limining muhri bilan tasdiqlanadi.

Mehnat shartnomasi bekor qilingan kuni xodimga uning mehnat daftarchasi va mehnat shartnomasini bekor qilinishi haqidagi buyruqning nusxasi berilishi shart. Qarorda ish beruvchining aybi bilan mehnat daftarchasini berish kechiktirilgan hollarda, butun kechiktirilgan davr uchun xodimga o'rtacha oylik ish haqi to'lanishi belgilab qo'yilgan.

Yuqorida ta'kidlanganidek, ishga qabul qilish ish beruvchining buyruqi bilan rasmiylashtiriladi. Buyruq chiqarish uchun xodim bilan tuzilgan mehnat shartnomasi asos bo'ladi.

Korxona rahbarini, uning yordamchilari, bosh buxgalterni ishga qabul qilish korxona mulki egasining huquqi bo'lib, bu huquqni u bevosita, shuningdek, o'zi vakil qilgan organlar orqali yoki korxonani boshqarish huquqi berilgan korxona kengashi, boshqaruvi, boshqa organlar orqali amalga oshiradi.

Korxona rahbari mulkdor unga bergan vakolatlar doirasida xodimlar bilan mehnat shartnomalari tuzadi.

Ishga qabul qilish haqidagi buyruq tuzilgan mehnat shartnomasining mazmuniga to'liq muvofiq ravishda chiqarilishi kerak.

Buyruq xodimga ma'lum qilinib, tilxat olinadi.

Ishga qabul qilish huquqiga ega bo'lgan mansabdor shaxs tomonidan yoki uning ijozati bilan xodimga ishlashga ruxsat etilgan bo'lsa, ishga qabul qilish tegishli ravishda rasmiylashtirilgan yoki rasmiylashtirilmaganidan qat'i nazar, ish

boshlangan kundan e'tiboran mehnat shartnomasi tuzilgan deb hisoblanadi.

Qonun hujjatlariga muvofiq tuzilgan mehnat shartnomasi u imzolangan vaqtdan boshlab kuchga kiradi. Xodim shartnomada belgilab qo'yilgan kundan boshlab o'zining mehnat vazifalarini bajarishga kirishmoqchi kerak.

Agar mehnat shartnomasida ishning boshlanish kuni haqida shartlashilmagan bo'lsa, xodim mehnat shartnomasi imzolangan ish kunining (smenaning) ertasidan kechikmay ishga tushmoqchi lozim.

Xodim o'ziga yuklatilgan mehnat vazifalari bilan oldindan tanishtirilishi shart (Mehnat kodeksining 178-moddasi).

Mehnat shartnomasi dastlabki sinov belgilash sharti bilan tuzilishi mumkin. Bunday sinov muddati — xodimning topshi-rilayotgan ishga layoqatini tekshirib ko'rish hamda uning mazkur shartnomada shartdastulgan ishni davom ettirishi maqsadga muvofiqligi (yoki nomuvofiqligi) haqida bir qarorga kelish maqsadida belgilanadi.

Dastlabki sinovni o'tash haqida mehnat shartnomasida shartlashilgan bo'lishi lozim. Bunday shartlashuv bo'lmagan taqdirda, xodim dastlabki sinovsiz ishga qabul qilingan deb hisoblanadi.

Ayrim toifa xodimlar, jumladan, homilador ayollar, uch yoshga to'lmagan bolasi bor ayollar, korxona uchun belgilangan kvota hisobidan ishga yuborilgan shaxslar ishga qabul qilinganda, shuningdek, olti oygacha muddatga ishga qabul qilish haqida xodimlarning bilan mehnat shartnomasi tuzilganda, dastlabki sinov belgilanmaydi.

Dastlabki sinov muddati uch oydan oshib ketishi mumkin emas.

Vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik davri va xodim uzrli sabablarga ko'ra ishda bo'lmagan boshqa davr dastlabki sinov muddatiga kiritilmaydi.

Dastlabki sinov davrida xodimlarga mehnat qonunchiligi va korxonada o'rnatilgan mehnat shartlari to'liq tatbiq etiladi. Bu davr mehnat stajiga kiritiladi. Dastlabki sinov muddati tugagunga qadar, har bir taraf ikkinchi tarafni 3 kun oldin yozma ravishda ogohlantirib, mehnat shartnomasini bekor qilishga haqlidir. Tarafiy kelishuvi bilan ogohlantirish muddati qisqartirilishi ham mumkin.

Ogohlantirish muddati tugagunga qadar, taraflardan birortasi mehnat shartnomasini bekor qilishni talab qilmagan bo'lsa, shartnomaning amal qilishi davom etadi va bundan keyin u faqat umumiy asoslarda bekor qilinishi mumkin.

a

Mehnat shartnomasining turlari. Amaldagi mehnat qonunchiligida mehnat shartnomasining bir qancha turlarining muddati, mazmunining qiziga xosligi, shakli va uni tuzish tartibiga oid jihatlariga ko'ra tavsiflanadi.

Mehnat shartnomasi muddatlariga ko'ra ikki turga bo'linadi:

a) nomuayyan muddatga tuziladigan shartnomalar;

b) muayyan muddatga tuziladigan, ya'ni besh yilga qadar muddatga, shuningdek, muayyan ishni bajarish muddatiga mo'ljallab tuziladigan shartnomalar. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, shartnomaning keyingi turi ishning tugallanish muddatini aniq belgilash imkoniyati bo'lmagan hollarda tuziladi. Shuning uchun ham ishning tugallanish muddati mazkur shartnomaning muddati bo'lib hisoblanadi.

Shuningdek, mehnat shartnomasining quyidagi turlarini ham farqlash mumkin:

- qindoshlik bo'yicha ishlar haqidagi mehnat shartnomasi;
- konkurs asosida ishga qabul qilishda tuziladigan mehnat shartnomasi;
- korxona rahbari bilan tuziladigan mehnat shartnomasi;
- kasanachilar (uy xodimlari)
- uy xizmatkorlari.

If 7-§. Ish vaqti tushunchasi va uning turlari

Xodim ish tartibi yoki grafigiga yoxud mehnat shartnomasi shartlariga muvofiq, qiz mehnat vazifalarini bajarishi lozim bo'lgan vaqt ish vaqti hisoblanadi.

Demak, ish vaqti:

1) qonun bilan yoxud unga muvofiq ravishda bir kun, bir hafta va boshqa kalendar davrga belgilagan, xodimning korxonada ishlashi lozim bo'lgan soatlar soni (masalan, kuniga 7-8 soat, haftasiga 40 soat);

2) kalendar vaqtning bir qismi (muayyan kunlar va soatlar). Bu vaqt ichida xodim qiz ish joyida bo'lib, topshirilgan ishni belgilangan grafik yoxud tartibga muvofiq yoki ulardan tashqari (ish vaqtidan keyin, dam olish kunlari ishlash) vaqtda bajarishi lozim;

3) haqiqatda ishlangan vaqt. Bu vaqt ichida xodim mavjud grafik yoki tartibga muvofiq ravishda, shuningdek, ish beruvchining buyruqi yoki ruxsati bo'lgan taqdirda mavjud grafik, tartibdan tashqari qiz ish joyida haqiqatda ham bo'lib, mehnat vazifalarini

bajaradi. Mehnat qonunchiligiga k^ora, haqiqatda ish bajarilmagan davrlar (masalan, bekor turib qolingan vaqt, haq t^olanadigan tanaffuslar) ham ish vaqtiga q^oshiladi.

Endi, ish vaqtining qonunchilikda k^orsatilgan normal, qisqartirilgan va t^oliqsiz ish kunlari turlarining har biriga qisqacha t^oxtalib ^otamiz.

Normal ish vaqti — bu qonun bilan yoki qonun asosida belgilab q^oyilgan muddat mobaynidagi kunlik ish vaqti, ish haftasidan iborat. Bundan ortiqcha ishlangan vaqt, odatda, ish vaqtidan tashqari bajarilgan ishlar hisoblanadi. Normal ish vaqtini t^oliqsiz ish vaqtidan farqlamoq lozim, chunki to^oliqsiz ish vaqti muddati xodim bilan ish beruvchi ^ortasidagi kelishuvga muvofiq belgilanadi va shu toifa xodimlarning ish vaqti normasiga nisbatan qisqaroq boiadi. Mehnat kodeksining 115-moddasida korxona, muassasa va tashkilotlarda ishlayotgan xodimlarning normal ish haftasi 40 soatdan ortiq boimasligi k^orsatilgan. Bu qoida barcha xodimlarga taalluqli b^olib, butun ish vaqti tuzumi, shu jumladan, ish vaqtini jamlab hisoblash uchun majburiy hisoblanadi, Qarorlarda qisqartirilgan ish vaqti muddati nazarda tutilgan hollarda, normal ish vaqti muddati haftasiga 40 soatdan kamroq, masalan haftasiga 36, 35, 30 va 24 soat b^olishi mumkin.

Bundan tashqari, amaldagi qonunchilikda olti kunlik ish haftasida ish kunining muddati 7 soatdan, 5 kunlik ish haftasida esa 8 soatdan ortib ketmasligi belgilab q^oyilgan. Ish vaqtini jamlab hisobga olish joriy etilgan korxonalarda Kodeksning 123-moddasida nazarda tutilgan qoidalarga muvofiq ish vaqtining (smenasining) muddati 12 soatdan ortib ketmasligi lozim.

Ish vaqtining qisqartirilgan muddati deganda, xodimlarning mehnatini muhofaza qilish, ishni ^oqish bilan birga q^oshib olib borish uchun qulay sharoitlar yaratib berish, yoshlar va mehnat qobiliyati pasaygan shaxslarni ular so^oli^oiga zarar yetkazmagan holda, mehnatga jalb etish maqsadida normal 40 soatlik ish haftasi ^orniga qonunlarda k^ozda tutilgan qisqartirilgan ish vaqti muddati tushuniladi. Binobarin, bunday ish vaqti bevosita qonunlarda k^ozda tutilgan hollar va norma asosidagina belgilanadi.

Mehnat kodeksining 116-moddasida ta'kidlab ^otilganidek, ayrim toifa xodimlar uchun ularning yoshi, so^oli^oi, mehnat sharoitlari, mehnat vazifalarining ^oziga xos xususiyatlari va ^ozga holatlarni inobatga olib, mehnat t^ol^orisidagi qonunlar va boshqa normativ hujjatlar, shuningdek, mehnat shartnomasi shartlariga binoan mehnatga t^olanadigan haqni kamaytirmasdan ish vaqtining

qisqartirilgan muddati belgilanadi. Korinib turganidek, bunday hollarda mehnatga tolanadigan ish haqi miqdorining kamaytirilishiga aslo yoi qoyilmaydi.

Ish vaqtining qisqartirilgan muddati quyidagilar uchun belgilanadi:

- 18 yoshga tolmagan xodimlarga (242-modda);
- I va II guruh nogironlari bo 'Igan xodimlar (220-moddaning uchinchi qismi;
- noqulay mehnat sharoitlaridagi ishlarda band bo 'Igan xodimlarga (117-modda);
- alohida tusdagi ishlarda band bolgan xodimlar (118-modda);
- 3 yoshga to 'Imagan bolalari bor, byudjet hisobidan moliyaviy jihatdan tominlanadigan muassasa va tashkilotlarda ishlayotgan ayoliar (MKning 228'-moddasi).

MKning 242-moddasida 18 yoshga tolmagan shaxslar uchun qisqartirilgan ish vaqti muddati belgilangan. Unga kora, 16 yoshdan 18 yoshgacha bolgan xodimlarga haftasiga 36 soatdan, 15 yoshdan 16 yoshgacha bolgan xodimlar uchun esa haftasiga 24 soatdan oshmaydigan, ta'til davrida ishlayotgan yoki oqishdan bosh vaqtlarida mehnat qilayotgan 14 yoshdan 16 yoshgacha bolgan oquvchilar uchun ham ana shunday qisqartirilgan ish vaqti belgilangan (MKning 242-moddasi). Muhimi, qonun boyicha haftasiga 24 va 36 soatlik ish vaqti ular qayerda ishlashidan yoki ishlab chiqarish taiimini qayerda otayotganlaridan qat'i nazar belgilanadi. Bunda kunlik ish muddati olti kunlik ish haftasida 4 va 6 soatdan, besh kunlik ish haftasida esa 5 va 7 soatdan oshmasligi kerak.

Mehnat kodeksining 220-moddasida I va II guruh nogironlari uchun ish vaqtining haftasiga 36 soatdan oshmaydigan qisqartirilgan muddati nazarda tutilgan.

Mehnat qonunchiligida noqulay mehnat sharoitlaridagi ishlarda band bolgan xodimlar uchun ham ish vaqtining qisqartirilgan muddatini belgilash kozda tutilgan. Respublika mehnat qonunchiligida mehnat jarayonida sogiiolga fizikaviy, kimyoviy, biologik va ishlab chiqarishning boshqa zararli omillari ta'sir etadigan xodimlar uchun ish vaqtining haftasiga 36 soatdan oshmaydigan qisqartirilgan muddati belgilangan (MKning 117-moddasi).

Toliqsiz ish vaqti sharti bilan ishlash xodimning yillik asosiy mehnat ta'tili muddatini, mehnat stajini hisoblashda hamda boshqa mehnat huquqlarini biron-bir tarzda cheklash uchun asos bolmaydi.

Bunday hollarda, xodimning ishlagan vaqtiga yoki ishlab chiqargan mahsulotiga mutanosib ravishda haq toianishi shart.

Ish vaqti tuzwni. Ish vaqti tuzumi deganda, ish vaqtining sutka yoki boshqa kalendar muddat mobaynida, shuningdek kundalik ishning, ishdagi tanaffusning boshlanish, tugailanish vaqtini tushuniladi. Bundan tashqari, ish vaqti tuzumi tushunchasi ish haftasining boshlanish va tugallanish vaqtini ham qamrab oladi.

Ish haftasining turi: ikki kun dam olinadigan besh kunlik ish haftasi yoki bir kun dam olinadigan olti kunlik ish haftasi va ish vaqti tuzumi (kundalik ish vaqtining, smenaning muddati, ishning boshlanish va tugallanish vaqti, ishdagi tanaffuslar vaqti, sutka davomidagi smenalar soni, ish kunlari hamda dam olish kunlarining navbat bilan almashinishi, xodimlarning smenadan smenaga o'tish tartibi) korxonada ichki mehnat tartibi qoidalari, boshqa lokal normativ hujjatlar asosida belgilanadi. Bu hujjatlar boshqarilgan taqdirda, ish beruvchi bilan xodimning kelishuvi asosida belgilanadi. Ish smenasi, birinchidan, sutkaning muayyan qismida xodimlarning almashinish grafigiga muvofiqlashtirilgan ish, masalan, kunduzgi, kechki, tungi ish smenasi; ikkinchidan, kundalik ishning soatlar hisobidagi muddatdir. Ish smenasi ish vaqti tuzumi yoki xodimlarning smenalar almashinish grafigi bilan belgilanadi. Mazkur grafik xodimlarning vakillik organi bilan kelishilgan va maium toifa xodimlar uchun belgilangan ish vaqti muddatiga rioya qilingan holda ish beruvchi tomonidan tasdiqlanadi. Shu ma'noda «ish smenasi» tushunchasi bir smenali ishga nisbatan ham qo'llash mumkin.

Ish smenasini ish kunidan farqlash kerak. Ish kuni muddati bevosita qonunlar bilan belgilanadi. Ish smenasining muayyan muddatlari esa kiritilmagan, lekin u xodimlarning bir qancha toifasiga nisbatan va muayyan mehnat sharoitlariga qarab chegaralangan soatdan oshmasligi darkor.

Smenali ish korxona yoki uning ayrim tarkibiy boshqarmalari mehnat jamoasining ishlab chiqarish jarayoni muddatini hisobga olgan holda, bir sutkada bir smenadan ortiq mo'ljallab tashkil etilgan ish.

Ish smenasi jarayonida ish vaqti tuzumi smenalar grafigi bilan belgilanadi va u qonunlarda ko'zda tutilgan normativlarga muvofiq bo'lishi lozim.

Ish haftasi deganda, birinchidan, kalendar haftadagi ish vaqti muddatining qonun bilan belgilangan normasi tushuniladi. Mehnat kodeksining 115-moddasiga muvofiq, bu vaqt 40 soatdan oshmasligi kerak. Xodimlarning bir qancha toifasi uchun yuqorida ta'kidlan-

ganidek, qisqartirilgan ish haftasi belgilangan. Ikkinchidan, kalendar hafta davomida ish va dam olish kunlari soni bilan ifodalanadigan ish vaqti tuzumi (masalan, ikki kun dam olinadigan besh kunlik ish haftasi, bir kun dam olinadigan olti kunlik ish haftasi). Qarorga binoan, xodimni surunkasiga ikki smena mobaynida ishga jalb etish taqiqlanadi.

Qonunga binoan bayram (ishlanmaydigan) kunlari arafasida kundalik ish (smena) muddati barcha xodimlar uchun kamida bir soatga qisqartiriladi (MKning 121-moddasi).

Ishlab chiqarish sharoitlariga k^ora zarur b^olgan hollarda, shuningdek bir kun dam olinadigan olti kunlik ish haftasi sharoitida smenali ish tashkil etilgan joylarda tungi ish muddati kunduzgi ish muddatiga tenglashtiriladi.

Xodimlar tungi vaqtdagi ishga jalb etilganda mehnat qonunchiligida belgilangan cheklashlarga t^oliq rioya etilishi lozim (bu haqda darslikning tegishli boblaridagi izohlarga qaralsin). Amaldagi qonunchilikda ish vaqtini hisobga olishning quyidagi ikki tartibi k^ozda tutilgan: ish vaqtini kunlar b^oyicha va jamlab hisobga olish tartibi.

rDam olish vaqti tushunchasi va turlari. Ma'lumki, fuqarolarning eng muhim huquqlaridan biri — dam olish huquqi ^ozbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 38-moddasida mustahkamlab q^oyilgan. Bu huquq xodimlar uchun 40 soatdan oshmaydigan ish haftasi, bir qator kasblar va ishlab chiqarish sohalari uchun qisqartirilgan ish kuni, tungi paytlarda qisqartirilgan ish vaqti belgilanishi, har yili haq toianadigan ta'tillar va har haftada dam olish kunlari berilish hamda dam olish uchun boshqa madaniy-maishiy sharoitlar yaratib berish bilan ta'minlanadi.

Dam olish vaqti mavzusi MKning VIII bobida bayon etilgan. Dam olish vaqtiga oid huquqiy normalar Mehnat kodeksi va korxonaning jamoa shartnomasida (37-modda) aniq belgilab q^oyilgan.

Mehnat qonunchiligiga k^ora, dam olish vaqti xodim mehnat vazifalarini bajarishdan xoli b^olgan va bundan ^oz ixtiyoriga k^ora foydalanishi mumkin b^olgan vaqt hisoblanadi. Dam olish vaqti ish kuni davomidagi tanaffuslar, ish kuni (smena) orali^qidagi dam olish vaqti, haftalik uzluksiz dam olish, bayram kunlari, ta'tillar kabi turlarga b^olinadi.

Mehnat kodeksining 127-moddasiga muvofiq, xodimlarga dam olish va ovqatlanish uchun ish kuni (smena) davomida tanaffus beriladi va bu tanaffus ish vaqtiga kirmaydi.

Tanaffus, odatda, ish boshlangandan keyin uzoq vaqt bilan tartib soatdan keyin beriladi. Tanaffus muddati va uni berish vaqti ichki mehnat tartibi qoidalarida, smena grafiklarida yoki xodim bilan ish beruvchi o'rtasidagi kelishuvga binoan belgilanadi.

Ishlab chiqarish sharoitiga ko'ra, tanaffus berish mumkin bo'lmagan ishlarda ish beruvchi tomonidan xodimlarga ovqatlanib olish uchun ish vaqti davomida 30 daqiqa muddat bilan belgilanadi. Bunday ishlar ro'yxati, ovqatlanish tartibi va joyi ichki mehnat tartibi qoidalarida belgilab qo'yiladi. Mehnat tizimidagi qonunlar va boshqa normativ hujjatlarda ish kuni (smena) davomida beriladigan boshqa tanaffuslar ham belgilab qo'yilishi mumkin.

Barcha xodimlarga dam olish kunlari (har haftalik uzluksiz dam olish) beriladi.

Besh kunlik ish haftasi sharoitida xodimlarga haftada ikki kun dam olish kuni, olti kunlik ish haftasida esa bir dam olish kuni beriladi.

Yakshanba umumiy dam olish kuni hisoblanadi. Besh kunlik ish haftasida ikkinchi dam olish kuni muassasa, tashkilotning ichki mehnat tartibi qoidalarida bilan belgilanadi. Odatda, ikki dam olish kuni ketma-ket beriladi. Smenalar bo'yicha ishlaydigan bo'linmalarda (uchastkalarda) dam olish kunlarini berish smenalar grafigiga muvofiq belgilanadi (Namunaviy ichki mehnat tartibi qoidalarining 4.8-band).

Ayrim xodimlarni dam olish kunlari ishga jalb qilishga ish beruvchining farmoyishi bo'yicha alohida hollarda jamoa shartnomasida belgilangan asoslar va tartibda yoki qo'yiladi. Agar korxonada jamoa shartnomasi tuzilmagan bo'lsa, ish beruvchi tomonidan kasaba uyushmasi qo'mitasi yoki xodimlarning boshqa vakillik organi bilan kelishgan holda tegishli asoslar va tartib belgilangan bo'lishi kerak.

Xodimlarni dam olish kunlari ishga jalb qilish taqiqlanadi. Shu bilan birga, ayrim toifa xodimlarni (nogironlar, ayollar, voyaga yetmagan shaxslar) ishga jalb qilish qonunchilikda belgilangan cheklashlarga rioya etgan holda amalga oshiriladi.

Bundan tashqari, MKning 157-moddasida ta'kidlanganidek, dam olish kunlari bajarilgan ish uchun kamida ikki hissa miqdorda haq to'lanadi.

Amaldagi qonunchilikka binoan, bayram kunlari shonli voqealar yoki an'anaviy sanalarga ba'ishlanadigan kunlar bo'lib, umumiy qoidaga binoan, shu kunlari korxona, muassasa va tashkilotlarda ish bajarilmaydi.

Yuqorida aytilganidek, bayram (ishlanmaydigan) kunlari ishlash man etiladi. Xodimlarni ish beruvchining farmoyishi bilan ana shu kunlari ishga jalb etishga alohida hollarda qonunda nazarda tutilgan asoslar b^oyicha va tartibda y^ol q^oyiladi.

Bayram (ishlanmaydigan) kunlari bajarilgan ishlar uchun kompensatsiya va haq t^olash Kodeksning 157-moddasiga muvofiq amalga oshiriladi.

**Ta'tillar.* MKning 133-moddasidamuvofiq, barcha xodimlarga, shu jumladan, ^orindoshlik b^oyicha ishlayotgan xodimlarga ham dam olish va ish qobiliyatini tiklash uchun ish joyi (lavozimi) va ish haqi saqlagan holda yillik mehnat ta'tillari beriladi.

Qonunda yillik asosiy ta'tilning muddati kamida 15 kun ish kunidan iborat etib belgilangan.

Ayrim toifadagi xodimlarga ularning yoshi, so^oli^oini hisobga olib, yillik uzaytirilgan ta'tillar beriladi. Chunonchi:

18 yoshga to 'Imagan shaxslarga — 30 kalendar kun;

ishlayotgan I va II guruh nogironlariga — 30 kalendar kun.

Shuningdek, qonun hujjatlariga muvofiq, ayrim toifadagi xodimlar uchun ularning mehnat vazifalarining ^oziga xos jihatlari va xususiyatlari hamda boshqa holatlarni e'tiborga olib yillik uzaytirilgan ta'tillar belgilangan. Masalan, ^ozbekiston Respublikasining «Prokuratura t^oq^orisida» (yangi tahrirda) 2001-yil 29-avgustdagi qonuniga muvofiq, prokuratura organlari xodimlariga muddati 30 kalendar kundan iborat yillik ta'til beriladi.

Maiumki, mehnat qonunchiligida ayrim toifa xodimlar uchun q^oshimcha ta'tillar berish nazarda tutilgan va tegishli qonun hujjatlarida kafolatlangan.

MKning 136-moddasiga muvofiq, yillik q^oshimcha taiillar:

mehnat sharoiti noqulay va ^oziga xos b^olgan ishlarda band b^olgan xodimlarga (137-modda);

^oq^oir va noqulay tabiiy-iqlim sharoitida ish bajarayotgan xodimlarga (138-modda);

mehnat t^oq^orisidagi qonunlar va boshqa normativ hujjatlarda, mehnat shartnomasining shartlarida nazarda tutilgan boshqa hollarda beriladi.

Mehnat kodeksining 137-moddasida mehnat sharoiti noqulay va ^oziga xos b^olgan ishlarda band boigan xodimlarga q^oshimcha ta'til berish k^ozda tutilgan. Bunday q^oshimcha ta'til, odatda, ish jarayonida sogii^oiga fizikaviy, kimyoviy, biologik va boshqa ishlab chiqarish omillari zararli ta'sir etadigan xodimlarga noqulay mehnat sharoitida ishlagani uchun beriladi.

Korxonalarda qo'shimcha ta'til olish huquqini beruvchi ishlar, kasblar va lavozimlar ro'yxati, ta'tillarning muddati, ularni berish tartibi va shartlari tarmoq kelishuvlari, jamoa shartnomalarida belgilab qo'yiladi. Agar bunday shartnomalar tuzilmagan bo'lsa, kasaba uyushmasi qo'mitasi yoxud xodimlarning boshqa vakillik organi bilan kelishgan holda ish beruvchi tomonidan belgilanadi. Bu hujjatlar, qoz navbatida, Qozbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi hamda Soqoliqni saqlash vazirligi tomonidan tasdiqlangan mehnat sharoitlarini baholash uslubiyati asosida belgilanadi. Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi tomonidan Soqoliqni saqlash vazirligi bilan birgalikda tasdiqlanib, mehnat sharoitlarini baholash va ish joylarini attestatsiyadan otkazish uslubiyati, uslubiyatga muvofiq, belgilangan qo'shimcha yillik ta'tillar muddati jamoa kelishuv-lari va shartnomasiga kiritiladi.

Qoidaga ko'ra, yillik asosiy ta'til birinchi ish yili uchun olti oy ishlagandan keyin beriladi.

Ish yili mehnat shartnomasiga binoan ish belgilangan kundan e'tiboran hisoblanadi. Ta'til quyidagi xodimlarga ularning xohishi bo'yicha olti oy o'tmasdan oldin beriladi:

- ayollarga — homiladorlik va tug'ish ta'tili oldidan yoki keyin;
- birinchi va ikkinchi guruh nogironlariga;
- 18 yoshga to'lgan shaxslarga;
- muddatli harbiy xizmatdan zaxiraga bo'shatilgan va ishga joylashgan harbiy xizmatchilarga;
- o'rindoshlik asosida ishlayotganlarga — asosiy ishjoyidagi ta'til bilan bir vaqtda, o'rindoshlik asosidagi ishlagan vaqtiga mutanosib ravishda haq to'lagan holda;
- ishlab chiqarishdan ajralmagan holda umumiy ta'lim maktablarida, litsey, kasb-hunar kollejlari, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida, malaka oshirish, kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash institutlari va kurslarida o'qiyotganlarga, agar ular o'zlarining yillik ta'tillarini imtihonlar, sinovlar (zaxetlar) topshirish, diplom, kurs, laboratoriya va boshqa o'quv ishlarini bajarish vaqtiga to'lgan bo'lsa;
- texnologiyadagi, mehnat va ishlab chiqarishni tashkil etishdagi o'zgarishlar, xodimlar soni (shtati) yoki ishlar xususiyati o'zgarishiga olib kelgan ishlar hajmining qisqargani yoki korxonaning tugatilgani munosabati bilan ishdan ozod etilgan xodimlarga (100-moddaning 2-qismi 1-band).

Ta'til har yili, shu ta'til berilayotgan ish yili tugagunga qadar berilishi shart.

Ishlab chiqarish tusiga taalluqli sabablarga k^ora joriy yilda ta'tilni t^oliq berish imkoni b^olmagan alohida hollarda, xodimning roziligi bilan ta'tilning 12 ish kunidan ortiq b^olgan qismi keyingi ish yiliga k^ochirilishi mumkin va ^osha yili xodim undan albatta foydalanmo^oi lozim.

^on sakkiz yoshga t^olmagan xodimlarga yillik ta'tilni, shuningdek, q^oshimcha ta'tilni bermaslik man etiladi.

Yillik asosiy ta'til ikkinchi va undan keyingi ish yillari uchun ta'tillar jadvaliga muvofiq ish yilining istalgan vaqtida beriladi.

Ta'til berish vaqti haqida xodim ta'til boshlanishidan kamida 15 kun oldin xabardor qilinishi kerak. —"

Ayrim toifa xodimlarga ta'til ularning xohishiga k^ora, yozgi yoki ular uchun qulay b^olgan boshqa vaqtda berilishi mumkin. Jumladan:

- 14 yoshga t^olmagan bitta yoki undan ortiq bolani (16 yoshga t^olmagan nogiron bolani) tarbiyalayotgan yol^oiz ota, yol^oiz onaga (beva erkaklar, beva ayollar, nikohdan ajrashganlar, yol^oiz onalarga) va muddatli harbiy xizmatni ^otayotgan harbiy xizmatchilarning xotinlariga;

- 1 va II guruh nogironlariga;

- 1941 — 1945-yillardagi urush qatnashchilari va imtiyozlari b^oyicha ularga tenglashtirilgan shaxslarga;

- ^on sakkiz yoshga t^olmagan shaxslarga;

- taTim muassasalarida ishlab chiqarishdan ajralmagan holda ^oqiyotganlarga (250-modda);

- jamoa shartnomasi kelishuvida nazarda tutilgan boshqa hollarda.

Intizomiy javobgarlik. Yuridik javobgarlikning boshqa turlari bilan bir qatorda mehnat huquqida intizomiy va moddiy javobgarlik xosdir.} ^oz mehnat burchlarini qonunga muvofiq ravishda bajarmaslik yoki lozim darajada bajarmagani uchun aybdor b^olgan xodimga ta'sir k^orsatish vositasi sifatida mehnat qonunchiligida intizomiy javobgarlik belgilangan. Intizomiy javobgarlikka tortish uchun xodim tomonidan sodir qilingan intizomga xilof noj^oya xatti-harakat asos boiadi.

Intizomga xilof noj^oya harakat — xodimning ^oz mehnat vaziflarini jinoiy javobgarlikka tortilishiga sabab b^olmaydigan darajada qonunga nomuvofiq ravishda ^oz aybi bilan bajarmaslik yoki nobop bajarilishini anglatadi. Xodimning nomuvofiq xatti-

harakati, odatda, uning zimmasiga mehnat shartnomasi yoki korxonadagi ichki mehnat tartibini belgilovchi normativ aktlar (masalan, ichki mehnat tartibi qoidalari, texnika xavfsizligi qoidalari, mansabga oid y^oriqnomalar, nizomlar va boshqalar) bilan yuklangan mehnat vazifalarini buzishida ifodalanadi. Intizomga xilof noj^oya xatti-harakat xodimning ^oz aybi bilan, ya'ni qasddan yoki ehtiyotsizlik tufayli qilgan harakatidir (harakatsizligidir). Xodimga bog'liq bo'lmagan sabablar bilan (malakasi yoki mehnat layoqati yetarli emasligi, tegishli ish sharoiti ta'minlanmaganligi va boshqa sabablar) mehnat vazifasini bajarmaslik yoki nobop bajarish mehnat intizomini buzish deb qaralishi mumkin emas. Intizomga xilof noj^oya xatti-harakati uchun xodim, odatda, ish beruvchi tomonidan intizomiy javobgarlikka tortiladi. Bunday xatti-harakat sodir qilish intizomiy jazo berishga yoki boshqa ta'sir choralarini qo'llashga sabab bo'ladi; agarda korxona, muassasa, tashkilotga moddiy zarar yetkazilgan bo'lsa, xodim mehnat huquqi normalari bo'yicha moddiy javobgarlikka tortiladi. Shu bilan birga, zarar yetkazilishiga sabab boigan harakati (harakatsizligi) uchun xodim intizomiy jazoga tortilishi yoki tortilmasligidan qat'i nazar, zarar undirib olinadi.

Qonunchilikda intizomiy javobgarlikning ikki turi: umumiy intizomiy javobgarlik va maxsus intizomiy javobgarlik k^ozda tutilgan. Umumiy intizomiy javobgarlik ichki mehnat tartibi qoidalari bilan belgilangan bo'lsa, maxsus intizomiy javobgarlik intizom t^ortisidagi ustav va nizomlar, alohida qoida va qonunlar bilan belgilangan.

Maxsus intizomiy javobgarlik ^ozi tatbiq etiladigan shaxslarning doirasi hamda ixtiyoriga intizomga chaqiruvchi vakolat berilgan shaxslar va organlarning umumiy doirasi, q^oshimcha jazo chorasining mavjudligi, shuningdek, berilgan jazo ustidan shikoyat qilish tartibi jihatidan umumiy intizomiy javobgarlikdan farq qiladi.

Intizomiy javobgarlikning barcha turlari quyidagi belgilar bilan ajralib turadi: xodimga faqat qonunlarda va intizom ustavlarida, nizomlarda k^orsatilgan jazolarni berish mumkin; mehnat intizomi buzilgan har bir holat uchun faqat bitta intizomiy jazo chorasi q^ollaniladi; jazo berishda sodir etilgan noj^oya harakatning o^oir-yengilligi, u sodir etilgan vaziyat, xodimning oldingi ishi va xulq-atvori e'tiborga olinishi kerak; intizomiy jazo bevosita noj^oya xatti-harakat sodir qilingani ma'lum bo'lgandan keyin qo'llaniladi.

Quyidagilar asossiz ravishda intizomiy jazo berilishiga qarshi huquqiy kafolatlaridir: mehnat intizomini buzuvchidan yozma ravishda bayonot talab qilinishi; buyruq haqida xodimni xabardor

qilish va bu haqda tilxat olish, berilgan jazo ustidan belgilangan tartibda shikoyat qilish huquqi; umumiy intizomiy javobgarlikka tortilganda mehnat nizolari komissiyasiga, sudga, maxsus intizomiy javobgarlikka tortilganda esa b^oysunish tartibida yuqori organlarga shikoyat qilish mumkin.

Intizomiy javobgarlik ichki mehnat tartibi qoidalariga binoan korxona, muassasa va tashkilotlar xodimlarining aksariyat qismiga tatbiq etiladi. Maxsus intizomiy javobgarlik belgilangan xodimlar toifasi bundan mustasnodir. Umumiy intizomiy javobgarlikda mehnat intizomini buzganlik uchun jazo choralari, ularning q^ollanish tartibi, ular ustidan shikoyat qilish va jazoni olib tashlash tartibi Mehnat kodeksida («Mehnat intizomi» bobi) hamda Namunaviy ichki mehnat tartibi qoidalarida belgilangan. Intizomiy jazo ishga qabul qilish huquqi berilgan shaxslar (organ) tomonidan beriladi.

Mehnat kodeksining 181-moddasiga muvofiq, ish beruvchi mehnat intizomini buzgani uchun xodimga quyidagi intizomiy jazo choralari q^ollashga haqli:

- 1) hayfsan;
- 2) ^ortacha oylik ish haqining 30%idan ortiq b^olmagan miqdorda jarima. Ichki mehnat tartibi qoidalarida ^ortacha oylik ish haqining 50%idan ortiq b^olmagan miqdorda jarima solish hollari ham nazarda tutilishi mumkin. Xodimning ish haqidan jarimani ushlab qolish Kodeksning 164-moddasi talablariga rioya qilgan holda ish beruvchi tomonida amalga oshiriladi;

- 3) Mehnat shartnomasini bekor qilish (100-moddaning 2-qismi 3,4-bandlari). Muhimi shundaki, qonunda nazarda tutilmagan intizomiy jazo choralari q^ollanishi qafiyati taqiqlanadi.

Intizomiy jazo q^ollanishidan oldin xodimdan yozma ravishda tushuntirish xati talab qilinishi lozim. Xodimning tushuntirish xati berishdan bosh tortishi uning ilgari sodir qilgan noj^oya xatti-harakati uchun jazo q^ollashga t^osiq b^ola olmaydi.

Ma'lumki, amalda moddiy zarar xodim tomonidan, shuningdek, ish beruvchi tomonidan yetkaziladi. Shu bois, zarar kim tomonidan yetkazilganiga qarab, moddiy zararining ikki turi: ish beruvchiga yetkazilgan zarar uchun xodimning moddiy javobgarligi hamda ishlab chiqarishda xodimning so^oli^oga shikast yetkazilgani uchun, shuningdek, xodimni mehnat qilish imko-niyatidan mahrum etgani (ayriqonuniy ravishda ishdan b^oshatganlik) uchun ish beruvchining moddiy javobgarligi farqlanadi.

oddiy javobgarlikning bu ikki turi yuridik javobgarlikning turlari sifatida qoplanishi lozim boʻlgan zararning miqdori, uni undirish tartibi jihatidan bir-biridan farq qiladi. E'tiborli jihati shundaki, har ikki javobgarlik turi bilan boʻliq munosabatlar boshqa-boshqa normativ aktlar bilan tartibga solinadi. Ammo bunday javobgarlikning shartlari xodim uchun ham, ish beruvchi uchun ham umumiy asosga ega, ya'ni bir-biridan farq qilmaydi.

Mehnat qonunchiligida moddiy javobgarlikning asoslari va shartlari qat'iy belgilab qo'yilgan.

Qonunga muvofiq, bir vaqtda quyidagi shartlar mavjud bo'lsa, mehnat shartnomasi taraflarining moddiy javobgarligi kelib chiqishi mumkin:

- 1) haqiqatda ham zarar yetkazilgan bo 'lsa;
- 2) zarar qonunga nomuvofiq harakati yoki harakatsizligi natijasida yetkazilgan bo 'lsa;
- 3) xodimning bunday harakati yoki harakatsizligi bilan yetkazilgan zarar o 'rtasidagi uzviy bog 'lanish bo 'lsa;
- 4) zarar yetkazishda xodimning aybi bo 'lsa.

Agar bu to 'rtta shartdan birortasi ham mavjud bo 'lmasa, moddiy javobgarlikni belgilash mumkin emas.

4 *Mehnatni muhofaza qilish tushunchasi va uning ahamiyati.* ehnat muhofazasi insonning mehnat faoliyati, sog'i'i va hayotiga bevosita daxldor tushuncha sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur tushuncha mohiyati jihatidan keng hamda tor ma'noda anglanmo'i lozim.

Keng ma'noda u mehnat faoliyati jarayonida inson hayoti va so'li'iining xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan huquqiy, ijtimoiy, iqtisodiy, sanitariya-gigiyena, davolash-profilaktika, rehabilitatsiya kabi tadbirlar tizimidan iborat. Mehnat muhofazasiga nisbatan bunday yondashuv xavfsiz va so'lom mehnat sharoitini ta'minlashga qaratilgan va shu bilan birga, huquqiy, iqtisodiy, tashkiliy-texnikaviy, tibbiy va boshqa tadbirlarni o'z tarkibiga qamrab olgan. Yuqoridagi mulohazalardan anglashiladiki, xavfsiz va so'lom mehnat sharoitini ta'minlash uchun mehnat muho-fazasining faqat keng ma'nodagi tushunchasiga tayanmoq lozim. Ilmiy adabiyotda t'o'ri ta'kidlanganidek, agarda uning birorta tarkibiy qismi (huquqiy, tibbiy, iqtisodiy yoki texnikaviy) yetarli bo'lmasa, umuman mehnat muhofazasini to'liq ta'minlash amrimahol. Shu bois, mehnat muhofazasiga oid masalalar maxsus fan sifatida turli oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida o'qitilishi bejiz emas.

Mehnat muhofazasi mehnat huquqining instituti sifatida tor ma'noda xodimning ishlab chiqarishdagi mehnat faoliyati jarayonida hayoti va sog'liqi uchun xavfsiz va sog'lom mehnat sharoitini yaratib berishga xizmat qiluvchi huquqiy normalar yig'indisi tushuniladi. Bundan tashqari, u:

1) mehnatkashlarning mehnat muhofazasiga oid huquqlarini ta'minlaydi;

2) mulkning barcha shaklidagi korxonalarda xodimlar bilan ish beruvchi o'rtasidagi mehnat muhofazasiga oid munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga solishning yagona tartibini belgilab beradi;

3) xodimlar uchun sog'lom va xavfsiz mehnat sharoitlarini ta'minlashga huquqiy zamin yaratadi.

Mehnat nizolari tushunchasi va uning klassifikatsiyasi. Mehnat nizolari deganda ish beruvchi bilan xodim o'rtasida mehnat tashkilotidagi qonunlar va boshqa normativ hujjatlar, jamoa shartnomasi hamda mehnatga oid boshqa shartnomalarni qamrab olish, shuningdek, yangi mehnat shartlarini belgilash yoki mavjud shartlarini o'zgartirish masalalari yuzasidan kelib chiqadigan kelishmovchiliklar tushuniladi.

Mehnat nizolari predmetiga qarab ikki guruhga ajratiladi:

1) mehnat huquqi normalarining muayyan ijtimoiy munosabatlarga tatbiq etilishi bilan bog'liq nizolar (masalan, xodim bilan mehnat shartnomasini bekor qilish, boshqa ishga o'tkazish, asosiy ish vaqtida bajarilgan ish uchun haq to'lashga doir nizolar);

2) qonunlar yoki normativ-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinmagan yangi mehnat shartlarini o'rnatish bilan bog'liq nizolar (masalan, mahsulot ishlab chiqarish normasini qaytadan ko'rib chiqish, jamoashartnomasi, kelishuv, tuzatish bilan bog'liq nizolar).

Mehnat nizolari mazmuniga ko'ra ikki turga: da'voli va da'vosiz nizolarga bo'linadi. Da'voli nizolarning predmetini xodimlarning mehnat huquqlarini tan olish yoki uni tiklash tashkil etadi. Xodimning bunday mehnat huquqi avvalboshdan qonun yoki boshqa normativ-huquqiy hujjatlar, shuningdek, jamoa shartnomasi yoki kelishuv va mehnat shartnomasi bilan belgilangan bo'ladi. Bunday hollarda xodim o'z mehnat huquqlarini yoki qonun bilan qamriqlanadigan qonuniy manfaatlarini qayta tiklashni talab etadi (masalan, mehnat shartnomasi o'z ayriqonuniy ravishda bekor qilingan xodimni qayta ishga tiklash yoki foydalanilmagan mehnat ta'tillari uchun kompensatsiya to'lash va hk.).

Da'vosiz mehnat nizolari ish beruvchi bilan korxonadagi kasaba uyushma qo'mitasi yoki xodimlarning boshqa vakillik organlari

korxonada mehnat shartlarini o'rnatish yoki o'zgartirish kabi masalalarda namoyon bo'ladi. Odatda, bu turkumdagi nizolar tegishli qonunlar yoki boshqa ayrim normativ-huquqiy hujjatlar bilan hal etilmagan masalalar yuzasidan kelib chiqadi. Bunday vaqtda nizo bevosita korxonada ish beruvchi bilan kasaba uyushmasi korxonada kelishish yo'li bilan hal etiladi (masalan, korxonada yangi ishlab chiqarish normasini belgilash haqidagi nizolar). Ushbu nizolarning predmeti muayyan xodimga tegishli bo'lmashligi, balki korxona xodimlarining barchasiga taalluqli bo'lishi mumkin.

Mehnat nizolari subyektiga qarab quyidagilarga bo'linadi:

- 1) yakkatartibdagi nizolar;
- 2) jamoalarga doir nizolar;

Mehnat nizolari o'z obyektiga ko'ra, mulkiy xarakterdagi va mulkiy xarakterga ega bo'lmagan nizolar deb ataladi.

Ta'kidlash joizki, mehnat nizolari turli sabablar oqibatida kelib chiqadi. Jumladan, nizoning yuzaga kelishida quyidagilar sabab bo'ladi:

1) ayrim mansabdor shaxslar, shuningdek, ba'zi xodimlar ongida saqlanib kelayotgan qat'iyat qoldiqlari;

2) ayrim mansabdor shaxslarning, shuningdek, ba'zi xodim-larning mehnat qonunchiligini bilmasligi;

3) korxonalarda tashkiliy-xo'jalik va tarbiyaviy ishlarda uchraydigan kamchiliklar (masalan, xodimlar mehnat sharoiti, ularning oila a'zolariga madaniy-maishiy xizmat ko'rsatish bilan bog'liq nizolar);

4) tashkiliy-texnikaviy xarakterdagi kamchiliklar (masalan, korxonada mehnatning to'g'ri tashkil etilmagani, ilmiy jihatdan asoslangan mahsulot ishlab chiqarish normasining yo'qligi va hokazolar);

5) ayrim huquqiy normalarning bozor iqtisodiyoti sharoitida tobora taraqqiy etib borayotgan ishlab chiqarish shakllaridan orqada qolishi (masalan, korxonada yangi texnologiya joriy qilinishi natijasida paydo bo'lgan yangi kasb, ta'rif-malaka ma'lumot-nomasida ko'rsatilmagan malakaga oid tavsifnomalar yo'qligi va hokazolar);

6) mehnat bozorini tashkil qilish borasidagi kamchiliklar.

Qonunchilikda o'rnatilgan mehnat nizolarini ko'rish tartibi demokratik tamoyillarga asoslanadi. Fuqarolarning mehnat huquqlarini har tomonlama himoya qilishni nazarda tutgan mazkur tamoyillar quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- mehnat nizolarini koruvchi organlarga erkin ravishda murojaat qilish imkoniyati yaratilgani;
- nizolarning tez va toliq hal etilishi;
- nizoni hal etishda keng mehnatkashlar ommasining ishtirok etishi;
- nizolarning ochiq tartibda korilishi;
- nizolarning kollegial hal etilishi;
- nizolarni hal etishda ularning har tomonlama tekshirilishi.

Qonunchilikda mehnat nizolarining taalluqliligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Taalluqlilik—bu tegishli organlarning muayyan turdagi mehnat nizolarini korish vakolatiga ega bolishini anglatadi. Taalluqlilik mehnat nizolarining subyektlari, mazmuni va uning turlari boyicha belgilanadi. Aniqroq aytsak, har bir organ oz vakolatiga taalluqli bolgan nizolarnigina korib hal etadi. Shu bois, mehnat nizolari yuzasidan kelib chiqqan da'volar boyicha uning taalluqliligiga qarab tegishli organga murojaat qilinadi.

Yakka mehnat nizolari—ish beruvchi va xodim ortasida mehnat tortasidagi qonunlar va boshqa normativ hujjatlarni, mehnat shartnomasida nazarda tutilgan mehnat shartlarini qollanishi yuzasidan kelib chiqqan kelishmovchiliklarni qamrab oladi. Bunday hollarda nizoning xodim manfaatini ifoda etuvchi tarafi bolib xodimlarning vakillik organi ishtirok etishi mumkin.

Xodim mehnat nizosini hal qilish uchun, oz xohishiga kora, mehnat nizolari komissiyasiga yoki bevosita sudga murojaat etishga haqlidir.

Mehnati nizolarini mehnat nizolari komissiyasida korish tartibi. Jamoa shartnomasida, agar u tuzilmagan bolsa, ish beruvchi va kasaba uyushmasi qomitasi yoki xodimlarning boshqa vakillik organi ortasidagi kelishuvda mehnat nizolari komissiyasini tuzish nazarda tutilishi mumkin.

Mehnati nizolari komissiyasi ish beruvchi va kasaba uyushmasi qomitasi yoki xodimlarning boshqa vakillik organi tomonidan tenglik asosida tuziladi.

Komissiyaga kasaba uyushmasi qomitasi yoki xodimlarning boshqa vakillik organi tomonidan ajratilgan a'zolar tegishli organning qarori bilan, ish beruvchining vakili esa uning buyruqi bilan tasdiqlanadi.

Mehnati nizolari komissiyasining har bir majlisida raislik vazifasini ish beruvchi, kasaba uyushmasi qomitasi yoki xodimlar boshqa vakillik organining vakillari navbatma-navbat bajaradi.

Qoidaga kira bir majlisning qizida raislik va kotiblik vazifasini bir tarafning vakillari bajarishi mumkin emas.

Komissiyaning har bir majlisida taraflar tomonidan keyingi majlisning raisi va kotibi tayinlanib, ularga majlisni tayyorlash va chaqirish vazifasi yuklatiladi.

Mehnat nizolari komissiyasining miqdoriy tarkibi va vakolat muddati jamoa shartnomasida, agar u tuzilmagan bilsa, ish beruvchi bilan kasaba uyushmasi qimitasi yoki xodimlar boshqa vakillik organining qizaro kelishuviga binoan belgilanadi.

Basharti xodim mustaqil ravishda yoki kasaba uyushmasi qimitasi yoxud xodimlarning boshqa vakillik organi ishtirokida ish beruvchi bilan bevosita olib borgan muzokaralarida mavjud kelishmovchilikni hal eta olmagan bilsa, nizo mehnat komissiyasida kirib chiqiladi. Mehnat nizolarini kirib chiqishning qizgacha tartibi bundan mustasno.

Mehnat nizolari komissiyasi ariza berilgan kundan e'tiboran 10 kun muddat ichida mehnat nizosini kirib chiqishi shart. Nizo ariza bergan xodimning ishtirokida kiriladi. Xodimning yozma arizasi bilgandagina nizo uning ishtirokisiz kirib chiqilishi mumkin. Basharti xodim uzrsiz sabab bilan komissiya majlisiga kelmasa, mazkur arizani kirib chiqishni kun tartibidan olib tashlash haqida qaror qabul qilinishi mumkin, bu esa xodimni takroran ariza bilan murojaat etish huquqidan mahrum qilmaydi. Xodim kasaba uyushmasi qimitasi ybki xodimlarning boshqa vakillik organi mehnat nizosi kirib chiqilishida ishtirok etish uchun advokat taklif qilish huquqiga ega.

Mehnat nizolari komissiyasi majlisga guvohlarni chaqirtirish, mutaxassislarni taklif qilish, ish beruvchidan zarur hisob-kitoblar va hujjatlar taqdim etishni talab qilish huquqiga ega.

Har bir majlisda ish beruvchining va kasaba uyushmasi qimitasi yoki xodimlar boshqa vakillik organining teng miqdordagi a'zolari ishtirok etishlari kerak.

Mehnat nizolari komissiyasining majlisida bayonnoma yuritiladi.

Mehnat nizolari komissiyasining qarori ish beruvchi va kasaba uyushmasi qimitasi yoxud xodimlar boshqa vakillik organining vakillari qirtasida kelishuvga binoan qabul qilinadi.

Komissiyaning qarori dalillar bilan isbotlanib, mehnat tiqiridagi qonunlar va boshqa normativ hujjatlarga, mehnat shartnomasiga asoslangan bilishi kerak.

Komissiyaning pul undirish talabiga oid qarorida xodimga tegishli mablaq aniq kirsatilishi lozim.

Qaror majlis raisi va kotibi tomonidan imzolanadi.

U majburiy kuchga ega bo'lib, biron-bir tarzda tasdiqlanmaydi.

Komissiya qarorining nusxasi qaror qabul qilingan kundan e'tiboran uch kun ichida xodimga, ish beruvchiga va kasaba uyushmasi qo'mitasi yoxud xodimlarning boshqa vakillik organiga topshiriladi.

Qonunda mehnat nizolari komissiyasining qarorini bajarish ta'minlangan.

Muayyan qaror ustidan shikoyat qilish uchun belgilangan o'n kunlik muddat o'tgandan keyin uch kun ichida ish beruvchi tomonidan bajarilishi kerak.

Basharti ish beruvchi belgilangan muddat ichida komissiya qarorini bajarmasa, mehnat nizolari komissiyasi tomonidan xodimga ijro varaqasi kuchiga ega bo'lgan guvohnoma beriladi. Agar xodim yoki ish beruvchi belgilangan muddat ichida tuman (shahar) sudiga mehnat nizosini hal etish to'g'risidagi ariza bilan murojaat etsa, guvohnoma berilmaydi.

Mehnat nizolari komissiyasi bergan va olinganidan keyin kuchi bilan uch oy ichida tuman (shahar) sudiga taqdim etilgan guvohnoma asosida sud ijrochisi mehnat nizolari komissiyasining qarorini majburiy tarzda ijro ettiradi.

Mazkur qonunga muvofiq, mehnat nizolari komissiyasining qarorlari ijro etilishi shart bo'lgan sud hujjatlari qatorida sanaladi. Mehnat nizolari komissiyasi o'z qarorlari asosida beriladigan guvohnoma ham ijro hujjati hisoblanadi.

Xodim belgilangan uch oylik muddatni uzrli sabablarga ko'ra o'tkazib yuborgan taqdirda, guvohnomani bergan mehnat nizolari komissiyasi muddatni tiklashi mumkin.

OILA HUQUQI ASOSLARI

4 l-§. Oila huquqi tushunchasi va predmeti

Oila yuridik tushuncha sifatida shunchaki odamlarning o'zaro er-xotin yoki qarindoshlik rishtalari bilan mustahkamlangan guruhi emas, balki qonunda belgilangan huquq va majburiyatlarga ega bo'lgan shaxslar guruhidir. Binobarin, oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlar oila huquqi normalari bilan belgilangan bo'lib, ular oilaviy-huquqiy munosabatlar deb ataladi,-

Oilaviy munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy qonuniy hujjatlar quyidagilardir: O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, Fuqarolik kodeksi, Oila kodeksi va oilaviy munosabatlarni tartibga soluvchi boshqa normativ hujjatlar. O'zbekiston Respublikasining yangi Oila kodeksi 1998-yil 30-aprelda qabul qilingan.'

Oila huquqi sohasidagi xalqaro shartnomalar va xalqaro huquq normalari ham oila qonunchiligining manbai bo'lib hisoblanadi. X. Fuqarolarning O'zbekiston Respublikasining oila qonunchiligida nazarda tutilgan huquqlari, erkinliklari, manfaatlari va albatta, majburiyatlari tarkibiga quyidagilar kiradi:

- er-xotinning (shaxsiy va mulkiy) huquqlari va majburiyatlari;
- ota-onaning (shaxsiy va mulkiy) huquqlari va majburiyatlari;
- nikoh tuzishga teng huquqlar;
- voyaga yetmagan bolalarning (shaxsiy va mulkiy) huquq va majburiyatlari;
- ota-onalar va bolalar, er-xotin va sobiq er-xotin, qarindoshlar va boshqa shaxslarning aliment majburiyatlari;
- nikohning tugatilish asoslari (OK 37-m.);
- er-xotinning umumiy mol-mulkka egalik qilish, foydalanish, va uni tasarruf etish huquqlari;
- nikoh shartnomasini tuzishda er-xotinning huquqlari va majburiyatlari;
- farzandlikka olish tartibi;
- bolaning huquqi va manfaatini himoya qilish bo'yicha ota-onaning huquq va majburiyatlari;
- ota-onaning bolani tarbiyalash hamda unga ta'lim berishga doir huquq va majburiyatlari;

- ota-onalik huquqidan mahrum qilish asoslari va tartibi (OK 79, 80-m-ls

- vasiylik va homiylikka murojaat etish huquqi. tA

Yuqorida sanab o'tilgan oila huquqlari, manfaatlari va majburiyatlari shular bilan cheklanmaydi. S

Ota-onalik huquqidan mahrum qilish instituti oilaviy-huquqiy munosabatlarda alohida o'rin tutadi.

Shunday qilib, oilaviy huquqiy munosabatlar deganda, fuqarolar o'rtasida bo'ladigan va oilaviy huquqiy normalar bilan tartibga solinadigan ijtimoiy munosabatlar tushuniladi.

Har qanday boshqa munosabatlarda bo'lganidek, oilaviy huquqiy munosabatlarda quyidagi uch element mavjud:

- subyekt;

- subyektiv huquq va majburiyatlar.

Oilaviy huquqiy munosabatlarning subyekti bo'lib, er-xotin, ota-onalar, bolalar, vasiylar va homiylar, boshqa qarindosh-urushlar hamda oila qonunchiligi sohasida u yoki bu munosabatlarni hal etishda ishtirok etuvchi yuridik shaxslar, fuqarolar uyushmasi, muassasalar, organlar, ijtimoiy birlashmalar hisoblanadi.

Oila a'zolariga yoki oilaning sobiq a'zolariga tegishli, qonun bilan himoya qilinadigan axloqiy va moddiy qadriyatlar yuzasidan oila huquqi subyektlari qabul qiladigan harakat va qarorlar oilaviy-huquqiy munosabatlarning obyektlari bo'lishi mumkin.

Bir-birlariga nisbatan yuzaga kelgan muammolarni hal qilish jarayonida oilaviy-huquqiy munosabatlarning subyektlariga ega bo'lgan huquq va majburiyatlarning yig'indisi huquqiy subyekt-lardir. J Nikoh — erkak bilan ayolning teng huquqli, erkin va ixtiyoriy ittifoqi bo'lib, u fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish (FHDYO) organlarida tuziladi va oila tuzish maqsadiga xizmat qiladi.

Nikoh tuzish — shunchaki rasmiyatchilik emas. Davlatning nikohni qayd etishi yuridik faktdir. Aynan ruxsatga olingan (qayd etilgan) nikoh yuridik nikoh deb hisoblanadi va faqat ugina er-xotinlik huquqlari va majburiyatlarini yuzaga keltiradi, ruxsatsiz (qaydsiz) nikoh haqiqiy emas. Diniy rasm-rusumlarga binoan tuzilgan nikoh huquqiy ahamiyatga ega emas/

Erkak va ayolning haqiqatda birga yashashi («fuqarolik nikohi» deyiladi) natijasida ular o'rtasida huquqiy munosabatlar yuzaga kelmaydi, ular bir-birlarining oldida yuridik huquq va majburiyatga ega bo'lmaydilar (masalan, birga yashovchi (ayol) o'zi bilan birga yashovchi (erkak)dan ta'minot olishga haqli bo'lmaydi).

Nikoh tuzish nikohlanuvchilarning fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organlariga ariza berganlaridan keyin bir oy muddat o'tgach, shaxsan ularning ishtirokida amalga oshiriladi. Uzrli sabablar boiganda fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish orqali bir oy o'tgunga qadar nikoh tuzishga ruxsat berilishi mumkin. Nikoh yoshi respublikamizda erkaklar uchun 18 yosh, ayollar uchun 17 yosh etib belgilangan. Tegishli tuman, shahar hokimligi nikoh yoshini kuzatib bilan bir yilga kamaytirishi mumkin. Shu bilan bo'liq quyidagi holatga e'tiborni qaratish lozim, ya'ni er-xotinlar 18 va 17 yoshdan emas, balki nikoh tuzilgan vaqtdan boshlab to'liq huquqiy layoqatga ega hisoblanadi.^"

Nikoh tuzish natijasida vujudga kelgan muomala layoqati 18 yoshga to'lguncha nikoh tuzilgan taqdirda ham to'liq hajmda tasdiqlanadi.

Nikoh tuzishni xohlovchilarning yoshi qonunda cheklanmaydi. Ba'zida voyaga yetmaganlarning xohishi boisa ham, nikohni tuzib bo'lmaydi. Quyidagi hollarda nikoh tuzilmaydi:

- loaqal bittasi ruxsatga olingan boshqa nikolida turgan shaxslar o'rtasida (faqat FHDYO organlarida ruxsatga olingan nikoh nazarda tutiladi. Haqiqatda birga yashash e'tiborga olinmaydi. Nikoh tuzishga sud qarori bilan ajratilgan va haqiqiy emas deb topilgan nikohlar to'liq bo'lmaydi);

- loaqal bittasi ruhiyat buzilishi (ruhiy kasalligi yoki aqli zaifligi sababli sud tomonidan muomalaga layoqatsiz deb topilgan shaxslar o'rtasida, spirtli ichimliklar yoki narkotik moddalar iste'mol qilish bilan bo'liq holatlarda fuqaroning muomala layoqati cheklanishi nikoh tuzishga monelik qilish uchun asos bo'la olmaydi);

- nasl-nasab shajarasi bo'yicha to'g'ri tutashgan qarindoshlar o'rtasida, tug'ilgan va to'g'ay aka-ukalar bilan opa-singillar o'rtasida, shuningdek, farzandlikka oluvchilar bilan farzandlikka olinganlar o'rtasida.

Nikohlanuvchi shaxslarni tibbiy kuzurikdan nikohlanuvchi shaxslarning roziligi bilan davlat so'liqni saqlash tizimi muassasalari o'tkazadi.

Nikohlanuvchi shaxsni kuzurikdan o'tkazish natijalari shifokor siri hisoblanadi va u nikohlanuvchi shaxsga faqat kuzurikdan o'tgan shaxsning roziligi bilan bildirilishi mumkin. Basharti nikohlanuvchi shaxslardan biri tanosil kasalligi yoki odam immuniteti taqchilligi virusi (OITS infeksiyasi) borligini boshqasidan yashirgan bo'lsa, ushbu shaxs nikohni haqiqiy emas deb topishni talab qilib sudga

Nikoh shartnomasi nikoh FHDYO organlarida r^oyxatga olinganidan keyin, shuningdek, nikoh davrida ham faqat er va xotin o^rrtasida tuzilishi mumkin (nikoh davlat r^oyxatiga olingunga qadar tuzilgan nikoh shartnomasi nikoh davlat r^oyxatiga olingan kundan boshlab kuchga kiradi). Nikoh shartnomasi yozma shaklda tuziladi va notarial tartibda tasdiqlanishi lozim. Er-xotin nikoh shartnomasiga k^ora, birgalikdagi umumiy mulkning qonunda belgilangan tartibini o^zgartirishi mumkin. Nikoh shartnomasi er-xotinning kelishuvi bilan istalgan vaqtda o^zgartirilishi yoki bekor qilinishi mumkin (shartnomani bajarishdan bir tomonlama bosh tortishga y^ol q^oyilmaydi). Nikoh tugatilishi paytidan boshlab nikoh shartnomasining amal qilishi ham tugaydi (nikoh shartnomasida nikoh tugatilgandan keyingi davr uchun nazarda tutilgan majburiyatlar bundan mustasno). Qonunga binoan, sud nikoh shartnomasini t^ola yoki qisman haqiqiy emas deb topishi mumkin.

Bundan tashqari, qonun nikoh shartnomasida er-xotinning birgalikda yashash huquqlari, o^zaro ta'minot kabi huquq va majburiyatlari belgilanishiga y^ol q^oyadi^

Er-xotinlar o^zaro boshqa xil shartnomalar tuzishga ham haqlidirlar (masalan, hadya etish, oldi-sotdi).

O^zaro moddiy ta'minot er-xotinlar bir-birlarini moddiy ta'minlashga majbur ekanliklarini anglatadi. Agar bunday yordam berishdan bosh tortilsa yoki shartnomaviy kelishuv b^olmasa, xotin (er) aliment olish uchun sudga murojaat qilish huquqidan foydalanishi mumkin.

Bunday talab bilan sudga murojaat etish huquqiga homilador xotin yoki mehnatga layoqatsiz va muhtoj er (xotin) ega b^oladi.

Muhtoj va mehnatga layoqatsiz er (xotin)ning xotin (er)idan ta'minot olish huquqi qonunda belgilangan hollarda nikoh tugatilganidan keyin ham tugatilmaydi. Er (xotin)ni ta'minlash uchun undiriladigan alimentning miqdori har doim pul bilan t^olanadigan qafiy summada belgilanadi.

j^Er va xotinning umumiy mol-mulkini b^olish hollarida, agar er va xotin o^rrtasidagi nikoh shartnomasida boshqacha hol nazarda tutilmagan b^olsa, er va xotinning ulushlari teng hisoblanadi. Sud voyaga yetmagan bolalar manfaatlarini va (yoki) er-xotindan birining e'tiborga loyiq manfaatini hisobga olib, er va xotinning umumiy mol-mulkidagi ulushlar tengligi prinsipidan chekinishga haqlidir. Umumiy mol-mulkni b^olishda sud er va xotinning har biriga mulkning qaysi qismi berilishi lozimligini aniqlaydi. Er (xotin)ga unga qarashli ulushdan aniq qiymatga ega b^olgan mol-

mulk beriladigan hollarda, xotin (er)ga tegishli pul yoki □zga kompensatsiya belgilanishi mumkin.

Nikohdan ajralgan er va xotinning umumiy mol-mulkni b□lish t□□risidagi talablariga nisbatan uch yillik da'vo muddati q□llaniladi. Er va xotinning har birining shaxsiy mulkiga quyidagilar kiritiladi:

- er va xotinning nikohga qadar o 'ziga tegishli bo 'lgan mol-mulki;
- har birining nikoh davomida hadya, meros tariqasida yoki boshqa bepul bitimlar asosida olgan mol-mulki;

- yakka tartibda foydalaniladigan buyumlar (kiyim-kechak, poyabzal, kosmetika va hk.), qimmatbaho buyumlar va zebziyatlardan tashqari;

- er-xotin □rtasida tuzilgan shartnoma asosida nikoh davomida olingan va er-xotinga tegishli bo 'lgan mulk.

Er-xotinning umumiy mol-mulkini b□lish er-xotindan birining talabiga k□ra, ular nikohda b□lgan davrda ham, nikohdan ajralishgandan keyin ham, shuningdek, kreditor er va xotindan birining umumiy mol-mulkdagi ulushiga undiruvni qaratish uchun umumiy mol-mulkni b□lish talabi bilan arz qilgan hollarda amalga oshirilishi mumkin.

Er-xotinning birgalikda orttirgan mulkini b□lish haqidagi da'volar nikohni tugatish t□□risidagi da'volar bilan bir vaqtda yoki nikoh FHDYO organlarida tugatilganidan keyin taqdim etilishi mumkin.

^Ota -ona va bolalarning huquq va majburiyatlari. Ota-ona va bolalarning □zaro munosabatlari oilada alohida □rin tutadi. Bular shaxsiy (nomulkiy) va mulkiy huquq va majburiyatlardir.

Shaxsiy huquqlar borasida bola ism, ota ismi va familiya olish huquqiga egadir.

Bolaga ism — ota-onaning kelishuviga binoan, ota ismi — otasining ismiga k□ra beriladi,

Bolaning familiyasi ota-onaning familiyasiga qarab belgilanadi.

Agar bola □zaro nikohda b□lmagan shaxslardan tu□ilgan va otalik qonuniy tartibda belgilanmagan b□lsa, otalik ixtiyoriy ravishda sud tomonidan belgilanadi (bolaning ota-onasi birgalikda yoki faqat otasining □zi FHDYO organlariga ariza bilan murojaat qilsa). □zaro nikohda b□lmagan ota-onadan tu□ilgan bola ota-onasi qonuniy nikohda b□lgan bolalarniki kabi huquq va majburiyatlarga ega.

Qonun otalik (onalik)ni da'vo qilishga ham y□l q□yadi, lekin bu faqat sud tartibida boiishi mumkin.

□zaro nikohda b□lmagan ota-onadan bola tu□ilgan taqdirda, bola ota-onasining birgalikdagi yoki otasining shaxsiy arizasiga k□ra, otalik sud tartibida belgilanishi mumkin.

Bola 18 yoshga t□lmagan (voyaga yetmagan) shaxsdir. U nafaqat shaxsiy, balki mulkiy huquqqa ham ega, unga hadya etilgan yoki meros qilib berilgan, buyumlarga egalik qilish huquqiga, □z ota-onasidan ta'minot olish huquqiga egadir, ammo bola ota-onasining mulkiga egalik qilish huquqiga ega emas va □z navbatida, ota-ona ham bolaning mulkiga egalik qilishga haqli emas.

Ota-ona va bolalarning alohida-alohida mulki b□lishi va birga yashab turganda ular bir-birlarining roziligi bilan bunday mulkka" egalik qilishlari va undan foydalanishlari mumkin.

Ota-ona voyaga yetmagan farzandlarining qonuniy vakili hisoblanadi, chunki ular □z huquq va majburiyatlarini mustaqil himoya qila olmaydilar.

Ota-ona nafaqat teng huquqlidir, balki bolalarni moddiy jihatdan ta'minlash, jismonan, ruhan va axloqan so□lom qilib tarbiyalash, ularni mustaqil hayotga tayyorlash borasida bir xil majburiyatga ham egadirlar. Ota-onaning huquqi bolaning manfaatiga xizmat qilishi kerak. Bola □z huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish huquqiga ega.

Afsuski, ba'zida ota-onalar □z majburiyatlarini bajarishdan bosh tortadilar, ota-ona huquqini suiiste'mol qiladilar, bolalar bilan shafqatsiz munosabatda b□ladilar, ularni tahqirlaydilar, surunkali ichkilikboz yoki giyohvand b□ladilar. Bunday hollarda ota-onalar sud qaroriga, asosan, ota-onalik huquqidan mahrum etiladilar.

J6ta -ona huquqidan mahrum qilishga doir ishlar prokuror hamda vasiylik va homiylik organi ishtirokida k□rib chiqiladi. u

Sud ota-onalik huquqidan mahrum qilish t□□risidagi ishlarni k□rib chiqishda bolaning ta'minoti uchun ota-onalik huquqidan mahrum qilingan ota-onadan (ularning biridan) aliment undirish masalasini hal qiladLr

^Ota-onalik huquqidan mahrum qilingan ota-ona qaysi bolaga nisbatan ota-onalik huquqidan mahrum qilingan b□lsa, shu bolaga nisbatan b□lgan qarindoshlik faktiga asoslangan barcha huquq-lardan, shu jumladan, undan ta'minot olish, shuningdek, bolaning fuqarolar uchun qonun hujjatlarida belgilangan imtiyozlar va nafaqalar olish huquqidan mahrum b□ladi. Ota-onalik huquqidan mahrum qilish ota-onani □z bolasini ta'minlash majburiyatidan ozod qilmaydi.^/

Qonun ota-onalik huquqini tiklashga ham y◻l q◻yadi, lekin bu faqat sud tartibida amalga oshiriladi.

Sud bolaning manfaatlarini hisobga olgan holda ota-onani ota-onalik huquqidan mahrum qilmay turib bolani ota-onadan (ularning biridan) olish t◻◻risida hal qiluv qarori chiqarishi (ota-onalik huquqini cheklashi) mumkin. Ota-ona huquqining cheklanishi ota-onani bolani shaxsan tarbiyalash huquqidan mahrum qiladi, lekin ota-onani bolani moddiy jihatdan ta'minlash majburiyatidan ozod qilmaydi.

*t Ota-ona hamda bolalar mulkiy huquq va majburiyatlarining mazmuni shundan iboratki^ta-ona voyaga yetmagan hamda voyaga yetgan-u, lekin mehnatga layoqatsiz va muhtoj bolalarni ta'min-lashga majburdirlar. Ota-ona voyaga yetmagan ◻z bolalarini ta'minlash t◻◻risida kelishuv tuzishga haqlidirlar. Aliment t◻lash haqidagi kelishuv aliment t◻lashga majbur shaxs bilan aliment oluvchi shaxs ◻rtasida yozma shaklda va notarial tartibda \ tasdiqlanib tuziladi. \y ' Bunda aliment t◻lash tartibi va shakli 'tomonlar ◻rtasida kelishilgan holda belgilanadi. Biroq alimentning miqdori aliment sud tartibida undirilganda bolalar olishi mumkin b◻lgan miqdordan kam b◻lmasligi kerak.

v^Mehnatga layoqatli voyaga yetgan bolalar, ◻z navbatida, mehnatga layoqatsiz va yordamga muhtoj ota-onalarini ta'min-lashga majburdirlar. Agar voyaga yetgan bolalar ◻z ota-onasiga ixtiyoriy ravishda moddiy yordam berishdan b◻yin tovtasalar, ota-ona sudga ◻z ta'minotlari uchun bolalardan aliment undirib berish uchun murojaat qilishga haqlidirlar. Alimentlarni sud qafiy pul summasida belgilaydi. Qonun alimentlarning indeksatsiya qilinishini nazarda tutadi. \y

*. Ota-ona qaramo◻idan mahrum b◻lgan bolalarni davlat alohida himoyaga oladi. Qonunda bunday bolalarni tegishli muassasalarga tarbiyalash uchun joylashtirish tartibi maxsus belgilab q◻yilgan b◻lib, ularga oilaga tarbiyalash uchun berish (farzandlikka olish) homiylikka olish yoki mehribonlik uylariga berish kabilar kiradi.

Farzandlikka olish — yuridik harakat. Chunki ota-ona bilan farzand ◻rtasida qanday huquqiy munosabatlar b◻lsa, farzandlikka oluvchilar va farzandlikka olinayotganlar ◻rtasida ham shunday munosabatlar ◻rnatiladi. Farzandlikka olin-gan bolalar barcha shaxsiy va mulkiy huquqlarda farzandlikka oluvchining ◻z bolalariga tenglashtiriladi.\r

Farzandlikka olishga faqat voyaga yetmagan bolalarga nisbatan va ularning manfaatidan kelib chiqqan holda y^ol q^oyiladi.

Qonun farzandlikka olinayotgan bolaning salomafligi holatiga qarab farzandlikka olish imkoniyatini cheklashni nazarda tutmaydi.

Agar ota-ona farzandlikka oluvchilar, bolaning kasalligi haqida ogohlantirilgan boisa, lekin, shunga qaramay, ular aynan shu bolani farzandlikka olamiz deb turib olsalar, bunday holda farzandlikka olishga ruxsat beriladi.

Farzandlikka olishda bola va farzandlikka oluvchi (farzandlikka oluvchining qarindoshlari) ^orta^osida^ogi munosabatlar homiylikka ^oxshab^o ma^oium muddatga emas, balki bir umrga ^ornatiladi. Farzandlikka olish faqat sud tartibida bekor qilinishi yoki haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Farzandlikka olish — ^ota^o jiddiy va ixtiyoriy huquqiy harakat. U faqat farzandlikka oluvchining iltimosiga binoan, yozma ariza berish y^oli bilan amalga oshiriladi. Arizaga tavsifnoma, qisqa tarjimai hol, sogii^oi haqida ma^oiumotnoma hamda vasiylik va homiylik organlari talab qilgan boshqa hujjatlar ilova qilinadi.

Farzandlikka olishdan kelib chiqadigan huquq va majburiyatlar tuman (shahar) hokimi farzandlikka olish haqida qaror chiqargan kundan paydo b^oladi.

Bolani bir vaqtning ^ozida^o ikki shaxs farzandlikka olishi mumkin. Bundan tashqari, bir shaxs va er-xotin ham farzandlikka olishi mumkin.

Qonunda ^ozaro^o nikohda boimagan ikki shaxsning bolani farzandlikka olishi taqiqlanmaydi.

Quyidagilar farzandlikka oluvchi b^ololmaydilar:

- voyaga yetmagan fuqarolar;
- ota-onalik huquqidan mahrum qilingan yoki ota-onalik huquqi cheklanganlar;
- qonun bilan belgilangan tartibda (sud qarori bilan) muomalaga layoqatsiz yoki muomala layoqati cheklangan deb topilganlar;
- asab kasalliklari yoki narkologiya muassasalarida r^oyxatda turuvchilar;

^ozbekiston Respublikasi Oila kodeksi 169-moddasining 1-qismida k^orsatilgan asoslar b^oyicha farzandlikka olganligi bekor qilingan sobiq farzandlikka oluvchilar;

- qasddan sodir etgan jinoyatlari uchun ilgari hukm qilinganlar.

Farzandlikka olish uchun ota-onalik huquqidan mahrum b^olmagan bola ota-onasining roziligi kerak.

Vasiylar homiyligida bo'lgan va ota-onasi yiq bolalarni farzandlikka olish uchun vasiyning roziiigi yozma shaklda ifodalangan bo'lishi, davlat bolalar muassasalarining tarbiyasi va ta'minotdagi bolalarning farzandlikka olish uchun shu muassasa ma'muriyatining roziligi bilan amalga oshiriladi.

Agar bola 10 yoshga to'lgan bo'lsa, farzandlikka olish uchun bolaning roziligi talab qilinadi. Farzandlikka olish uchun bolaning roziligini vasiylik va homiylik organi aniqlaydi.

Farzandlikka oluvchilar farzandlikka olinayotgan bolaning tug'ilishi qayd etilgan b daftarga uning ota-onasi deb yozilishi kerak.

Farzandlikka oluvchi bolaning familiyasi, otasining ismi va ismini o'zgartirish uchun, agar u 10 yoshga to'lgan bo'lsa, bolaning roziligi talab qilinadi.

Farzandlikka olish, albatta, farzandlikka olish qarori chiqqan joydagi FHDYO organlaridan ruxsatga o'tkazilishi shart.

Farzandlikka olinganlar va ularning ota-onasi (ota-ona tomonidan qarindoshlari) bir-birlariga nisbatan shaxsiy va mulkiy huquqlarini yiqotadilar hamda o'zaro majburiyatlardan ozod bo'ladilar.

Farzandlikka olinish vaqtida boquvchisini yiqotganlik uchun pensiya yoki nafaqa olish huquqiga ega boigan voyaga yetmaganlar farzandlikka olingan taqdirda ham ana shu huquqni saqlab qoladilar.

Farzandlikka olishni sir saqlash qonun bilan himoya qilinadi. Vasiylik va homiylik ota-onasining qaramo'idan mahrum boigan bolalarga ta'minot berish, ularni tarbiyalash va taiim berish, shuningdek, bunday bolalarning shaxsiy hamda mulkiy huquq va majburiyatlarini himoya qilish uchun belgilanadi. Vasiylik 14 yoshgacha boigan bolalarga belgilanadi. Homiylik 14 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan voyaga yetmaganlarga nisbatan belgilanadi. Vasiylik va homiylik organlari joylardagi o'zini-oz boshqarish organlaridir.

Vasiylik va homiylik vasiy yoki homiy tayinlanishga muhtoj bo'lgan shaxs yashayotgan joyda, agar shaxsning muayyan yashash joyi boimasa, vasiy yoki homiy yashayotgan joyda belgilanadi.

Vasiy va homiy tayinlanishidan manfaatdor shaxslar sudga murojaat qilishlari mumkin.

Quyidagi shaxslar vasiy va homiy etib tayinlanishlari mumkin emas:

- voyaga yetmagan fuqarolar;
- voyaga yetgan, ammo qonunda belgilangan tartibda muomala-laga layoqatsiz yoki muomala layoqati cheklangan deb topilganlar;

- ota-onahk huquqidan mahrum qilinganlar yoki ushbu huquqlar cheklanganlar;

- qasddan sodir etgan jinoyatlari uchun ilgari jazoga hukm qilinganlar.

Fuqarolar ularning roziligi bilangina vasiy va homiy etib tayinlanishi mumkin.

Vasiyga (homiylga) bolaning ta'minoti uchun har oyda O'zbekiston Respublikasining hukumati belgilagan miqdorda pul t^olab turiladi.

Vasiy va homiylar O'z qaramoqidagi voyaga yetmagan shaxslar bilan birga yashashi shart. Agar tarbiyasiga hamda huquq va manfaatlarining himoya qilinishiga salbiy ta'sir qilmasa, vasiylik va homiylik organining roziligi bilan 16 yoshga toigan homiylikdagi bolaning alohida yashashiga yoi q^oyiladi.

Ushbu Vasiylik va homiylik, farzandlikka olishdan farqli ravishda, quyidagi muddatlarga tayinlanadi:

> - vasiylik va homiylikdagi shaxs voyaga yetguncha;

■2. - vasiylik va homiylikdagi shaxs nikohga kirguncha;

^, - sudning fuqaroning muomalaga layoqatini cheklash haqidagi hal qiluvchi qarori bekor qilinguncha;

- voyaga yetmagan shaxs t^ola muomalaga layoqatli deb e'lon qilinguncha; v'

- voyaga yetmagan shaxslar ota-onasi tarbiyasiga qaytarilganda.

Vasiy va homiylarning vasiylik yoki homiylikdagi shaxslarning mol-mulkni boshqarish, ularga tegishli mol-mulkini boshqalarga O'ztkazish, vasiylik va homiylikdagi shaxslarga tegishli pul va boshqa qimmatli buyumlarni saqlash bilan boqiliq boshqa harakatlarni bajarish tartibi va shartlari, shuningdek, vasiylik va homiylikdagi shaxslarning mol-mulkini boshqarish va saqlash b^oyicha hisobot berish tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Qonunda ota-ona qaramoqidan mahrum boqilgan bolani tarbiyalash uchun uni tutingan oilaga berish ham nazarda tutiladi. Bu vasiylik va homiylik organlari bilan tutingan ota-ona O'rtasidagi O'zaro tuzilgan kelishuv asosida amalga oshiriladi. Voyaga yetmagan bola tutingan oilaga kelishuvda belgilangan muddatga tarbiyalash uchun beriladi.

Tutingan ota-ona tarbiyalashga olingan bolaga nisbatan vasiy (homiyl) kabi huquq va majburiyatlarga egadirlar. Tutingan ota-onani vasiylik va homiylik organlari tanlaydi. Oilaga tarbiyaga olingan bolaning ta'minoti uchun O'zbekiston Respublikasining hukumati belgilagan miqdorda har oyda nafaqa to'lab turiladi.

Bundan tashqari, qonunda tutingan ota-ona mehnat haqining miqdori belgilanadi hamda bunday oilaga muayyan imtiyozlar beriladi. Uzrli sabablar (kasalligi, oilaviy yoki mulkiy mavqeining o'zgarishi) mavjud bo'lsa, bolalarni tarbiyaga olish tashkilotidagi kelishuv muddatidan ilgari bekor qilinishi mumkin.

Chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar o'rtasidagi oilaviy munosabatlar.

O'zbekiston fuqarolarining chet el fuqarolari bilan nikohlari O'zbekistonda umumiy asoslarda tuziladi. Buning uchun O'zbekiston Respublikasi bilan fuqarolik, oilaviy va jinoiy ishlar bo'yicha huquqiy yordam berish kelishuviga imzo chekkan mamlakatlarning fuqarolari nikoh tuzishga huquqiy layoqati borligini tasdiqlovchi hujjatni (albatta, bu hujjatni o'sha chet el davlatining tegishli organi bergan bo'lishi kerak) taqdim etishlari kerak.

O'zbekiston fuqarolari va O'zbekiston hududidan tashqarida yashovchilar o'rtasidagi nikoh O'zbekiston Respublikasining diplomatik vakolatxonalari yoki konsullik muassasalarida tuziladi.

O'zbekiston fuqarolari bilan chet el fuqarolari yoki fuqaroligi bo'lmagan shaxslar o'rtasidagi hamda O'zbekiston hududidagi chet el fuqarolari o'rtasidagi nikoh O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga asosan tugatiladi. O'zbekiston hududidan tashqarida tugatilgan nikoh nikohni tugatish haqidagi qarorni qabul qiluvchi organlarning vakolati tegishli chet davlatning qonunchiligiga rioya etilgan holda rasmiylashtirilgan bo'lsagina haqiqiy deb tan olinadi.

Er-xotinning mulkiy va shaxsiy nomulkiy huquq va majburiyatlari, ota-ona va bolaning huquq va majburiyatlari, voyaga yetmagan bolalar va oilaning boshqa a'zolarining aliment majburiyatlari, ular birgalikda yashayotgan davlat hududida amalda boigan qonuniarda belgilanadi.

Bola tug'ilishiga koin qaysi davlatning fuqarosi bo'lsa, o'sha davlatning qonunlari otalikni belgilaydi. Farzandlikka olish hamda farzandlikka olishni bekor qilish farzandlikka olinayotgan bola fuqarosi bo'lgan davlatning qonunlariga binoan amalga oshiriladi.

Xorijiy davlat oila huquqining normalari O'zbekiston Respublikasining huquq tizimi asoslariga zid keluvchi hollarda qo'llanilmaydi. Bu hollarda O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari qo'llaniladi.

Oila qonunchiligining asosiy vazifasi oila, onalik, otalik va bolalikni himoya qilishdir.

Oila huquqining normalari oilani mustahkamlashga, qazaro muhabbat tuyqulariga asoslangan oilaviy munosabatlarni qurish, ishonch va qazaro hurmat, hamdardlik, hamkorlik va oila oldida uning har bir a'zosining mas'ulligini oshirishiga yoqaltirilgan.

Oila qonunchiligi biron-bir shaxsning oila masalalariga qzboshimchalik bilan aralashishiga yoi qqymaydi hamda oila a'zolari qz huquqlarini tqsqinliksiz amalga oshirishini va ularning himoya qilinishini ta'minlaydi.

Oilaviy munosabatlarni tartibga solish quyidagi prinsiplarga asoslanadi:

- davlatning faqat FHDYO organlarida tuzilgan nikohni tan olishi;
- erkak va ayol nikoh ittifoqining ixtiyoriyligi;
- er va xotinning oilada teng huquqliligi;
- oilaviy muammolarning qzaro rozilik asosida hal etilishi;
- bolalarni oilada tarbiyalashning ustunligi;
- bolalarning kamol topishi va farovonligi haqida ota-ona va davlatning qamxqrlik qilishi;
- oilaning voyaga yetmagan va mehnatga layoqatsiz a'zolari huquq va manfaatlarining himoya qilinishini ta'minlash;
- nikoh tuzayotganda va oilaviy munosabatlarda ijtimoiy, irqiy, milliy, til va diniy mansublik belgilariga qarab fuqarolar huquqlarining har qanday shakldagi cheklanishini man etish;
- fuqarolarning oiladagi huquqini faqat qonunda nazarda tutilgan va normadan chiqib ketmagan holda hamda oilaning boshqa a'zolari va boshqa fuqarolarning qonuniy huquqlari va manfaatleri, axloqi, sogiiqini himoya qilish maqsadidagina cheklash.

Oila qonunchiligi quyidagi munosabatlarni tartibga soladi:

- nikoh tuzish tartibi va sharti;
- nikohni tugatish va uni haqiqiy emas deb topish;
- oila a'zolari qrtasidagi mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabatlarni er-xotin, ota-ona va bolalar, farzandlikka oluvchilar va farzandlikka olinganlar qrtasida);
- qarindosh-uruq va boshqa shaxslar qrtasida;
- ota-ona qaramoqidan mahrum bqlgan bolalarni oilada tarbiyalash tartibi va shakllarini belgilash.

qzbekiston Konstitutsiyasining 63, 64, 65 va 66-moddalari oilaviy munosabatlarni tartibga solish xususiyatlarini aks ettiradi.

qzbekiston Respublikasining 1998-yili 30-aprelda qabul qilingan Oila kodeksi huquqning bu sohasidagi asosiy hujjat hisoblanadi.

Nikoh — ayol va erkakning erkin, teng huquqli ittifoqi. Bunda ular nikoh yoshiga yetgan boʻlishi va boshqa nikohda boʻlmasligi kerak. Bundan tashqari, nikoh qonun belgilagan shart va tartibga rioya qilgan holda va albatta, oila tuzish maqsadida tuzilgan boʻlishi kerak.

Nikohning haqiqiy emasligi shartlarini hamda nikohning haqiqiy emas deb topilganligini tan olishning huquqiy oqibatlarini aniqlash muhimdir. Nikohni haqiqiy emas deb topishning asosiy shartlaridan biri uning soxtaligi, ya'ni, nikoh oila qurish maqsadisiz ruyxatdan otkazilganligidir.

Nikoh tugatilishining quyidagi sabablari mavjud: er-xotindan birining vafoti yoki sudning ulardan birini vafot etgan deb e'lon qilishi; er-xotindan biri yoki har ikkalasining arizasiga muvofiq nikohdan ajratish yoli bilan, shuningdek, sud muomalaga layoqatsiz deb topgan er yoki xotinning vasiysi bergan arizaga muvofiq.

Nikohni tugatishning ikki tartibi belgilangan: sud orqali va FHDYO organlari orqali.

Oilaviy munosabatlarda er va xotin tengdirlar. Ular kasb, yashash joyini tanlashda erkin huquqqa egadirlar, bolalarni tugatish, tarbiyalash, ta'lim berish va oilaning boshqa muammolarini hal etadilar. Er-xotinning nikoh davrida orttirgan mulki ularning umumiy mulki hisoblanadi. Umumiy mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni boshqarish qizaro rozilik asosida amalga oshiriladi.

Sozinggi yillarda nikohlanuvchi shaxslarning nikoh shartnomalarini tuzishga bo'liq masalalar umumiy qiziqish uyotmoqda.

EKOLOGIYA HUQUQI ASOSLARI

1-§. Ekologiya huquqining tushunchasi, xususiyatlari va umumiy ekologiya tizimida tutgan o'rnini

V XX asrda yuzaga kelgan fan-texnika taraqqiyoti natijasida yaratilgan yangi texnika vositalari, ishlab chiqarish obyektlari o'z navbatida tabiatga bo'lgan ta'sirini oshishi misli kutilmagan ekologik salbiy oqibatlarni keltirib chiqardi.

Shuning uchun ekologik munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan ijtimoiy-huquqiy chora-tadbirlar tizimi ishlab chiqildi va amalga oshirila boshladi.

Ushbu holat ekologik-huquqiy munosabatlar doirasi va darajasini o'rganuvchi ekologiya huquqi fanining paydo bo'lishi va rivojlanishiga zaruriyat yaratdi.

Ekologiya huquqi — tabiat bilan jamiyat o'rtasida paydo bo'ladigan ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tomondan tartibga solishni o'rganuvchi fandır. u

Ekologiya huquqi bugungi kunda O'zbekiston Respublikasining mustaqil huquq tizimida o'z o'rnini va salohiyatiga ega bo'lgan alohida yonaliş va xususiyatlarga ega bo'lgan huquq sohasi hisoblanadi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, har bir huquq sohasining mohiyati tartibga solinayotgan ijtimoiy munosabatlar doirasi va darajasiga bog'liq bo'ladi. Shu jumladan, ekologiya huquqi huquq tizimining sohasi sifatida tartibga solayotgan ijtimoiy munosabatlarning kengligi, murakkabligi, xilma-xilligi va o'ziga xos xususiyatlari bilan boshqa huquq sohalaridan ajralib turadi¹³.

Hammamizga ma'umki, davlat va huquq nazariyasiga asosan, huquq sohalari ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish jarayonida tutgan o'rnini va ishtiroki darajasi doirasi nuqtai nazaridan mustaqil va kompleks (majmualashgan yoki keng qamrovli, keng tarmoqli) huquq sohalariga bo'linishi mumkin. Mustaqil huquq sohalari ijtimoiy munosabatlarni asosan, o'zining kuchi, imkoniyatlari darajasida tartibga soladi. Masalan, ma'muriy huquq, jinoyat huquqi, fuqarolik huquqi, mehnat huquqi va boshqalar.

¹³ Xolmurodov J.T. «Ekologiya va qonun». — T.: «Adolat», 2000.

Keng qamrovli (kompleks) ahamiyatga ega boʻlgan huquq sohalari ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda boshqa huquq sohalarining huquqiy qoida-talablari va tamoyillardan foydalanadi.

Ekologiya huquqi ham tabiat-jamiat tizimidagi global ahamiyatga ega boʻlgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda birinchi navbatda ekologik umummajburiy ahamiyatga ega boʻlgan tamoyil, usul va qoida-talablardan foydalanadi, ikkinchidan, ushbu murakkab ekologik muammolarni hal qilish, ularning huquqiy tartibotini ta'minlashda qaro boʻliq boʻlgan huquqning boshqa sohalarining kuch va imkoniyatlaridan foydalanadi. Chunki, ekologiya huquqi hal qilishga qaratilgan ekologik muammo va vazifalarning kengligi, murakkab va ahamiyatliligi sababli faqatgina jamiyat hayotining ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-madaniy jabhalarida mavjud boʻlgan barcha vosita chora-tadbirlarni safarbar qilish orqali ekologik munosabatlarni tartibga solish mumkin.

Shuning uchun ham ekologik muammolarni hal qilishga qaratilgan ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda ekologik tamoyil, qoida va talablar bilan bir qatorda boshqa huquq sohalari ya'ni, ma'muriy, jinoiy, fuqarolik, mehnat va xalq-huquqiy vosita va qoida-talablaridan foydalanadi.

Demak, ekologiya huquqi — tabiat va jamiyat tizimida paydo boʻladigan ekologik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan keng qamrovli va koʻp tarmoqli huquq sohalaridan biri boʻlib hisoblanadi.

Shuni ta'kidlash joizki, har bir fan yoki huquq sohasi yoki ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish jarayonida tutgan oʻrni va tartibga solinayotgan munosabatlarning kengligi keng qamrovli xususiyatlariga ega boʻladi.

Shu jumladan, ekologiya huquqi ham birinchi navbatda huquq tizimining alohida sohasi sifatida boshqa huquq sohalari bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, huquqning umum e'tirof etilgan tamoyil, shakl va qoidalardan foydalanib, rivojlanib bormoqda. Shuning bilan bir qatorda ekologiya huquqi tartibga solayotgan ijtimoiy munosabatlar tabiat qonuniyatlari, tabiiy resurslar, ekologik tizim va komponentlarga ta'sir etish ya'ni holatining yomonlashishi, miqdorining kamayishi, muvozanatning buzilishi, turlarning yoʻqolib ketishi va hokazolar kabi jarayonlarda paydo boʻladi. Hammamizga ma'lumki, inson tabiat mahsuli, uning bir qismi, tabiat qonuniyatlari doirasida shakllangan, rivojlanayapti va taraqqiy etib boradi. Bir sʻz bilan aytganda «Tabiat-jamiat» tizimida tabiat beqiyos darajada ustun huquqqa, kengligi va

salohiyatga egadir. Shuning uchun ham jamiyat o'z taraqqiyotiga erishmoqchi bo'lsa, albatta tabiatning muqaddas, ustuvor qonuniyatlarini anglashi, e'tirof etishi, o'z xatti-harakatlarini moslashtirishi va eng muhimi o'z ehtiyojlarini qondirish bilan bo'liq harakat yonalishlari tabiatning holatiga bo'lab rivojlantirishi lozim bo'ladi. Kib turibmizki, ekologik-huquqiy munosabatlarni tartibga solishda tabiiy qonuniyatlarning ustuvorligi o'z navbatida ekologiya huquqining boshqa huquq sohalaridan farq qiluvchi, ajralib turuvchi xususiyatlari mavjudligini taqozo etadi. Ushbu xususiyatlar birinchidan, ekologik munosabatlarni tartibga solishda tabiat qonuniyatlarini ustunligini ta'minlash; ikkinchidan, jamiyat hayotida shakllangan ekologik umum majburiy tamoyil, qoida-talablarning ijtimoiy munosabatlarini tartibga solishda qo'llash; uchinchidan, ekologik munosabatlarni tartibga solish mexanizmida konstitutsiyaviy, ma'muriy, mehnat, jinoiy, fuqarolik, xalq-huquqiy chora-tadbirlaridan foydalanish va tartinchidan, ekologik muammolarni hal qilishda jamiyat hayotida ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy-madaniy jabhalarini chora-tadbirlarini keng safarbar qilish bilan belgilanadi. Ekologiya huquqi murakkab ta'limot tizimiga ega bo'lib, tabiat qonuniyatlari va jamiyat qonunlarining o'zaro moslashishi, muvofiqlashishi natijasida shakllanadi, rivojlanadi va taraqqiy etadi.*Shuning uchun ham tabiatda bo'ladigan o'zgarishlar, voqea-hodisalar bilan bo'liq nazariy ta'limot va bilimlar o'z navbatida jamiyatning tabiat sir-asrirlari, ilmini chuqurlashtirishga xizmat qiladi. Chunki, tabiiy bilimlarni o'rganish o'z navbatida jamiyatning tabiat bilan bo'ladigan o'zaro munosabatlarini uyulastiradi, har bir davlat ekologik siyosati yonalishlarini oqilona belgilashga xizmat qiladi.

Biz ekologiya huquqi fanini chuqurroq o'rganmoqchi bo'lsak, avvalambor, «Ekologiya fani» haqidagi umumiy tushuncha va yonalishlarini yetarli anglashimiz kerak bo'ladi.

Ekologiya — murakkab tizimga ega bo'lgan, tirik organizmlarning yashash sharoiti va shu organizmlarning o'zlari yashab turgan muhit bilan o'zaro murakkab munosabatlarini o'rganuvchi fandır.

1866-yilda nemis biologi o'z ilmiy asarida birinchi bo'lib «Ekologiya» atamasini fanga kiritib, uning ma'nosini tirik organizmlarning o'zaro va ularning yashash muhiti bilan bo'liqligini o'rganuvchi ta'limot sifatida ifodalaydi¹⁴.

Ekologiya atamasi yunoncha «oikos» — turar-joy, yashash muhiti, uy, — «logos» — ta'limot, degan ma'noni bildiradi. Bir sўz bilan aytganda, ekologiya biz yashab turgan muhit, uy, vatanimiz haqidagi fandir.

Demak, ekologiya huquqi fani global ahamiyatdagi ekologiya fanining tarkibiy qismlaridan biri bo'lib hisoblanadi. Shuning bilan bir qatorda ekologiya huquqi fani «Tabiat-jamiat tizimi»da turli shakl va yo'nalishlarda paydo bo'ladigan qazaro ta'sirlarni barqarorlashtirish, harakat yo'nalishlarini aniqlash, jamiyat a'zolarining tabiatdan foydalanish bilan bo'liq ehtiyojlarini qondirish me'yorlarini rnatish, tabiat qonunlari darajasida atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish talablarini belgilash kabi mas'uliyatli vazifalarni zida mujassam etgan.

2-§. Ekologiya huquqining asosiy yo 'nalishlari va predmeti

Tabiat va jamiyat rtasidagi qazaro ta'sirlar natijasida turli ijtimoiy munosabatlar paydo bo'ladi. Ushbu sohada ijtimoiy munosabatlarni biz ijtimoiy-ekologik munosabatlar deb ataymiz.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, ijtimoiy-ekologik munosabatlar shakli, mazmuni jihatdan turli-tuman bo'lib, ushbu munosabatlarni tartibga solishda ham keng qamrovli chora-tadbirlar amalga oshirilishini taqozo etadi.

Ijtimoiy-ekologik munosabatlarni yo'nalishlarini ilmiy jihatdan asoslangan holda oqilona aniqlash z navbatida, ushbu munosabatlarni tartibga solish huquqiy mexanizmni ixchamlashtiradi va amalga oshirishga yordam beradi.

Bugungi kunda tabiat-jamiat tizimidagi ijtimoiy munosabatlar uchta quyidagi asosiy yo'nalishlarda paydo bo'ladi:

- 1. Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bilan bo'liq ekologik-huquqiy munosabatlar;*
- 2. Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bilan bo'liq ekologik-huquqiy munosabatlar;*
- 3. Aholini ekologik xavfsizligini ta 'minlashga qaratilgan ekologik-huquqiy munosabatlar.*

Ushbu ekologik-huquqiy munosabatlar yo'nalishlari z mazmun-mohiyatiga kora bir-biri bilan chambarchas bo'liq bo'lib, jamiyatning tabiat bilan qazaro ta'sirlar tizimida tutgan rni

muammolarni hal qilishda qoʻllaniladigan chora-tadbirlari, uslublari va ularning xos xususiyatlari bir-biridan farq qiladi.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish — jamiyatda yer, yerosti boyliklari, suv, iklim, hayvonot va oʻsimlik dunyosi hamda atmosfera havosini muhofaza qilish, tabiiy hosilalar va ekologik komplekslarni saqlash, qayta tiklash, atrof-muhitning biologik xilma-xilligini ta'minlash bilan bogʻliq qoida-talab, chora-tadbirlarning yigʻindisi hisoblanadi. Ayniqsa, XX asrda tabiiy muhitni muhofaza qilish yigʻinalishiga katta e'tibor berilib, har bir davlatda turli dastur, rejalar va qonunchilik hujjatlari qabul qilingandir.

Atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bilan bogʻliq chora-tadbirlarni amalga oshirishga qaratilgan qonunchilik hujjatlari, qoida-talablari muhofaza ahamiyatidagi ijtimoiy-ekologik munosabatlarini tartibga soladi.

Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish deganda, jamiyat a'zolarining ularning ehtiyojlarini qondirish maqsadida tabiatning foydali qismlarini qayta taqsimlashi tushuniladi. j Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish — jamiyatning turli ehtiyojlarini qondirish maqsadida yer, yerosti boyliklari, suv resurslari, atmosfera havosi, oʻsimlik va hayvonot dunyosida foydalanishga qaratilgan ilmiy jihatdan davlat dastur va rejalar, qonunchilik hujjatlari qoida-talablari yigʻindisidan iboratdir.

Ekologik xavfsizlikni ta'minlash bilan bogʻliq huquqiy munosabatlar tizimi — atrof tabiiy barqarorligi, aholining sogʻiniga xavfli ta'sir etuvchi omillarni kamaytirish, oldini olish, cheklash va bartaraf etishga qaratilgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy sohadagi quyidagi chora-tadbirlarni ularning ichiga oladi:

- ekologik xavfli hudud, ekologiya ofati mintaqalarini aniqlash;
- ekologiya ekspertizasini joriy etish;
- ekologik xavfli va zararli ishlab chiqarish obyektlarini pasportlashtirish;
- xavfli va zararli ishlab chiqarish turlarifaoliyatiga ruxsatnomalar berish;
- tabiiy ofat, sel, toshqin va texnogen avariylarni aniqlash, oldini olish;
- aholining ekologik-huquqiy madaniyatini oshirish;
- aholining sanitariya-gigiyena sharoitlarini yaxshilash va boshqalar. *-'''

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, yuqorida tavsiflangan ekologik-huquqiy munosabatlar davlat ekologik siyosatining asosiy yigʻinalishlarni tashkil etadi.

Ma'lumki, har bir fan shu jumladan, huquq sohasi qiziga tegishli ijtimoiy munosabatlar tizimini qrganish va tartibga solish nazariy-amaliy qoida-talablar tizimiga ega bo'lib, ushbu fanning predmetini tashkil etadi.

Ekologiya huquqi huquq tizimining alohida sohasi sifatida ijtimoiy-huquqiy munosabatlar yqnalishlarini qrganish va tartibga solishni qamrab oluvchi qz predmetiga egadir.

v/Ekologiya huquqining predmeti — atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash jarayonida paydo bo'ladigan ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tomondan tartibga solishdan iboratdir. y

3-§. Ekologiya huquqining tamoyillari, usullari va tizimi

Har bir fan sohasi, shu jumladan, ekologiya huquqi fani ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish jarayonida qz yqnalishlari, ya'ni tamoyillarga ega boiib, qz navbatida har bir fan sohasining maqsad va vazifalaridan kelib chiqadi.

Ekologiya huquqining tamoyillari — tabiat-jamiyat tizimidagi o'zaro munosabatlar yo 'nalishi, chegaralarini belgilab berishda ekologik-huquqiy mexanizmining barqarorligini kafolatlashda va qonunchilik qoida-talablarning ekologik munosabatlarini tartibga solish tartibini belgilashda muRim ahamiyatga egadir.

Tabiat va jamiyat qrtasidagi qzaro munosabatlar juda xilma-xil va murakkab bo'lganligi uchun ham ekologiya huquqining tamoyillarini quyidagi tizimga bo'lishimiz mumkin:

- davlat va huquqning umumiy tamoyillari;
- atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishga oid tamoyillari;
- tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga qaratilgan tamoyillar.

Ekologiya huquqi huquq tizimining sohasi sifatida ekologik munosabatlarni tartibga solishda davlat va huquqning quyidagi tamoyillaridan foydalanadi:

- qonuniylik;
- ijtimoiy adolat;
- oshkoralik;
- ishontirish va majburlov choralarining hamkorligi;
- shaxslarning huquq va burchlarining birligi va boshqalar. Atrof tabiiy muhit barqarorligini ta'minlash va tabiatni muhofaza qilishning asosiy tamoyillari quyidagilarni qz ichiga oladi:

- biosfera va ekologiya tizimlari barqarorligi hozirgi va kelgusi avlodning genetik fondini saqlash;
- atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishda tabiat qonuniyatlari ustuvorligini tan olish;
- fuqarolarning hayot uchun qulay tabiiy muhitga ega bo'lish huquqini ta'minlash;
- jamiyatning ekologik, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy manfaatlarini uyqunlashtirish;
- tabiatni muhofaza qilish sohasida milliy, mintaqaviy va xalqaro uyqunlashtirish;
- tabiatni muhofaza qilish chora-tadbirlarining tabiiy resurslardan foydalanish tadbirlaridan ustuvorligini tan olish;
- tabiatni muhofaza qilish faoliyatini raqbatlantirish;
- tabiiy resurslar holatini tiklash majburiyligi;
- ekologiya ekspertizasini otkazishning majburiyligi;
- ekologik qonunchilik qoidalarni buzganlik uchun javobgarlikning qoilanilishi va boshqalar.

Tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga qaratilgan ijtimoiy munosabatlar quyidagi tamoyillar doirasida tartibga solinadi:

- tabiiy resurslardan faqat ilmiy asoslangan holda oqilona foydalanishning zarurligi;
- tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish faoliyatini raqbatlantirish;
- yer, yerosti boyliklari, oqsimlik va hayvonot dunyosidan maxsus foydalanganlik uchun haq to'lash va umumiy asosda foydalanganlik uchun haq to'lamaslik;
- yerlardan belgilangan toifalar doirasida maqsadli foydalanish;
- qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning ustuvorligi;
- tabiiy resurslar kadastrini yuritish majburiyligi va boshqalar.

Tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, davlat va ekologik funksiyasi ushbu tamoyillar asosida va doirasida amalga oshirilib, atrof tabiiy muhit barqarorligini ta'minlash, aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash va tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga xizmat qiladi.

Ekologiya huquqi o'z predmeti, yo'nalishlari, maqsad va vazifalariga ega bo'lgani kabi o'z usullariga ham ega bo'lib, ushbu usullar tabiat-jamiyat tizimidagi ijtimoiy munosabatlar holatiga ta'sir etish orqali katta ahamiyatga egadir.

Hozirgi paytda ekologik munosabatlar qatnashayotgan jismoniy va yuridik shaxslar xatti-harakatlarini to'g'ri yo'naltirish uchun turli usullar qo'llanilib, ularning ko'pini ortib bormoqda.

Ekologik-huquqiy munosabatlar tizimida quyidagi usullardan foydalaniladi:

1. *Ekologizatsiyalashtirish.*
2. *Ma'muriy-huquqiy.*
3. *Fuqaroviy-huquqiy.*

Ekologizatsiyalashtirish usuli bugungi kunda jamiyat hayotining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy jabhalariga tobora kirib borib, tabiat qonuniyatlarining ustuvorligini ta'minlash, tabiatni muhofaza qilish chora-tadbirlarining ishlab chiqarish jarayoniga qo'llanilishi so'lom ekologik muhitga erishish zaruriyatini oldimizga qo'ymoqda. Ushbu usul shaxs, davlat va jamiyat hayotining barcha jabhalarini ekologik qoida-talablar asosida olib borilishini taqozo etadi.

Ma'muriy-huquqiy usul — davlat va huquqning muhim usullaridan biri bo'lib, davlatning majburlov chora-tadbirlarining qo'llanilishida namoyon bo'ladi.

Ekologiya huquqida ma'muriy-huquqiy usul keng qo'llaniladi. Bu atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlovchi qoida-talablarning belgilanishi, barcha yuridik va jismoniy shaxslari tomonidan amal qilinishining majburiyligi, ekologik qoida-talablarni buzganlik uchun javobgarlik chora-tadbirlarini o'z ichiga oladi.

Fuqaroviy-huquqiy usul ekologiya huquqida tobora rivojlanib borayotgan usul sifatida bevosita ekologik-huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining tengligi, mulkning daxlsizligi, moddiy raqobatlantirish, tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan foydalanishda iqtisodiy chora-tadbirlarning qo'llanilishida namoyon bo'ladi.

Ekologiya huquqi — tabiat-jamiyat tizimidagi murakkab munosabatlarni tartibga soladi, shuning uchun ham turli tushunchalar, institutlar, toifalar keng qo'llanib, ekologik-huquqiy qoida-talablarni qo'llanilishi va mazmunini ochib berishga xizmat qiladi. ^ Ekologiya huquqining tizimi — ekologik munosabatlarni tartibga solishdagi ahamiyati va mazmuniga ko'ra asosiy institut, toifa va nazariy-huquqiy masalalarning ma'lum tartibda joylashishidir.

Biz murakkab ekologik-huquqiy munosabatlar yonilishlarini tahlil qilish va rrganishni yengillashtirish maqsadida ekologiya huquqi tizimini ikki qismga, ya'ni, umumiy va maxsus qismga bo'lib rrganamiz.

Ekologiya huquqining umumiy qismi:

- tabiat va jamiyat rtasidagi ozaro bo'liqligi;

- ekologiya huquqining tushunchasi, predmeti va tizimi;
- tabiiy resurslarga nisbatan mulk huquqi;
- ekologiya sohasida davlat boshqaruvi;
- ekologiya nazorati va ekologiya ekspertizasining huquqiy holati;
- ekologiya huquqining umumiy qismi qonunchilikni buz-ganlik uchun javobgarlik kabi mavzularni o'z ichiga olib, tabiatni muhofaza qilish va ulardan foydalanishning ilmiy-nazariy jihatlarini, huquqiy asoslari, ekologik-huquqiy mexanizmi va uning elementlarining umumiy ekologik-huquqiy qoidalarini bel-gilaydi.

Maxsus qismi esa tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va muhofaza qilish bilan bog'liq quyidagi:

- yerlarni muhofaza qilish va ulardan foydalanishning huquqiy holati;
- suv resurslarini muhofaza qilish va ulardan foydalanishning huquqiy holati;
- yerosti boyliklarining huquqiy holati;
- o'qimlik dunyosidan foydalanish va muhofaza qilishning huquqiy holati;
- hayvonot dunyosini muhofaza qilish va ulardan foydalanishning huquqiy holati;
- atmosfera havosini muhofaza qilishning huquqiy holati;
- alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlarning huquqiy holati;
- xalq xo'jaligi sohalari va aholi punktlarida atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish;
- atrof tabiiy muhitni xalqaro-huquqiy muhofaza qilish kabi har bir tabiat obyektiining huquqiy holatini qamrab oluvchi maxsus ahamiyatdagi ekologik-huquqiy qoidalarini o'z ichiga oladi.^v

Ekologiya huquqi manbalarining tushunchasi, xususiyatlari va tizimi.

Har bir fan, huquq sohasi o'z manbalariga ega bo'lib, ushbu manbalar asosida rivojlanadi.

Tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga solishda yordam beradigan, qatnashadigan huquqiy hujjatlar ekologiya huquqining manbasi sifatida qaralishi mumkin.

Ekologiya huquqining manbalari me'yoriy-huquqiy hujjatlar hisoblanadi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, har qanday huquqiy hujjat manba bo'lib xizmat qilmaydi.

Ekologiya huquqining manbasi sifatida qaralayotgan huquqiy hujjat quyidagi talablarga javob berish kerak:

1. Vakolatli davlat organlari tomondan qabul qilinganligi.
2. Belgilangan doirada majburiy ahamiyat kasb etishi.
3. Ekologik qoida-talablarni belgilashi.
4. Rasmiy shakl, tuzilish, amal qilish muddatlari va boshqa atributlarga ega bo'lishi, hokazo.

Ekologiya huquqining manbalari deganda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishga xizmat qiladigan qonunchilik hujjatlari tushuniladi.

Ekologik munosabatlarni tartibga soluvchi konstitutsiyaviy qoidalar, O'zbekiston Respublikasi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, Vazirlar Mahkamasining farmon va qarorlari, Maxsus vakolatli davlat boshqaruv organlari hamda mahalliy davlat hokimiyat organlarining me'yoriy hujjatlari yig'indisi ekologik qonunchilik hujjatlari tizimini tashkil etadi.

Ekologiya huquqining manbalari keng qamrovli ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishi uchun ham ularni quyidagicha tasniflash mumkin:

- yuridik kuchi bo'yicha manbalar qonunlar va qonun osti me'yoriy hujjatlarga bo'linadi.

Ekologik munosabatlarni tartibga solinishi yig'inalishlari bo'yicha:

- tabiatni muhofaza qilish qonunchiligi;
- tabiiy resurslardan oqilona foydalanish qonunchiligi;
- aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash qonunchiligi.

Munosabatlarni tartibga solish predmeti bo'yicha:

- umumiy va maxsus ekologik qonunchilik hujjatlari;
- huquqiy tartibga solish holati bo'yicha moddiy va protsessual ahamiyatidagi qonunchilik hujjatlari;
- qonunchilik hujjatlarining tizimi bo'yicha oddiy, kodifikatsiyalashgan va manbalar.

Qonunchilik hujjatlarining qo'llanilish doirasi bo'yicha:

- hududiy-mintaqaviy;
- respublika miqyosida;
- xalqaro miqyosidagi manbalar va hokazo.

Tabiat-jamiat tizimida qazaro munosabatlarni tartibga solishda bir tomondan qonun, farmon, qaror, nizom kabi me'yoriy hujjatlar, ikkinchi tomondan, ushbu qonun hujjatlarini qo'llanilishiga yordam berish va davomiyligini ta'minlashda ekologik normativ, standart

va y^oriqnomalar kabi minglab me'yoriy-texnik ahamiyatdagi hujjatlar q^ollaniladi¹⁵.

Ekologiya huquqining manbalari boshqa huquq sohalari manbalari bilan chambarchas bo^lliq b^olib, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish tamoyillari, usullari, qoidalarini q^ollashda umumiylikka egadir.

Ekologik qonunchilik hujjatlari murakkab tizimga ega b^olib, o^z mazmun-mohiyatiga k^ora biz ularni o^rganish oson boiishi uchun uchta asosiy qismga b^olamiz:

- ekologiya huquqining konstitutsiyaviy asoslari;
- ekologiya sohasidagi o^rzbekiston Respublikasining qonunlari tizimi;
- ekologiya sohasidagi qonun osti me'yoriy hujjatlar tizimi.

4-§. Tabiatni muhofaza qilish prinsiplari (qoidalari)

Tabiat va jamiyat o^rtasidagi munosabat shakllari va konsepsiyalaridan kelib chiqadigan hamda ekologik qonunlarni maqsadi va mohiyatini belgilab beradigan uchinchi qadam — kishilarning jamiyatdagi ekologik munosabatlarida amal qilishi kerak b^olgan asosiy prinsiplari yoki qoidalari. Bu prinsiplar tabiat qonuniyatlariga asoslangan b^olib ular quydagilardan iboratdir:

1. Tabiiy hodisa va jarayonlar k^opqirralikdir. Shuning uchun ham ular har tomonlama obyektiv baholanishi kerak. Bu degan s^oz har bir tabiiy hodisa yoki obyektga xalq x^ojaligining sohaviy zaruriyatiga qarab yondashish kerak. Lekin bu sohaviy yondashuv avvalambor, ekologik tizimlarni saqlab qolish va ularni qayta tiklash nuqtai nazaridan amalga oshirilishi maqsadga muvofiq b^oladi.

O^rta Osiyo sharoitida o^rmon — qurilish yoki kimyoviy xom ashyo manbai emas, balki ekologik tizim yoki landshaftlarni bir me'yorda ushlab turuvchi element sifatida qaralishi kerak. Chunki bu mintaqada bor y^ol^li umumiy maydonning bir foizidan oshmaydigan siyrak daraxtzor va butazorlar suv va tuproq muhofazasida «yashil qalqon», iqlimni m^otadillashtiradigan komponent, aholini madaniy dam olishini ta'minlaydigan obyekt sifatida qarashni taqozo etadi¹⁶.

Hayitboyev E.R. Ekologiya huquqi. O^rquv q^ollanma. — T.: o^rzMU, 2001, 10-b.
I.A.Karimov. «o^rzbekiston XXI asr b^olsaⁿasida». —T.: «o^rzbekiston», 1997.

Suv fondidagi daryolar oʻrta Osiyo sharoitida suv oʻrishi yoki rekratsiya manbai emas, avvalambor, ichimlik suvi va aholini maishiy xizmati uchun moliyallanishi kerak. Chunki issiq iqlimli arid (quruq) sharoitda suv aholi uchun hayot manbaidir. Sibir, Uzoq Sharq kabi sovuq yoki nam iqlimli mintaqalar uchun daryolar avvalambor, aholini transport xizmatini bajaruvchi va arzon energetika manbaidir. Daryolar insonlarning hayoti uchun bilvosita qishloq xoʻjaligi, metallurgiya, toʻqimachilik sanoati, kimyo kabi suvni koʻp talab qiluvchi xalq xoʻjaligi tarmoqlari uchun xizmat qiladi. Asosiysi tabiat komponentlari turli chiqitlar yoki axlatlar tashlaydigan tabiiy obyekt boʻlib qolmasligi kerak.

Xulosa qilib aytganda, tabiiy hodisa va jarayonlarning koʻpqirralik prinsipi xalq xoʻjaligi sohalarida ulardan foydalanishni inkor etmaydi, lekin foydalanishda ekologik tizimlarni saqlab qolish yoki tiklash nuqtai nazardan ustuvor (prioritet) sohalarini belgilashni taqozo qiladi.

2. Tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish mintaqaviydir, ya'ni mahalliy sharoitlarni inobatga olgan holda ekologik tadbirlarni olib borish kerak. Mam-lakatimiz iqtisodiy rivojining tayanchi boʻlgan tabiat boylik-laridan foydalanish va ularni muhofaza qilish ularni har tomonlama (iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy) baholashni, istiqbolli yoʻnalishlarini aniqlashni, mahalliy va ekologik sharoitlarini inobatga olgan holda amalga oshirishni talab qiladi. Chunki Oʻzbekiston Respublikasida (umuman Yer kurrasida) tabiiy obyektlarning son va sifat koʻrsatkichlari maydon va makon boʻyicha bir tekisda joylashmagan. Biron-bir mintaqada ma'lum bir tabiiy obyekt yoki resursning mavjligi ikkinchi bir mintaqada uning yetishmasligini qoplab bera olmaydi yoki biron-bir mintaqada ekologik xavfsiz muhit sharoiti ikkinchi bir mintaqaning ekologik inqirozini bartaraf etishga asos boʻla olmaydi.

3. Tabiiy hodisalar va jarayonlar oʻzaro uzviy boʻlingandir. Birinchi ekologik mintaqaviy prinsipni davomi sifatida shuni aytish kerakki, tabiatning ma'lum bir obyektini muhofazalash yoki uni buzish qolgan tabiiy obyektlarga oʻz ijobiy yoki salbiy ta'sirini albatta oʻtkazadi, ya'ni «zanjir reaksiyasi» usulida ishlaydi.

Tabiatda daryo va koʻllarni muhofazalash oʻz-oʻzidan undagi baliqlarni va suv oʻtlarini muhofazalashga olib keladi. Oʻrmon-larni asrash avvalambor, ulardagi hayvonot dunyosini saqlashga,

s[ingra atmosfera havosining va suvlarning tozaligini ushlab turishga, tuproqning unumdorlik xususiyatlarini saqlab qolishga imkon beradi. Aksincha, tuproq unumdorligini y[eqotish, [simlik dunyosini siyraklashuviga va s[ingra, ularda yashovchi va oziqlanuvchi hayvonot dunyosini kamayishiga yoki qirilib ketishiga olib keladi. Ekologik tizim bir obyekt muhofazasini ikkinchisi orqali amalga oshirish qonuniyatini shakllantiradi.

4. «Zanjir reaksiyasi» qonuniyatining davomi, lekin uchinchi tabiat prinsipiga qarama-qarshi b[ilgan qoida — biron-bir tabiiy obyekt muhofazasi ikkinchi bir tabiiy obyektning zarari b[ilishi ham mumkinligi. Masalan, Afrika qifasidagi milliy bo[qlarda tashkil etilgan q[riqxonalarda fillar sonining k[ipayib ketishi u yerdagi [simlik dunyosini siyraklashuviga va tuproq unumdorligini pasayishiga olib kelmoqda. Shuning uchun ham ma'lum bir obyekt muhofazasiga qaratilgan ekologik tadbirni qolgan tabiiy obyektlar imkoniyatlariga monand ravishda va ilmiy asoslangan tarzda amalga oshirishni taqozo qiladi.

5. Yuqorida zikr etilgan t[ert ekologik prinsip bizlardan tabiat muhofazasiga kompleks yondashuv talab etadi. Tabiatni muhofaza qilish va shu bilan bir qatorda tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni biron-bir soha yoki y[enalish b[oyicha toliq amalga oshirib boimaydi, balki kompleks sohalararo boshqaruv va nazorat asosida amalga oshiriladi. [zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish Davlat q[mitasining faoliyati xuddi shu komplekslilik prinsipiga asoslangandir. :

Umuman olganda, tabiatni muhofaza qilish bir qaraganda tabiiy resurslardan foydalanishga qarama-qarshi y[enalishga [xshaydi. Lekin ekologik tizimdagi katta yoki kichik doiradagi modda va energiya almashuvi ham tabiiy obyektlarning biri ikkinchisiga ta'sir etishi, ya'ni foydalanishi va muhofaza qilishi asosida b[iladi. Hech qaysi bir tirik mavjudot (hayvonot dunyosi, [simliklar, insonlar) atrof-tabiatdan foydalanmasdan turib hayot kechira olmaydi. Maium bir ekologik me'yordagi bu harakatlar ekologik tizimlarni ushlab turuvchi zaruriy hodisa va jarayonlar turkumiga kiradi. Bundan bir vaqtning [zida tabiatni muhofaza qilish va foydalanish prinsipi kelib chiqadi.

Shunday qilib, jamiyatning tabiatga nisbatan y[enaltirilgan harakatlari ekologik prinsiplarga uy[un va chuqur ilmiy asoslangan boiishi lozim.

5-§. O'zbekistonning ekologik siyosati

Yer kurrasida yuzaga kelayotgan ekologik nobop muhitning chuqurlashuvida ozmi-kompi O'zbekiston Respublikasining ishtiroki bor. Istiqomat qilayotgan 25 mlmdan ziyod aholining yarmidan komproki ekologik xavfsiz bo'lmagan muhitda istiqomat qilmoqda. Orol dengizi va uning atrofida ruy bergan ekologik inqiroz holati Sovet davrining noekologik agrar va iqtisodiy siyosatining natijasidir. Shuning uchun ham davlatimiz, shaxsan Prezident I.A.Karimov, ekologik masalalarni iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy islohotlar bilan uyqunlashtirgan holda olib borishni lozim deb topmoqdalar¹⁷.

XX asr oxiriga kelib O'zbekistonda quyidagi taktik va strategik yonalishlar ishlab chiqilgan: «2005-yilgacha bo'lgan davrda tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan samarali foydalanishning Davlat dasturi», «O'zbekiston Respublikasida tabiatni muhofaza qilish va barqaror rivojlanishning ekologik ta'minlashning milliy harakatlar rejasi», «O'zbekiston Respublikasida atrof-muhit gigiyenasi bo'yicha milliy harakatlar dasturi», «Biologik xilma-xillikni saqlab qolish bo'yicha milliy strategiya va reja». Bu hujjatlarda davlatimizning jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlar shakli hozirgi kunda va kelajakda qanday bo'lishi, O'zbekistonning ekologik konsepsiyasi, maqsadi va prinsiplari belgilab berilgan. Ekologik maqsad va vazifalarni amalga oshirishning taktik va strategik harakatlar dasturi va yonalishlari koresatib o'tilgan.

O'zbekiston Respublikasi ekologik siyosatining asosiy maqsadi — kishilarning hayotiy zarur bo'lgan ekologik xavfsiz muhitini ta'minlash uchun tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan samarali foydalanish, ya'ni tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi iqtisodiy-ekologik munosabat shaklini qo'llash.

Biz bilamizki, mustaqillik davrigacha O'zbekiston hududi Chor Rossiyasining s'ngira, Sovet Ittifoqining xom ashyo yetishtirib beradigan chekka o'lkasi bo'lib hisoblangan. Shuning uchun ham tabiiy va mineral xom ashyo zaxiralaridan maksimal holda ekstensiv usulda foydalanilgan, ya'ni iqtisodiy munosabat shaklida bo'lgan. Bunday totalitar fuzumdagi munosabat shaklidan birdaniga ekologik munosabat shakliga, jamiyatda na iqtisodiy, na huquqiy, na ijtimoiy-

I.A.Karimov. «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda». — T.: «O'zbekiston», 1999.

madaniy asosi yaratilmay turib qolishni, hattoki nazariy jihatdan ham amalga oshirib bo'lmaydi. O'zbekiston Respublikasi tanlagan yolg'ir tabiat vakillari o'rtasidagi munosabatlarni iqtisodiy-ekologik shakli, ya'ni bosqichma-bosqich ekologik munosabat shakliga o'tirishga asos bo'lmog'i darkor. V 29-avgust 1997-yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Milliy xavfsizlik Konsepsiyasi tuzilishi»dagi Qonunida mamlakatimizning ekologik konsepsiyasi berilgan bo'lib, unda quyidagilarga e'tibor qaratilgan:

- *shaxsning hayotiy zarur ehtiyoji bo'lgan so'g'irini muhofaza qilish va insonlarning turmushi uchun optimal holatdagi ekologik sharoitlarni yaratib berish;*

- *jamiyatning hayotiy zarur ehtiyoji bo'lgan oilani har tomonlama qo'llab-quvvatlash, mo'tadil ekologik vaziyatni tashkil etish, aholining sog'ligini ta'minlash, jismoniy baquvvat avlodni shakllantirish;*

- *davlatning hayotiy zarur ehtiyojlari bo'lgan barqaror rivojlanish, mintaqaviy iqtisodiy holatni mo'tadillashtirish, sog'lom hayot tarzini shakllantirish.* V

Shunday qilib, O'zbekiston uchun yagonaboigan shaxs, jamiyat va davlatning hayotiy zarur ehtiyojlaridan biri - ekologik xavfsiz muhit milliy xavfsizlikning ajralmas bir qismidir. Respublikamiz ekologik siyosatining asosiy maqsadini bajarmoq uchun organik rivojlanish bilan bir qatorda muhofaza qilish va rivojlanish konsepsiyasini qo'llashni ma'qul deb topgan. Bu degan so'z shaxs, jamiyat va davlatning ekologik talablarini mintaqalar bo'yicha iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish talablariga moslashtirish kerak.

I.A.Karimovning «O'zbekiston XXI asr bo'shasida: xavfsiz-likka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» asarida hamda «2005-yilgacha bo'lgan davrda tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan samarali foydalanishning Davlat dasturi»da yuqorida aytilgan maqsad va konsepsiyalarni amalga oshirishning asosiy chora-tadbirlari belgilangan:

- ekologik texnologiyalarni ishlab chiqish va joriy etish. Xalq xo'jalik tarmoqlaridagi tabiiy jarayonlarning keskin buzilishiga olib keladigan barcha zaharli kimyoviy moddalarni qo'llash ustidan qattiq nazorat o'rnatish. Atmosfera havosi va suvlarni insonning hayotiy faoliyati uchun zararli yoki salbiy ta'sir etadigan moddalar bilan ifloslantirishni to'xtatish;

- qishloq xo'jalik ekinlarini, eng avvalo, qo'llashni suvni tejaydigan texnologiyalarni keng joriy etish. Kollektor-zovur

suvlarini daryolar va suv omborlariga tashlashni tartibga solish va oqava suvlarni chiqarib yuborishni batamom tashlatish zarur;

- sanoat korxonalarida atmosfera havosiga, suv havzalariga va tuproqqa ifloslantiruvchi hamda zararli moddalarni tashlaganlik uchun solinadigan maxsus soliqdan keng foydalangan holda mas'uliyatni oshirish darkor. Ularda zamonaviy, samarali tozalash qurilmalari tizimini joriy etish kerak. Boshlanib, xom ashyodan tayyor, pirovard mahsulot olinganga qadar kompleks foydalanishga imkon beradigan yangi, zamonaviy, ekologik jihatdan samarali uskunalarni yaratish lozim;

- qayta tiklanadigan zaxiralarni qayta ishlab chiqarishning tabiiy ravishda kengayishini ta'minlagan hamda qayta tiklanmaydigan zaxiralarni qat'iy mezon asosida iste'mol qilgan holda tabiiy zaxiralarning hamma turlaridan oqilona foydalanish darkor;

- foydali qazilmalardan oqilona foydalanish kerak. Boshlanib, xom ashyodan tashlab foydalanishni ta'minlash darkor va uning uchun eskirgan uskunalarni almashtirish, yangi texnologiyalarni joriy etish, ayrim sexlar, uchastkalar va korxonalarni rekonstruksiya qilish asosida foydali qazilmalarni sanoat usulida yanada tashlab va oqilona qazib olish muhim vazifadir. Atrof-muhitni muhofaza qilish uchun to'g'ri sanoatining chiqindilarini yig'ib olishni yanada kengaytirish hamda buzilgan yerlarni qayta yaroqli holga keltirish (rekultivatsiya qilish) muhim ahamiyatga ega;

- keng maydonlardagi tabiiy sharoitlarni tabiiy zaxiralardan samarali va kompleks foydalanishni ta'minlaydigan darajada aniq maqsadli, ilmiy asoslangan tarzda o'zgartirish (daryolar oqimini tartibga solish hamda suvlarni bir havzadan ikkinchisiga tashlash, yerning suv-fizik xususiyatlarini yaxshilash, suv chiqarish tadbirlarini va shunga o'xshash tadbirlarni amalga oshirish) lozim;

- jonli tabiatning xilma-xilligini saqlash, tabiiy genofondni madaniy ekinlar va hayvonlarning yangi turlarini ko'paytirish hisobiga boshlanib, baza sifatida saqlab qolish kerak;

- qurilish va obodonlashtirishni rejalashtirishning ilmiy asoslangan, hozirgi zamon urbanizatsiyasining barcha salbiy oqibatlarini bartaraf etadigan tizimini joriy etish yig'ib bilan shaharlarda va aholi punktlarda ekologik xavfsiz muhitni tarkib toptirish;

- jahon jamoatchiligi e'tiborini mintaqaning ekologik muammolariga qaratish lozim. Orol muammosi bugungi kunda chinakam keng ko'lamli, butun sayyoramizga daxldor muammo bo'lib qolganligini, uning ta'siri hozirning kuzidayoq biologik muvozanatni buzayotganligini, bepoyon hududlarda aholining genofondiga halokatli ta'sir ko'rsatayotganligini nazarda tutish lozim;

- xalqaro tuzilmalarning zaxiralari, imkoniyatlari va investitsiyalarini ana shu muammolarni hal qilishga jalb etish — birinchi darajali vazifadir¹⁸.

Ekologik xavfsizlikni ta'minlash va yuqorida aytib o'tilgan muloqotlarni amalga oshirish uchun «Tabiatni muhofaza qilishning Milliy Dasturi»da quyidagi prinsiplarga amal qilish tavsiya etilgan:

- davlat ekologik islohotlarning yulboshlovchisi bo'lishi zarur;
- ekologik xarajatlarni moliyalash va uning yangi sxemalarini jalb qilish;
- makroiqtisodiy va sohaviy ekologik siyosatni takomillashtirish;
- qishloq xo'jalik ishlab chiqarishni ekologiyalashtirish;
- atrof tabiiy muhit sifatini yaxshilash maqsadini qo'yish va standartlashtirish;
- ishlab chiqarishning ekologik talablarini chuqurlashtirish va hk.

O'zbekiston Respublikasining yuqorida aytib o'tilgan ekologik siyosatini amalga oshiruvchi tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabat shakli, tabiat qonuniyatlariga jamiyat qonunlarini moslashtirish, ekologik chora-tadbirlar va asosiy tanlangan tamoyillarning hayotga tatbiq qilish mexanizmi ishlab chiqilsa va amaliyotda ularning tatbiqini topsa, shubhsiz, bizning mamlakatimiz yaqin kelajakda ekologik munosabat shakliga o'tib olishi mumkin. Bunday siyosat shaxsning, jamiyatning va davlatning hayotiy zarur bo'lgan milliy xavfsizligini ta'minlashda katta omil bo'lib xizmat qilishiga hech shubhay yo'q.

6-§. Ekologiya nazoratining tushunchasi, maqsadi, vazifasi va usullari

Ekologiya nazorati — davlat ekologik siyosatining muhim tarkibiy qismi sifatida tabiat-jamiyat tizimidagi ekologik munosabatlarning barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga egadir.

Hammamizga ma'lumki, ekologik-huquqiy munosabatlarni tartibga solish jarayonida ekologiya nazorati muhim vazifalarni amalga oshiradi¹⁹.

¹⁸ I. A. Karimov. «O'zbekiston XXI asr boshlarida». — T.: «O'zbekiston», 1997. ¹⁹ Mirzayev T. «O'zbekistonda ekologik muammolar va prokurorlik nazorati». — T.: Qatortol-Kamolot, 1999.

4 Ekologiya nazorati — atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash qoida-talablarini barcha vazirlik, davlat qo'mitalari va idoralari, korxonalar, tashkilotlar, muassasa, mansabdor va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishini tekshirish, tabiiy muhit holatini o'rganish va kuzatish, chora-tadbirlarni qo'llash bilan bog'liq siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy-ma'rifiy chora-tadbirlar yo'llanmasini o'z ichiga oladi. ^

<Ekologiya nazoratining asosiy maqsadi atrof tabiiy muhit barqarorligini saqlashdan iborat bo'lib, davlat organlari va jamoat tashkilotlari faoliyatini muvofiqlashtirgan holda olib borilishini taqozo etadi.

V Hozirgi va kelajak avlodga barqaror atrof tabiiy muhitni ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi qonunining 29-moddasiga asosan, ekologiya nazoratining asosiy vazifalari sifatida quyidagilar belgilangan:

-atrof tabiiy muhit holatini hamda xavfning yuritish va boshqa faoliyat ta'siri ostida unda bo'ladigan o'zgarishlarni kuzatib borish;

V

-atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, atrof tabiiy muhitni soxlamlashtirish, tabiatni muhofaza qilishga doir qonunlar talablari va atrof tabiiy muhit sifatining normativlariga rioya etish borasidagi dasturlar hamda ayrim tadbirlar bajarilishini tekshirish. ^

Ekologiya nazorati jarayonida quyidagi chora-tadbirlar amalga oshiriladi: ■M'

- "atrof tabiiy muhitda bo'ladigan o'zgarishlarni kuzatish, axborot jamlanmasini shakllantirish; >,

-atrof tabiiy muhit holatiga antrbplgen ta'sirlarni o'rganish;

- ishlab chiqarish va xavfning yuritish jarayonining barcha jabhalarida ekologik qonunchilik qoida-talablariga rioya etilishini tekshirish;

- ishlab chiqarish va xavfning faoliyatini amalga oshirayotgan yuridik va jismoniy shaxslarning tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan profilaktik chora-tadbirlarning amalga oshirilishini tekshirish;

- tabiiy resurslardan foydalanish bo'yicha ruxsatnomalar berish;

- ekologik qoida-talablarni buzgan yuridik va jismoniy shaxslarni aniqlash, ogohlantirish, javobgarlikka tortish;

- aholi orasida ekologik qonunchilik qoida-talablarni tarqatib va tashviqot qilish va boshqalar²⁰.

Demak, ekologiya nazorati bilan bog'liq murakkab faoliyatini olib borishda ekologiya nazorati subyektlari tomonidan quyidagi asosiy tashkiliy-huquqiy usullar qo'llaniladi:

- kuzatish — atrof tabiiy muhitda bo'ladigan o'zgarishlarni kuzatish va ma'lumotlarni to'plash;

- umumlashtirish — atrof tabiiy muhit holatiga zararli va xavfli ta'sirlarni aniqlash, tahlil qilish asosida ma'lumotlarni tasniflash.

- baholash — antropogen faoliyat ishlarining zararli, xavfli va noqonuniyligini aniqlash.

- ruxsatnoma berish — yuridik va jismoniy shaxslarga yer, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi, yerosti boyliklari va atmosfera havosidan foydalanish uchun litsenziya berish;

- ogohlantirish, cheklash va to'xtatish — ekologik xavfli va zararli xarakterli va boshqa faoliyatni cheklash, vaqtincha to'xtatib qo'yish va bekor qilish;

- javobgarlikka tortish — ekologik qoida-talablarni buzgan, yuridik va jismoniy shaxslarga nisbatan ma'muriy-huquqiy javobgarlik choralari qo'llash.

Ekologiya nazoratfelogik-huquqiy mexanizmning muhim tarkibiy qismi sifatida atrof tabiiy muhit barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

7-§. Ekologiya nazoratining tizimi

O'zbekiston Respublikasi «Tabiatni muhofaza qilish to'g'ri-sida»gi qonunning 29-moddasiga asosan, ekologiya nazorati tizimi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

- *atroftabiiy muhit holatini kuzatib borish davlat xizmati;*

- *davlat ekologiya nazorati;*

- *idoraviy ekologiya nazorati;*

- *ishlab chiqarish ekologiya nazorati;*

- *jamoatchilik ekologiya nazorati.*

Davlat ekologiya nazorati — atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlash qoida-talablarini barcha vazirlik, davlat

²⁰ O'zbekiston Respublikasi «Tabiatni muhofaza qilish to'g'ri-sida»gi qonun. — T.: «Adolat», 1998, 7-son

qo'mitalari, idoralar, yuridik shaxslar, mansabdor shaxslar va jismoniy shaxslar tomonidan bajarilishi yuzasidan maxsus vakolatli organlarning tekshirish va choralami ko'rish bilan bogliq faoliyatini ko'z ichiga oladi.

O'zbekiston Respublikasi «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi qonunning 31 -moddasida:

«Tabiatni muhofaza qilish sohasida»gi davlat nazorati, davlat hokimiyati va boshqaruv idoralari, maxsus vakolatli davlat tabiatni muhofaza qilish idoralari tomonidan amalga oshiriladi.

Quyidagilar:

- O'zbekiston Respublikasining tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi;

- O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi;

- O'zbekiston Respublikasining yer resurslari davlat qo'mitasi;

- O'zbekiston Respublikasining Ichki ishlar vazirligi;

- O'zbekiston Respublikasining sanoat va konchilik nazorati agentligi maxsus vakolatli davlat organlari hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni qayta tiklash sohasida davlat nazoratini hamda tarmoqlararo boshqaruvni amalga oshiruvchi, idoralardan ustun turuvchi va muvofiqlashtiruvchi maxsus vakolatli organ bo'lib, ko'z faoliyatini amalga oshirish jarayonida O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga b'yo'sunadi va hisobot beradi.

O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi ko'z vakolatlari doirasida qabul qiladigan qarorlari me'yoriy ahamiyatga ega bo'lib barcha vazirlik, davlat qo'mitalari va idoralari, yuridik shaxslar, mansabdor shaxs va fuqarolar ijro etishlari shart.

Demak, Ekologiya nazorati murakkab tizimdan iborat bo'lib, ekologik qonunchilik hujjatlarining bajarilishi ekologik xavfsizlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

8-§. Ekologik ekspertizasining tushunchasi, maqsadi, tamoyillari va usullari

Ekologik ekspertiza — ekologik-huquqiy mexanizmning tarkibiy qismi sifatida atrof tabiiy muhitning barqarorligini saqlash, tabiiy boyliklardan unumli va samarali foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlashda muhim ahamiyatga egadir.

Amaldagi qonunchilik hujjatlariga asosan, ekologik ekspertiza deganda rejalashtirilayotgan yoki amalga oshirilayotgan xalqaro va boshqa xil faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini belgilash hamda ekologik ekspertiza obyektini rivojga chiqarish mumkinligini aniqlash tushuniladi.

Ekologik ekspertizaning huquqiy holati konstitutsiyaviy qoidalarda, O'zbekiston Respublikasi «Tabiatni muhofaza qilish tashkilotlarida»gi, «Ekologik ekspertiza tashkilotlarida»gi qonunlarda, O'zbekiston Respublikasi Tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi So'zlashuvni saqlash vazirligining ekologik ekspertizani o'tkazish tartibi tashkilotidagi me'yoriy hujjatlarida belgilangan²¹.

O'zbekiston Respublikasi «Ekologik ekspertiza tashkilotlarida»gi qonunning 3-moddasiga asosan, ekologik ekspertiza quyidagi maqsadlarda o'tkaziladi:

- mo'ljallanayotgan xalqaro va boshqa xil faoliyatni amalga oshirish to'g'risida qaror qabul qilinishidan oldingi bosqichlarda bunday faoliyatning ekologik talablarga muvofiqligini aniqlash;

- rejalashtirilayotgan yoki amalga oshirilayotgan xalqaro va boshqa xil faoliyat atrof tabiiy muhit holatiga vafuqarolar sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lsa, bunday faoliyatning ekologik xavflilik darajasini aniqlash;

- atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish bo'yicha nazarda tutilayotgan tadbirlarning yetarliligi va asoslilikini aniqlash²²

Ekologik ekspertizaning eng asosiy vazifasi atrof tabiiy muhit va aholining hayoti va sog'lig'iga xavfli va zararli ishlab chiqarish va xalqaro obyektlarining ta'sirlarini oldini olish, bartaraf etish bilan bog'liq preventiv chora-tadbirlarni amalga oshirishdan iboratdir.

Ekologik ekspertiza muhim va murakkab faoliyat turi sifatida quyidagi umumiy va o'ziga xos tamoyillar asosida amalga oshiriladi:

- qonuniylik;
- ekologik ekspertizaning mustaqilligi;
- oshkoraligi;
- ilmiy-texnikaviy asoslilik;
- ekologik xavfsizlik talablarini hisobga olishning majburiyligi;

²¹ Hayitboyev E.R. Ekologiya huquqi. O'quv qo'llanma. — T.: O'zMU, 2001, 28-b. ²² «Ekologik ekspertiza tashkilotidagi» O'zR qonuni «Xalq so'zi» gazetasi, 2000, 7-iyun soni

- har qanday rejalashtirilayotgan xavfli va boshqa xil faoliyatning ehtimol tutilgan ekologik xavflilik prezumpsiyasi;

- xavfli va boshqa xil faoliyatning atrof tabiiy muhitga va aholining sog'liqiga ta'sirini baholashning keng ko'lamli va keng qamrovliligi;

- ekologik ekspertizani o'tkazishda jamoatchilikning qatnashishi va boshqalar.

Ekspertiza natijalari tashkiliy, odilona bo'lishi uchun biologik, kimyoviy, fizikaviy, texnologik, demografik, agro-ekologik, iqtisodiy va boshqa jabhalardagi bilimlarni jamlagan holda keng qamrovli ijodiy mehnat mahsuli bo'lishi va tekshirilayotgan obyektga nisbatan real, obyektiv baho berilishi kerak.

Ekologik ekspertiza jarayonida turli shakldagi quyidagi usullardan foydalangan holda ko'zda tutilgan maqsadga erishiladi:

^Cjnaumotlar tashlash — ekspertizadan tayotgan muayyan

obyektga tegishli boigan barcha axborot, maumotlarni yig'ish va tashlash;

- umumlashtirish — obyekt haqidagi tashlangan iqtisodiy, texnologik, ekologik, gidrologik kimyoviy va boshqa maumotlarni o'z yig'inalishlari bo'yicha maum tizimga keltirish;

- tahlil qilish — umumlashgan maumotlar bankini o'z yig'inalishi va xususiyatlari bo'yicha alohida o'rganish, tasniflash;

- baholash — ekspertiza o'tkazilayotgan obyekt yig'inalishlari, boiimlari, tashkil etuvchi qismlari bo'yicha xavfli va zararli darajasini aniqlash;

- xulosa berish — ekspertiza o'tkazilayotgan obyektning ekologik jihatdan zararli yoki zararsiz, xavfli yoki xavfsiz, ekologik qoida-talablarga mos keladi yoki ushbu qoidalarga zid ekanligi haqida yakuniy, adolatli, obyektiv xulosaga kelish.

Ekologik ekspertiza tizimi.

Ekologik ekspertiza keng qamrovli va muhim ahamiyatga ega bo'lgan jarayon bo'lib, uni amalga oshirish yig'inalishlari, tartibi, qoilanilayotgan usullari, berilayotgan xulosaning mohiyatiga asosan, murakkab tizimni tashkil etadi.

Tabiat-jamiyat tizimida ekologik ekspertizaning bir necha turlari ya'ni ijtimoiy-iqtisodiy ekspertiza, siyosiy-huquqiy ekspertiza, ilmiy-texnikaviy ekspertiza, sanitariya-ekologiya ekspertizasi, jamoatchilik ekologiya ekspertizalari qoilanilishi mumkin.

Amaldagi qonunchilik hujjatlarida ekologik ekspertizaning ixcham tizimi e'tirof etiladi.

Ўзбекистон Республикаси «Ekologik ekspertiza tizimida»gi qonunning 4-moddasida ekologik ekspertizaning quyidagi tizimi belgilangan: «Ekologik ekspertiza davlat va jamoat ekologik ekspertizasi, shuningdek, ekologik audit tarzida amalga oshiriladi».

Shuni alohida ta'kidlab o'tish kerakki, ekologik ekspertiza tizimining poydevorini davlat ekologiya ekspertizasi tashkil etadi.

Davlat ekologik ekspertizasini Ўзбекистон Республикаси tabiatni muhofaza qilish davlat qo'mitasi olib boradi.

Ekologik ekspertiza tizimida ekologik audit ham muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Ekologik audit—ekologik auditorlar tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va shartlarda o'tkaziladigan, atrof tabiiy muhit holatiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan, ishlab turgan korxonalar va boshqa obyektlarni mustaqil ekologik ekspertiza qilishdir.

Ekologik audit davlat ekologik ekspertizasidan farqli ravishda xalqaro va ishlab chiqarish obyekti mulkdorining qaroriga binoan o'tkaziladi.

Ekologik ekspertiza — muhim va murakkab jarayon bo'lib, atrof tabiiy muhitni barqarorligini saqlash, tabiatdan samarali foydalanish va aholining ekologik xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan tashkiliy-huquqiy chora-tadbirlardan iboratdir.

9-§. Ekologik qonun hujjatlami buzganlik uchun javobgarlik tushunchasi, mohiyati va turlari

TC Ekologiyaga doir qonunchilikni buzganlik uchun yuridik javobgarlikning asosiy maqsadi va tamoyillari bilan boshqa qonunchilikni buzganlik uchun javobgarlikdan farq qilmaydi, ammo ma'lum bir hujjatga xos xususiyatlarga ham ega. Ushbu xususiyatlar qonunchilik va hayvonot dunyosiga yetkazilgan zararni undirish va ekologik qonun hujjatlarini buzganlik uchun maxsus jazo choralari, ya'ni tabiiy resurslardan foydalanish huquqini cheklash, tashkiliy turish va undan mahrum qilish choralari qo'llashdan iboratdir.

Ekologik qonunchilikni buzganlik uchun javobgarlik quyidagi maqsadlarga ega: tabiiy obyektlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish qoidalarini buzgan shaxslarga nisbatan jazo choralari qo'llash; atrof tabiiy muhitga va inson salomatligiga yetkazilgan zararni qoplash; yangi ekologik huquqbuzarlikni sodir etishdan ogohlantirish.

Ekologik huquqbuzarliklar obyekti — tabiiy resurslar, atrof tabiiy muhit, tabiiy resurslardan foydalanish va ularni muhofaza etish bo'yicha belgilangan tartiblar hisoblanadi. Ekologik huquqbuzarliklarning subyekti esa uni sodir etuvchi yuridik va jismoniy shaxslar hisoblanadilar.

Ekologik huquqbuzarlikning obyektiv tomoni xatti-harakatning noqonuniyligi, ekologik zararni yetkazish yoki yetkazish xavfi tug'ilishi hamda ekologik munosabatlarning boshqa subyektlarini huquq va manfaatlarini buzilishi, ushbu xatti-harakat bilan vujudga kelgan yoki vujudga kelishi mumkin bo'lgan oqibat o'rtasidagi sababiy bog'lanish bilan ifodalanadi.

Ekologik huquqbuzarlikning subyektiv tomoni deganda huquqbuzarning aybi tushunilishi lozim. Huquqbuzarning aybi qasddan yoki ehtiyotsizlik natijasida yuzaga kelishi mumkin. Ekologik huquqbuzarlik qasddan sodir etilayotganida huquqbuzar taqiqlangan qoidani yoki bajarishi lozim bo'lgan majburiyatni atayin buzadi yoxud bajarmaydi va bunda u o'z xatti-harakatlari natijasida zararli oqibatlarni kelib chiqishini biladi hamda ongli ravishda unga yo'l qo'yadi. Masalan, yerlarni qizboshimchalik bilan egallab olish, ruxsatsiz ov qilish yoki daraxtlarni kesish va boshqalar.

Ekologik huquqbuzarlik o'zining xavflilik darajasiga qarab jinoiy, ma'muriy, fuqarolik (mulkiy) huquqbuzarlik hamda intizomiy xatti-harakat tarzida bo'lishi mumkin. Ekologik huquqbuzarliklar uchun tegishli intizomiy, moddiy, ma'muriy, jinoiy, fuqarolik huquqiy (mulkiy) javobgarlik qo'laniladi.

10-§. Ekologik huquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik

/Ekologik huquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik eng ko'p qo'llaniladigan javobgarlik turidir. Ma'muriy javobgarlikka tortishga ma'muriy huquqbuzarlik asos bo'ladi. Qonun hujjatlarida ma'muriy javobgarlikka tortish nazarda tutilgan tabiiy muhitga tajovuz qiluvchi ayrihuquqiy, aybli (qasddan yoki ehtiyotsizlik oqibatida) sodir etilgan harakat yoki harakatsizlik ma'muriy huquqbuzarlik deyiladi.

Ekologik huquqbuzarliklar uchun ma'muriy javobgarlik O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi

kodeksida nazarda tutilgan. Ma'muriy javobgarlik choralari ushbu huquqbuzarlik uchun jinoiy javobgarlikka tortish sabablari b²³hnaganida, q²³llaniladi.

/ Ekologik huquqbuzarliklar uchun quyidagi ma'muriy jazo choralari q²³llaniladi:

- jarima. Uni q²³llashning asosiy tamoyillari ²³zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik t²³risidagi kodeksning 25-moddasida belgilangan. Jarimani q²³llash oqibatida ma'muriy huquqbuzarlik sodir etishda aybdor shaxsdan davlat hisobiga pul undiriladi. Ekologik huquqbuzarliklar uchun belgilangan jarimaning miqdori ²³zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik t²³risidagi kodeksining 60, 65-96, 125, 139, 162, 174, 198, 212, 214-moddalarida belgilangan;

- ma'muriy huquqbuzarlik sodir etish quroli hisoblangan yoki bevosita shunday narsa b²³lgan ashyoni musodara qilish jazosi tuman (shahar) sudining ma'muriy ishlar b²³yicha sudyasi tomonidan q²³llaniladi (²³zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik t²³risidagi kodeksining 27-moddasi). ²³zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik t²³risidagi kodeksining 90-moddasi ikkinchi qismiga muvofiq ov qilish qoidalarini q²³pol ravishda buzilgan taqdirda ov qilish qurollari, ushbu Kodeksning 94-moddasiga muvofiq esa noyob yoki y²³q b²³lib ketish xavfida turgan hayvonlarni y²³q qilib yuborish yoxud ushbu moddada k²³zda tutilgan boshqa huquqbuzarliklarni sodir etgan taqdirda shu huquqbuzarliklarni sodir etish quroli b²³lgan ashyolarni musodara qilish mumkin. Ma'muriy huquqbuzarlik oqibatida tabiiy obyektlar ²³zlashtirib olinsa (yer egallanib olinsa, daraxt kesilsa, hayvonlar ov qilib ²³ldirilsa), ular davlatga qaytarib beriladi va bu musodara hisoblanmaydi. Faqat huquqbuzarning mulki b²³lgan huquqbuzarlikni sodir etish quroli yoki ashyosi musodara qilinishi mumkin;

- maxsus huquqdan mahrum etish. ²³zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik t²³risidagi kodeksini 28-moddasi va 90-moddasi ikkinchi qismiga muvofiq, ov qilish qoidalarini q²³pol ravishda buzgan hollarda[ov qilish huquqidan ²³n besh kundan uch yil muddatgacha mahrum etilishi mumkin; •

- ma'muriy qamoqqa olish uch sutkadan ²³n besh sutkagacha muddatga q²³llaniladi. Ma'muriy qamoqqa olish chorasini homilador

²³ ²³zR MJKga shartlar. — T.: «Adolat», 2000.

ayollarga, uch yoshgacha bolasi bo'lgan ayollarga, o'n to'rt yoshgacha bo'lgan bolalarni yakka o'zi tarbiyalayotgan shaxslarga, o'n sakkiz yoshga to'lmagan shaxslarga, I va II guruh nogironlariga nisbatan qo'llanilishi mumkin emas (O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksining 29-moddasi). Ekologik huquqbuzarlik uchun ma'muriy qamoqqa olish O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksining 60-moddasida nazarda tutilgan.

17-§. Ekologik jinoyatlar uchun javobgarlik

3 O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 2-moddasiga muvofiq, mazkur Kodeksning maqsadlaridan biri tabiiy muhitni jinoiy tajovuzlardan qo'riqlash hisoblanadi. Ushbu Kodeksning 193-204, va 229-moddalarida ekologik jinoyatlar uchun jinoiy javobgarliklar belgilangan. V

i^O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 193-196-moddalarida atrof-muhitni muhofaza qilish talablarini buzganlik uchun javobgarlik belgilangan.^Ushbu jinoyatlar tarkiblari umumiy ekologik talablarni buzish oqibatida vujudga keladi. Ushbu jinoyatlar barcha tabiiy resurslarni muhofaza qilish bilan bog'liqdir. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining ekologik jinoyatlar bilan bog'liq bo'lgan mazkur moddalari tabiiy resurslarning huquqiy holatini buzganlik uchun jinoiy javobgarlikni belgilaydi²⁴.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida belgilangan ekologik jinoyatlar tarkibi ekologik huquqbuzarlik natijasida o'qir oqibatlarining vujudga kelishi bilan bog'liqdir. Bularga insonning o'limi, odamlarning ommaviy ravishda kasallanishi, hayvonlarning qirilib ketishi, ko'p yoki ancha miqdorda zarar yetkazilishi va boshqa o'qir oqibatlar kiradi. Mazkur moddalarda ko'rsatilgan boshqacha o'qir oqibatlar har bir alohida holda ekologik huquqbuzarlikning o'irligini inobatga olgan holda huquqni qo'llovchi organlar tomonidan belgilanishi lozim.

§, Ekologik jinoyatlar uchun Kodeks eng kam ish haqining yuz baravarigacha jarima, uch yilgacha axloq tuzatish ishlari, uch yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish, olti oygacha qamoq, besh yilgacha ozodlikdan mahrum etish, mol-mulkini musodara etish kabi jazo choralarini nazarda tutadi. \~

O'ZR JKga sharhlar. — T.: «Adolat», 1997.

Ўзбекистон Республикаси Jinoyat kodeksining 17-moddasiga muvofiq ekologik jinoyatlar uchun 16 yoshga t^olgan, ushbu Kodeksning 193-196-moddalarida k^orsatilgan jinoyatlar uchun esa 18 yoshga t^olgan jismoniy shaxslar jinoiy javobgarlikka tortiladilar²⁵. Ўзбекистон Республикаси Jinoyat kodeksining 193-moddasida ekologiya xavfsizligiga oid norma va talablarni buzganlik uchun javobgarlik k^ozda tutilgan. Ushbu jinoyat sanoat, energetika, transport, qishloq xo^jjaligi va boshqa obyektlarni loyihalashtirish, joylashtirish, qurish va ishga tushirib foydalanishda belgilangan ekologik normalarni buzishdan iborat. Ekologik xavfsizlik qoidolari Ўзбекистон Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish t^og^{ri}sida»gi Qonunini 41-moddasida, tabiiy resurslar t^og^{ri}sida qonunlarning tegishli moddalarida hamda qonun osti aktlarida k^oz aksini topgan. Ushbu normalarning mohiyati shundan iboratki, obyektlarni qurish, loyihalashtirish, joylashtirish, ishga tushirish faqat tabiatni muhofaza qilish chora-tadbirlari k^ozda tutilgan holdagina amalga oshirilishi mumkin. Har bir turdagi obyektlar uchun aniq ekologik xavfsizlik talabi qurilish me'yorlari va qoidalarida, alohida obyekt uchun esa, uni qurish loyihalarida k^oz aksini topadi. Jinoyat kodeksining 193-moddasida k^ozda tutilgan jinoyatning obyekti b^olib, ekologik xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan qoidalar kiradi. Mazkur jinoyatning subyekti esa faqat mansabdor shaxslar hisoblanadi. Ularning qatoriga loyihani tasdiqlovchi, ma'lum bir ishlarga ruxsat beruvchi, yuqorida k^orsatilgan obyektlarni qabul qilib oluvchi yoki ekologik xavfsizlik talablarining bajarilishini tashkil etuvchi yoxud nazorat qiluvchi mansabdor shaxslar kiradilar. Jinoyatning subyektiv tomoni b^olib ehtiyotsizlik aybi hisoblanadi. Jinoyatning obyektiv tomoni mazkur mansabdor shaxslarning aybli harakati (ishga tushirish b^oyicha ruxsat berish, loyiha talablarini buzib, uni amalga oshirish va hk.) yoki harakatsizligi (tozalash uskunalarini ta'mirlamaslik, ulardan foydalanmaslik va hk.) kabilarda ifodalanadi.

J Atrof tabiiy muhitni ifloslanganligi t^og^{ri}sida ma'lumotlarni qasddan yashirish yoki buzib k^orsatish uchun jinoiy javobgarlik Ўзбекистон Respublikasi Jinoyat kodeksining 194-moddasida belgilangan. «Tabiatni muhofaza qilish t^og^{ri}sida»gi Qonunning 28-moddasiga muvofiq shunday ma'lumotlarni taqdim etish atrof tabiiy muhitning holati, tabiiy resurslardan foydalanish ustidan kuzatuv, maxsus vakolat berilgan organlar, shuningdek, faoliyati atrof tabiiy

muhitning holatini yomonlashtiradigan yoki yomonlashtirishi mumkin boʻlgan korxonalar, tashkilotlar va muassasalar tomonidan amalga oshiriladi. Ushbu kuzatuv malumotlari, Vazirlar Mahkamasi belgilagan tartibda, Tabiatni muhofaza qilish davlat qoʻmitasiga va boshqa organlarga berilishi shart. Bundan tashqari, «Tabiatni muhofaza qilish toʻgʻrisida»gi Qonunning 38-moddasiga muvofiq korxona, muassasa va tashkilotlar falokat haqida va uni bartaraf etish yuzasidan kuzatib borayotgan chora-tadbirlar toʻgʻrisida mahalliy davlat hokimiyati va tabiatni muhofaza qilish organlariga darhol xabar berishlari shart. ^{2f} ^<Atmosfera havosini muhofaza qilish toʻgʻrisida»gi Qonunning 24-moddasida korxonalar, muassasalar va tashkilotlarning atmosfera havosini muhofaza qilish sohasidagi majburiyatlari qatorida chiqariladigan chiqindilar hamda fizikaviy omillarning hisobini yuritish va belgilangan tartibda statistika hisobotini taqdim etish hamda korxonalar va transport kommunikatsiyalari taʼsir doirasida boʻlgan atrof-muhitga hamda aholining salomatligiga zararli taʼsir koʻrsatilishini baholash kuzatib borilgan. Mazkur jinoyat maxsus vakolatga ega boʻlgan mansabdor shaxs, yaʼni atrof tabiiy muhitning ifloslanganligi toʻgʻrisida maʼlumotlarni yigʻadigan yoki yigʻish ustidan nazorat olib boradigan hamda tegishli organlarga taqdim etish boʻyicha masʼul shaxs tomonidan sodir etiladi. Ushbu moddada mazkur maʼlumotlar turlari aniq qilib berilgan. Bular qatoriga ekologik halokatlar yoki atrof-muhitni radiatsion, kimyoviy va bakteriologik ifloslanishi yoxud aholi salomatligining holatiga doir maʼlumotlar kiradi. Mazkur jinoyatning tarkibi faqat atrof tabiiy muhitning ifloslanganligi toʻgʻrisidagi maʼlumotlarni yashirish yoki buzib koʻrsatish oqibatida aholining ommaviy kasallanishi, hayvonlarning qirilib ketishi yoki boshqa oʻqibatlarini kelib chiqishiga sabab boʻlgan taqdirda vujudga keladi. Mazkur jinoyat faqat qasddan sodir etilishi mumkin. Obyektiv tomondan harakat yoki harakatsizlik orqali sodir etiladi.

Yuqorida koʻrsatilib oʻtilganidek, ekologiya sohasidagi har qanday huquqbuzarlik va jinoyatlarga qarshi normativ hujjatlari respublikamizdagi tabiatdan foydalanish va atrof-muhitni muhofaza qilish qoidalarini buzuvchilarga qarshi qatʼiy choralar koʻrilishi mumkinligidan dalolat beradi.

JINOYAT HUQUQI ASOSLARI

*1-§. Jinoyat huquqi tushunchasi, predmeti, usuli, vazifalari
vaprintsiplari*

Jinoyat huquqi mamlakatimiz huquq tizimining bir tarmoqi bo'lib, u — qonun bilan qo'llaniladigan munosabatlarga tajovuz qiluvchi qilmishlarning ijtimoiy xavfli va jinoyat ekanligini aniqlovchi, uni sodir etganlik uchun jazo turi va miqdorini belgilovchi, jazo choralari tayinlash shartlari, jinoiy javobgarlikdan va jazodan ozod qilishni belgilovchi huquqiy normalar majmuidan iborat.

Jinoyat huquqining predmetini jinoyat sodir etilganida (shuningdek, jinoyat sodir etishga tayyorgarlik ko'rilganida va jinoyat sodir etishga suiqasd qilinganida ham) vujudga keladigan ijtimoiy munosabatlar hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, ma'lum bir jinoyat sodir etilganligi holati, uni sodir etgan shaxsni tavsiflovchi xususiyatlari, sodir etilgan qilmishni jinoyat kodeksining qaysi moddasi bilan javobgarlikka tortish va jazo tayinlash masalasini hal qiluvchi munosabatlar jinoyat huquqining predmetini tashkil etadi." Bunday ijtimoiy munosabatlarning subyektlari, bir tomondan, jinoyat sodir qilgan shaxs bo'lsa, ikkinchi tomondan, odil sudlovni amalga oshiruvchi organlar orqali davlatdir²⁷.

Jinoyat ijtimoiy xavfliligi eng yuqori huquqbuzarlik bo'lganligi uchun ham uni sodir etganlik uchun yuridik javobgarlikning o'qir turi qo'llaniladi va bu shaxslarni jinoyat sodir qilishdan tiyib turishda muhim o'rin tutadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganlaridek: «Qonun ustuvorligini ta'minlash, shaxs, oila, jamiyat va davlatning huquq va manfaatlari muhofazasini kuchaytirish, aholini huquqiy madaniyati va huquqiy ongini oshirish fuqarolarni qonunga bo'ysunish va hurmat ruhida tarbiyalash — bu rivojlangan bozor iqtisodiyotiga asoslangan chinakam demokratik, huquqiy davlat vafuqarolikjamiyatiqurishning nafaqat maqsadi, balki uning vositasi, eng muhim sharti hisoblanadi»²⁹. Ushbu maqsadni amalga oshirishda

²⁷ Jinoyat huquqi. Urauriy qism. Darslik. — T.: «Adolat», 1998, 7-b.

²⁸ Karimov. I.A. Adolat qonun ustuvorligida. «Xalq so'zi» gazetasi, 2001, 30-avgust

jinoyat qonunchiligi ham muhim o'rin tutadi va uning vazifalarida □z aksini topgan.

■/ **Jinoyat huquqining vazifalari** □zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 2-moddasida belgilangan vazifalardan kelib chiqib, shaxsni, uning huquq va erkinliklarini, jamiyat va davlat manfaatlarini, mulkni, tabiiy muhitni, tinchlikni, insoniyat xavfsizligini jinoiy tajovuzlardan q□riqlash, shuningdek, jinoyatlarning oldini olish, fuqarolarni respublika Konstitutsiyasi va qonunlariga rioya qilish ruhida tarbiyalashdan iboratdir².

Har bir huquq tarmoqlarining prinsiplari b□lgani kabi **jinoyat huquqining** ham jinoyat huquqi normalarida mustahkamlab q□yilgan, uning umumiy mazmunini belgilovchi **prinsiplari mavjud** b□lib, ushbu prinsiplar Jinoyat kodeksining 3-10-moddalarida □z aksini topgan. Jinoyat huquqi prinsiplari: qonuniylik; fuqarolarning qonun va sud oldida tengligi; demokratizm; insonparvarlik; odillik; ayb uchun javobgarlik; javobgarlikning muqarrarligi.

Qonuniylik prinsipi. Qonuniylik deganda, sodir etilgan qilmishni jinoyat ekanligini aniqlaydigan, u uchun javobgarlik va jazo belgilaydigan, qanday qilmishlar jinoyat hisoblanishini belgilaydigan normalar faqat jinoyat kodeksi normalari ekanligi, boshqa biror-bir qonunlar yoki me'yoriy hujjatlar qilmish uchun jinoiy jazo tayinlay olmasligi tushuniladi. Faqat jinoyat kodeksiga muvofiq ravishda surishtiruv va dastlabki tergov organlari shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish, sud esa shaxsni jinoyat sodir etishda aybli deb topishi va unga nisbatan jinoiy jazo tayinlashi mumkin.

Fuqarolarning qonun va sud oldida tengligi prinsipi □zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining barcha fuqarolarning teng huquqligini kafolatlagan 18-moddasi mazmunidan kelib chiqadi. Ya'ni, jinoyat sodir etgan shaxs, oddiy fuqaro yoki mansabdor shaxs ekanligidan qat'i nazar jinoyat sodir etganida qonun oldida bir xilda javobgar b□ladilar.

Demokratizm prinsipi jinoyat sodir qilgan shaxslarni javobgarlikka tortish va jazo tayinlash, ularni axloqan tuzatishda jamoatchilik, fuqarolarning □zini-□zi boshqarish organlari, jamoat tashkilotlarining ishtirokini k□zda tutadi.

Insonparvarlik prinsipi. Jinoyat kodeksida k□zda tutilgan jazo va boshqa huquqiy ta'sir choralari jinoyat sodir qilgan shaxslarga

□zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi. — T.: □zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi, 2004.

jismoniy azob berish yoki uning qadr-qimmatini kamsitish maqsadini kўzlamaydi hamda jinoyat sodir etgan shaxsga nisbatan u axloqan tuzalishi va yangi jinoyat sodir etishining oldini olish uchun zarur, yetarli bōladigan jazo tayinlanishini yoki boshqa huquqiy ta'sir chorasi qōllanilishini ifodalaydi. Shaxsga nisbatan jazo qo'lashdan kōzlangan maqsadga Jinoyat kodeksi maxsus qismi moddalarida kōzda tutilgan yengilroq choralarni qōllash orqali erishib boimaganligina oōirroq jazo choralari tayinlanishi mumkin. Masalan, Jinoyat kodeksining qōrilik uchun javobgarlik belgilangan 169-moddasi birinchi qismida jazo turlari sifatida eng kam oylik ish haqining ellik baravarigacha miqdorda jarima, ikki yilgacha axloq tuzatish ishlari, olti oygacha qamoq yoki uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish kōrsatilgan. Bu yerda qōrilik sodir qilgan shaxsni jarima to'latirish bilan axloqan tuzatish mumkin emas deb topilgan taqdirdagina unga nisbatan qamoq yoki ozodlikdan mahrum qilish kabi oōirroq jazo qōllanishi mumkin.

Odillikprinsipi. Ushbu prinsip jinoyat sodir etgan shaxsga nisbatan odil, adolatli va asosli jazo chorasi tayinlanishini kōzda tutadi. Jinoyat sodir etishda aybi isbotlangan shaxsga nisbatan qōllaniladigan jazo yoki boshqa huquqiy ta'sir chorasi sodir etilgan jinoyatning oōir-yengilligiga, aybning va shaxsning ijtimoiy xavflilik darajasiga muvofiq bōlishi kerak. Ushbu prinsip jinoyatga yarasha jazo qo'lashni ta'minlashga xizmat qiladi.

Ayb uchunjavobgarlikprinsipi shaxsning aybi qonunda belgilangan tartibda isbotlangandan keyingina javobgar bōlishini kōzda tutib, aybdorligi qonunda belgilanmagan tartibda isbotlanmagan shaxslarga nisbatan jazo choralari tayinlashni istisno qiladi.

Javobgarlikning muqarrarlighi prinsipi jinoyat huquqida muhim tarbiyaviy funksiyani bajaradi. Jinoyat sodir qilgan har bir shaxs javobgarlikka tortilishi shaxslarni jinoyat sodir qilishdan tiyib turadi. Jinoyat javobgarlikdan va jazodan ozod qilish esa qonunda kōrsatilgan hollarda va tartibda amalga oshiriladi. Masalan, Jinoyat kodeksining 68-moddasida belgilangan amnistiya akti asosida javobgarlikdan ozod qilish.

''' 2-§. Jinoyat vajinoyatchilik tmhunchasi

Jinoyat — sodir etilishi jinoyat kodeksida jazo qo'lash tahdidi bilan taqiqlangan aybli ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik).

Jinoyat tushunchasini aniqlash uchun ijtimoiy xavfli qilmish tushunchasini aniqlab olish zarur. Ijtimoiy xavfli qilmish deganda, Jinoyat kodeksi bilan qoʻriqlanadigan obyektlarga zarar keltiradigan yoki shunday zarar keltirish real xavfini keltirib chiqaradigan qilmish tushuniladi. Jinoyat kodeksi bilan qoʻriqlanadigan obyektlar deganda, shaxs, uning huquqlari, jamiyat va davlat manfaatlari, mulk, tabiiy muhit, tinchlik, insoniyat xavfsizligi tushuniladi. Masalan, biror-bir shaxsni urib, unga tan jarohati yetkazish inson soʻgʻligiga qarshi jinoyat hisoblanadi.

Qoʻz navbatida ijtimoiy xavfli qilmishlar harakat yoki harakat-sizlik bilan sodir etiladi. Harakat deganda shaxsning jinoiy niyatga erishishi uchun qiladigan harakatlari tushuniladi. Masalan, qoʻriloq qilish uchun, turar-joyga yashirincha kirish, buyumlarni, pul yoki boshqa narsalarni olish. Harakatsizlik deganda esa, shaxs bajarishi zarur va shart boʻlgan vazifalarni bajarmasligi tushuniladi. Masalan, vrachning uzrli sabablarsiz bemor shaxsga yordam koʻrsatmasligi jinoyat hisoblanib, Jinoyat kodeksining 116-moddasi bilan javobgarlikka tortilishiga sabab boʻladi.

Jinoyat qonunida jinoyatning toʻrtta belgisi ajratilgan:

- ijtimoiy xavflilik;
- qoʻyriqonuniylik;
- ayblilik;
- jazoga loyiqchilik.

Ijtimoiy xavflilik deganda, sodir etilgan qilmish boshqa shaxslarga, jamiyat va davlat manfaatlariga jiddiy xavf toʻldirishi koʻzda tutiladi. Ijtimoiy xavflilik yuqori boʻlmasa, qilmish uchun jinoiy javobgarlik emas, balki maʼmuriy javobgarlik qoʻllaniladi. Masalan, avtomobil haydovchisi yoʻlda belgilangandan koʻra tezlikni oshirsa maʼmuriy jazoga tortiladi, bordiyu haydovchi yoʻlda qoidaga rioya qilmasdan harakat qilsa va buning natijasida boshqa shaxslarga jarohat yetkazilsa yoki ularning qoʻlimiga sabab boʻlsa jinoiy javobgar boʻladi.

Qoʻyriqonuniylik deganda, biror-bir qilmish jinoyat hisoblanishi uchun u Jinoyat kodeksida jinoyat sifatida belgilab qoʻyilgan boʻlishi tushuniladi. Agar qilmish biror-bir shaxsga nisbatan zarar keltirsa ham, ammo Jinoyat kodeksida jinoyat sifatida koʻrsatilmagan boʻlsa, jinoiy javobgarlik kelib chiqmaydi. Masalan, sobiq Sovet Ittifoqi davrida amalda boʻlgan jinoyat kodeksida buyumlarni olib-sotish chayqovchilik jinoyati hisoblanar va jinoiy javobgarlikka sabab boʻlar edi. Hozirda olib-sotish jinoyat kodeksida jinoyat sifatida koʻrsatilmagan.

Ayblilik deganda, qilmishni sodir etilishida uni sodir etgan shaxsning aybi b^olishi taqozo etiladi. Agar shaxs aybsiz holda ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazsa ham Jinoyat kodeksining 24-moddasiga muvofiq aybsiz holda zarar yetkazgan hisoblanadi va javobgarlikka tortilmaydi.

Qilmishningjazoga sazovorligi deganda, Jinoyat kodeksida ushbu qilmish uchun jazo nazarda tutilgan b^olishi kerakligi tushuniladi. Ana shu t^ortta belgi birgalikda mavjud b^olganida qilmish jinoyat deb hisoblanadi.

Q^ozbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 15-moddasida Q^oz xususiyati va ijtimoiy xavflilik darajasiga k^ora jinoyatlar t^ort toifaga boiingan:

- ijtimoiy xavfi katta b^olmagan jinoyatlar;
- uncha o^oir b^olmagan jinoyatlar;
- o^oir jinoyatlar;
- Q^ota o^oir jinoyatlar.

Jinoyatlarni bunday turlarga b^olishda jinoyatlarning qasddan yoki ehtiyotsizlikdan sodir qilinganligi va jinoyat uchun tayin-lanadigan jazoning muddatlari asos qilib olingan.

Ijtimoiy xavfi katta b^olmagan jinoyatlarga qasddan sodir etilib, ucli yildan k^op b^olmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi k^ozda tutilgan jinoyatlar hamda ehtiyotsizlikdan sodir etilib, besh yildan k^op b^olmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi k^ozda tutilgan jinoyatlar kiradi.

Uncha o^oir b^olmagan jinoyatlarga qasddan sodir etilib, uch yildan k^op ammo besh yildan k^op boimagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi k^ozda tutilgan jinoyatlar va ehtiyotsizlikdan sodir etilib, besh yildan k^op muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi k^ozda tutilganjinoyatlar kiradi.

O^oir jinoyatlarga qasddan sodir etilib, besh yildan ortiq lekin Q^on yildan k^op b^olmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi k^ozda tutilgan jinoyatlar kiradi.

Q^ota o^oir jinoyatlarga qasddan sodir etilib, Q^on yildan ortiq muddatga ozodlikdan mahrum qilish jazosi k^ozda tutilgan jinoyatlar kiradi.

Jinoyatchilik — kishilik jamiyatida mavjud boiadigan Q^ozining qonuniyatlariga, sifat va miqdor tavsifiga ega b^olgan, jamiyat va kishilar uchun salbiy oqibatlar keltirib chiqaradigan va uning ustidan davlat va jamiyatning maxsus nazorat choralari Q^ornatishni talab qiladigan salbiy ijtimoiy, huquqiy hodisadir³⁰.

Boshqacha qilib aytganda, jinoyatchilik deganda ma'lum bir davrda, ma'lum bir hududda sodir etilgan jinoyatlar yig'indisi tushuniladi. Jinoyatlarni umumlashtirib, jinoyatchilikni salbiy ijtimoiy hodisa sifatida ko'rganish, jinoyatlarni keltirib chiqargan sabablarni ko'rganish va ular asosida jinoyatchilikka qarshi kurash choralarini ishlab chiqishga yordam beradi.

JINOYAT QONUNI

Jinoyat huquqining yagona manbai O'zbekiston Respublikasining 1994-yil 22-sentabrda qabul qilingan va 1995-yil 1-aprelda amalga kiritilgan Jinoyat kodeksi hisoblanadi.

Jinoyat kodeksi O'zbekiston Respublikasining barcha jinoyat qonunlari majmuidan iborat bo'lib, unda ichki umumiyligi va o'zaro aloqadorligi bilan ajralib turadigan, jinoyat huquqining prinsiplari va umumiy qoidalarini belgilab beradigan hamda qaysi ijtimoiy xavfli qilmish jinoyat deb hisoblanishi, ushbu jinoyatlarni sodir etishda aybdor bo'lgan shaxslarga qaysi jazo turi va boshqa jinoyat-huquqiy ta'sir chorasi qo'llanilishi mumkinligi belgilab qo'yilgan.

Jinoyat kodeksi ikki qismga umumiy va maxsus qismlarga bo'linadi. Umumiy qismda jinoyat qonunchiligining vazifalari, uning amalda bo'lish doirasi, prinsiplari, javobgarlik va jazoning umumiy asoslari ifodalangan bo'lib, u:

- «umumiy qoidalar»;
- «javobgarlik asoslari»;
- «qilmishning jinoyatligini istisno qiladigan holatlar»;
- «jazo va uni tayinlash»;
- «javobgarlikdan va jazodan ozod qilish»;
- «voyaga yetmaganlar javobgarligining xususiyatlari»;
- «tibbiy yordamda majburlov choralarini» deb nomlangan 7 babilmdan tashkil topgan

Umumiy qism 1-97-moddalarni o'z ichiga qamrab oladi.

Maxsus qismda esa muayyan jinoyatlar va ular uchun javobgarlik ko'rsatib berilgan. Jinoyat kodeksining Maxsus qismi 8 babilmdan iborat:

- shaxsga qarshi jinoyatlar (1-7-bob 97-149-moddalar);
- tinchlik va xavfsizlikka qarshi jinoyatlar (8-9-bob 150-163-moddalar);
- iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar (10-13-bob 164-192-moddalar);

- ekologiya sohasidagi jinoyatlar (14-bob 193-204-moddalar);
- hokimiyat, boshqaruv va jamoat birlashmalari organlarining faoliyat tartibiga qarshi jinoyatlar (15-16-bob 205-241 -moddalar);
- jamoat xavfsizligi va jamoat tartibiga qarshi jinoyatlar (17-20-bob 242-278-moddalar);
- harbiy xizmatni o'tash tartibiga qarshi jinoyatlar (21-24-bob 279-302-moddalar);
- atamalarning huquqiy ma'nosi.

Maxsus qism normalari jinoyatlarning obyektiga qarab birlashtirilgan. Masalan, qasddan odam o'ldirish jinoyati «Shaxsga qarshi jinoyatlar» birlashtirilgan bo'lsa, o'g'rilik jinoyati «Iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar» birlashtirilgan.

Jinoyat kodeksi maxsus qismi moddalari tuzilishiga ko'ra dispozitsiya va sanksiya qismlaridan iborat. Dispozitsiya qismida ma'lum bir jinoyatlar va ushbu jinoyatlarning ta'rif beriladi. Masalan, Jinoyat kodeksining 179-moddasi Soxta tadbirkorlik deb nomlanib, uning dispozitsiyasida «soxta tadbirkorlik, ya'ni «mizomida ko'rsatilgan faoliyatni amalga oshirish maqsadini ko'zlamasdan sudalar, kreditlar olish, foydani (daromadni) soliqlardan ozod qilish (soliqlarni kamaytirish) yoki boshqacha mulkiy manfaat ko'rish maqsadida korxonalar va boshqa tadbirkorlik tashkilotlari tuzish» deb ta'rif berilgan.

- Sanksiya esa sodir etilgan jinoyat uchun jazo choralari belgilaydi. Sanksiyada ko'rsatilgan jazolar qanchalik o'qir bo'lsa, ushbu jinoyatning ijtimoiy xavfliligi shunchalik o'qir hisoblanadi. Jinoyat kodeksi Maxsus qism moddalari sanksiyalari ko'p hollarda bir jinoyat uchun bir necha turdagi jazolarni qo'llashni ko'zda tutadi, bu sodir etilgan jinoyatning ijtimoiy xavfliligi, keltirilgan zararining miqdori, jinoyat sodir qilgan shaxsning xususiyatlari, jinoyatni sodir etish sharoitlariga to'g'ri baho berish va adolatli jazo tayinlash imkonini yaratadi. Masalan, Jinoyat kodeksining 232-moddasida ko'rsatilgan sud qarorini bajarmaslik jinoyati uchun jazo choralari sifatida eng kam oylik ish haqining ellik baravarigacha miqdorda jarima yoki besh yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish yoxud uch yilgacha axloq tuzatish ishlari yoki uch yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazo choralari belgilangan.

JINOIY JAVOBGARLIK VA UNING ASOSLARI .. '

Yuridik javobgarlikning eng o'qir turi bo'lgan jinoiy javobgarlik jinoyat qonuni normalari bilan qo'riqlanadigan ijtimoiy munosabatlarga zarar yetkazgan yoki zarar yetkazish xavfi boigan tajovuzlar qilinganida vujudga kelib, jinoiyjavobgarlik jinoyat sodir etishning huquqiy oqibatidir. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 16-moddasida jinoyat uchun javobgarlik va uning asoslari belgilangan bo'lib, unga ko'ra jinoyat uchun javobgarlik-jinoyat sodir etishda aybdor boigan shaxsga nisbatan sud tomonidan hukm qilish, jazo yoki boshqa huquqiy ta'sir chorasi qo'llanilishida ifodalanadigan jinoyat sodir etishning huquqiy oqibatidir. Jinoiy javobgarlikning asosi bo'lib sodir etilgan qilmishda jinoyat tarkibining barcha alomatlari mavjudligi hisoblanadi.

Jinoiy javobgarlik bir qancha huquqiy oqibatlarni keltirib chiqaradi:

-jinoyatni sodir etish, avvalo, shaxsnijinoiyjavobgarlikka tortishni taqozo etib, shaxsga jinoyat qonuni normalarini tatbiq etish orqali jinoiy javobgarlikni qo'llash yoki javobgarlikdan ozod qilishni qo'llanishiga olib keladi;

-jinoiy javobgarlik jinoyat qonuni normalarini qo'llash oqibatidir;

-jinoiy javobgarlik jinoyat sodir etgan shaxsga nisbatan qo'llaniladigan davlat majburlov chorasidir;

-jinoiy javobgarlik faqat jinoyat sodir etgan shaxs bilan davlat o'rtasida vujudga keladigan jinoyat huquqiy munosabatdir.

AYBSIZLIK PREZUMPSIYASI

Aybsizlik prezumpsiyasi (lotincha praesumptio — ehtimol) — shaxsning huquqlarini himoya qilishni ta'minlaydi va asoslanmagan ayblov hamda hukmni istisno qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 26-moddasida «Jinoyat sodir etganlikrfa ayblanayotgan har bir shaxsning ishi sudda qonuniy tartibda, oshkora ko'rib chiqilib, uning aybi aniqlanmaguncha u aybdor hisoblanmaydi. Sudda ayblanayotgan shaxsga qo'lini himoya qilish uchun barcha sharoitlar ta'minlab beriladi», deyilgan.

Aybsizlik prezumpsiyasi — voqelikka to'g'ri bo'lgan huquqiy holat bo'lib, unga asosan, aybdor shaxsni jinoyat sodir etishdagi

aybini, qachonki sudning ayblov hukmi chiqarilgan bo'lib, aynan shu shaxs aybdor deb hisoblansa va uning aybi jinoyat ishi bo'yicha yig'ilgan isbot-dalillar bilan tasdiqlanib, proses ishtirokchilarida ushbu shaxsni asoslangan va adolatli ravishda javobgarlikka tortilganligi va jazolanganligi to'g'risida ishonch hosil qilinganda tasdiqlash mumkin boiadi.

Aybsizlik prezumpsiyasi prinsipidan quyidagi talablar kelib chiqadi, ya'ni surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va sud: a) o'zining zimmasiga yuklatilgan va shaxsni aybini isbotlash bilan bo'liq majburiyatni ayblanuvchining zimmasiga yuklatishga haqli emaslar, bundan tashqari, ayblanuvchi o'zining aybsizligini isbotlashga majbur emas, lekin aybsizligining mavjudligi to'g'risida xabar berish huquqiga ega; b) ayblanuvchining aybi tasdiqlanmasa, demak, uning aybsizligi tasdiqlangan deb tan olinishi lozim; d) agar shubhani bartaraf etish imkoni boimasa ayblanuvchining foydasiga talqin qilinishi kerak.

Aybsizlik prezumpsiyasi ayblanuvchining aybini aniq, shubhasiz va to'liq aniqlanganligini talab qiladi va agar bu talab bajarilmagan, ayblanuvchining aybi aniq, shubhasiz va to'liq isbot-dalillar bilan asoslanmagan bo'lsa, bu shaxsni aybdor sifatida sud hukmi bo'yicha aybdor deb hisoblash ushbu shaxsning huquq va manfaatlarini adolatsizlik yo'li bilan cheklash demakdir. Bunday hukm huquqiy kuchga ega boimasligi aniq.

Jinoyatning tarkibiy elementlari (obyekti, subyekti, obyektiv tomoni va subyektiv tomoni). Jinoyat tarkibi —jinoyat qonuni bilan belgilangan hamda muayyan ijtimoiy xavfli qilmishni jinoyat sifatida ifodalaydigan obyektiv va subyektiv belgilar yig'indisidir. «Jinoyat tarkibi» tushunchasini jinoyat huquqida jinoyat tarkibining elementlari deb nomlanadigan to'rt guruh alomatlar yig'indisi tashkil qiladi. Bular jinoyat obyekti, jinoyatning obyektiv tomoni, jinoyatning subyekti, jinoyatning subyektiv tomonidir.

Jinoyat obyekti — jinoyat qonuni bilan qo'riqlanadigan va jinoyat sodir etish natijasida zarar yetkaziladigan yoki yetkazish xavfi ostiga qo'yiladigan ijtimoiy munosabatlardir. Masalan, qasddan badanga shikast yetkazish jinoyatlarida jinoyatning obyekti shaxsning so'ligi hisoblanadi. Jinoyat obyekti bilan birgalikda jinoyat predmeti ham mavjud bo'lib, jinoyat predmeti deganda jinoyat obyektining ijtimoiy xavfli harakat tufayli bevosita tajovuzga uchraydigan elementi tushuniladi. Masalan, qo'rilik jinoyatida jinoyatning obyekti shaxsning mulki, shu mulkka bo'lgan huquqi

b[il]sa, predmeti bevosita [il]rilangan narsa, buyum, pul b[il]lishi mumkin.

Jinoyat obyekti uch turga b[il]linadi: umumiy obyekt, maxsus obyekt, bevosita obyekt. Umumiy obyekt deganda jinoyat qonuni bilan q[il]riqlanadigan barcha ijtimoiy munosabatlar, ya'ni shaxs, uning hayoti, huquq va erkinliklari, jamiyat va davlat manfaatlari, mulk, tabiiy muhit, tinchlik va xavfsizlik. Maxsus obyekt deganda bir-biriga [il]xshash maium bir turdagi ijtimoiy munosabatlar tushuniladi. Masalan, shaxsga qarshi jinoyatlarning obyekti boiib, shaxsning hayoti, sogiigi, sha'ni va qadr qimmati hisoblanadi. Bevosita obyekt bevosita jinoyat qanday ijtimoiy munosabatga tajovuz qilganligini k[il]rsatadi. Masalan, tuhmat jinoyatida bevosita obyekt shaxsning sha'ni va qadr-qimmati hisoblanadi.

Jinoyatning obyektiv tomoni — jinoyatning qanday sodir qilinganligini k[il]rsatadi. Masalan, [il]rilik birovlar mulkini yashirin ravishda olish b[il]lsa, bosqinchilik hujum qilib, hayot yoki sogiik uchun xavli boigan z[il]rlilik ishlatib egallab olinadi. Jinoyat obyektiv tomondan harakat yoki harakasizlik bilan sodir qilinishi mumkin. Jinoyatning obyektiv tomoni ijtimoiy xavfli qilmish (harakat yoki harakatsizlik), jinoyat sodir etish natijasida kelib chiqqan ijtimoiy xavfli oqibat, ijtimoiy xavfii qilmish bilan jinoiy oqibat [il]rtasidagi sababiy bogianishni [il]z ichiga oladi. Shuningdek, jinoyat sodir etilgan joy, vaqt, uni sodir etish usuli, vositalari va qurollar kiradi.

Jinoyat suyekti deganda jinoyatni sodir qilgan shaxs tushuniladi. . Ammo hammavaqt ham jinoyatni sodir etgan shaxs jinoyat subyekti b[il]la olmaydi. Shaxs jinoyat subyekti hisoblanishi uchun jinoyat qonunida maium bir shartlar belgilangan boiib, unga k[il]ra faqat qonunda belgilangan yoshga yetgan aqli raso, ya'ni, [il]z harakatlari uchun javob bera oladigan va ularni boshqara oladigan jismoniy shaxs subyekti b[il]lishi mumkin.

Jinoyat kodeksi 17-moddasigak[il]ra 16 yoshga toigan, aqli raso jismoniy shaxs jinoyat uchun javobgar boiishi mumkin. 16 yosh umumiy subyekti yoshi b[il]lib, ayrim hollarda subyekti yoshi sodir etilgan jinoyatning ijtimoiy xavfliligiga va jinoyatning xususiyatlariga k[il]ra turlicha belgilanishi mumkin. Jinoyat kodeksining 17-moddasida subyekti yoshi 16, 13, 14, 18 yosh qilib belgilangan. Shaxs 13 yoshdan boshlab aybni o[il]irlashtiruvchi holatlarda qasddan odam oidirganlik uchun (97-modda ikkinchi qismi), shuningdek, 14 yoshdan boshlab JK 17-moddasining 3-qismida

nazarda tutilgan ayrim jinoyatlar uchun (masalan, qasddan odam o'ldirish, bosqinchilik, tovlamachilik, o'qrilik) jinoiyjavobgarlikka tortilishi belgilangan. 18 yoshdan jinoiy javobgarlikka tortilish esa odatda mansabdorlik jinoyatlari, harbiy xizmatni o'tash tartibiga qarshi jinoyatlar uchun qo'llaniladi. Jinoyat subyekt yoshining bunday belgilanishi uni sodir qilgan shaxs xususiyatlari, sodir qilingan jinoyatning o'qir yoki yengilligi, shuningdek, jinoyatning o'ziga xos belgilari bilan ifodalanadi. Masalan, 13 yoshga to'lgan shaxs aybni o'qirlashtiradigan holatlarda qasddan odam o'ldir-ganligi uchun jinoiy javobgar bo'lsa, o'qirlik qilganligi uchun jinoiy javobgar bo'lmaydi, chunki o'qirlik uchun jinoyat subyekti yoshi 14 yosh qilib belgilangan.

Jinoyatning subyektiv tomoni — shaxsning o'zi sodir etgan ijtimoiy xavfli qilmish va jinoiy oqibatga nisbatan ruhiy munosabatini, ya'ni, jinoyatni bilib, tushunib yoki ehtiyotsizlikdan sodir qilganligini ifodalaydi. Jinoyatning subyektiv tomonini aniqlash aybdorning o'zi sodir etgan ijtimoiy xavfli qilmishini, uning oqibatlarini qanchalik tushunganligini va ularning yuz berishi uchun qilgan harakatlarini aniqlaydi va shu asosda jinoyatning qasddan yoki ehtiyotsizlikdan sodir qilinganligi aniqlanadi, boshqacha aytganda, ayb aniqlanadi. Aybning shakli jinoyat huquqida ikkiga bo'linadi: qasd, ehtiyotsizlik (Jinoyat kodeksining 21 -22-moddalari).

Agar shaxs o'zi sodir etgan qilmishining ijtimoiy xavfliligini anglagan, uning qanday oqibatlarga olib kelishini bilgan va shunday qilmishni sodir etishni xohlab sodir qilgan bo'lsa qasddan qilingan jinoyat hisoblanadi. Masalan, Jinoyat kodeksining 267-moddasida ko'rsatilgan transport vositasini olib qochish jinoyati. Bunda aybdor transport vositasini olib qochish jinoyat ekanligini, uni qanday oqibatlarga olib kelishini biladi va shunday oqibat kelib chiqishini istagan holda harakat qiladi.

Agar shaxs o'z-o'ziga ishonish yoki beparvolik orqasida jinoyat ¹ sodir qilsa ehtiyotsizlikdan jinoyat sodir qilingan hisoblanadi. Ya'ni aybdor shaxs o'z harakatlariga ortiqcha baho beradi, o'z harakatlari qanday oqibatlarga olib kelishiga ko'zi yetsa-da, ehtiyotkorlik choralariga rioya qilmaydi, bunday oqibatlar kelib chiqmaydi deb o'ylaydi, o'ziga ortiqcha ishonadi yoki beparvolik qiladi. Masalan, Jinoyat kodeksining 266-moddasida ko'rsatilgan transport vositalari harakati yoki ulardan foydalanish xavfsizligi qoidalarini buzish jinoyatida transport vositasini haydovchi shaxs belgilangan tezlik qoidalariga rioya qilmasdan tezlikni oshirib ketishi natijasida piyodalarni urib yuborishi. Bunda haydovchi tezlikni oshirsada,

piyodalarni urib yubormasligiga, o'z vaqtida transport vositasini tashvishlantirishga asossiz ishonadi.

Jinoyatlarni qasddan yoki ehtiyotsizlikdan qilinganligini aniqlash, aybdorlarga jazo tayinlashda muhim ahamiyatga ega. Qasddan qilingan jinoyatlar uchun o'g'irroq jazo choralari qo'llanilsa, ehtiyotsizlikdan qilingan jinoyatlar uchun yengilroq jazo choralari qo'llaniladi.

Jinoyatning subyektiv tomoniga uning motivi va maqsadi ham kiradi.

TAMOM BO'LMAGAN JINOYATLAR

Hammavaqt ham jinoyatlar oxiriga yetkazilmaydi, ba'zan jinoyatlar uni sodir etmoqchi bo'lgan shaxsning xohishi bilan oxiriga yetkazilmasdan to'xtatilishi yoki unga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra oxirigacha yetkazilmasdan qolishi mumkin. Shuningdek, ba'zi bir jinoyatlar uning oqibatlari kelib chiqmasdan tamom bo'lgan jinoyat deb hisoblanishi mumkin. Ana shunday holatlarga to'g'ri baho berish uchun jinoyat qonunida tamom bo'lmagan jinoyat tushunchasi belgilangan. O'zbekiston Respublikasi jinoyat huquqida qasddan sodir qilingan jinoyatlarning uchta bosqichi belgilangan:

- *jinoyatga tayyorgarlik ko'rish;*

- *jinoyatga suiqasd qilish;*

- *tamom bo'lgan jinoyatlar.*

Shaxsning qasddan qilinadigan jinoyatni sodir etish yoki yashirish uchun shart-sharoit yaratuvchi qilmishi o'ziga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra sodir etilishi boshlangunga qadar to'xtatilgan bo'lsa, bunday qilmish jinoyatga tayyorgarlik ko'rish deb topiladi. Masalan, qasddan odam o'ldirish uchun jinoyat sodir etish qurollari va vositalarini tayyorlash, sheriklar topish. Bunda jinoyat sodir qilish hali boshlanmasdan fosh qilingan bo'lishi kerak.

Qasddan sodir etiladigan jinoyat boshlanib, shaxsga bog'liq bo'lmagan holatlarga ko'ra oxiriga yetkazilmagan boisa, jinoyat sodir etishga suiqasd deb topiladi. Masalan, to'g'ri o'g'rilik qilish uchun birovning uyiga kirdi, ammo uy egasi borligini ko'rib, qochib ketishi. Bu yerda o'g'rilik uy egasi bo'lmaganida sodir etilishi mumkin edi.

Jinoyatga tayyorgarlik ko'rish yoki unga suiqasd qilish tamom bo'lgan jinoyat uchun qonunning qaysi moddasida javobgarlik belgilangan boisa, o'sha moddasi bo'yicha javobgarlikka sabab

boiadi. Masalan, qurilish qilmoqchi bo'lgan shaxs uy egasi borligi uchun qurilishni amalga oshira olmagan bo'lsada, Jinoyat kodeksining qurilish uchun javobgarlik belgilangan 169-moddasi bilan javobgar bo'ladi.

Jinoyat kodeksi maxsus qismida kўrsatilgan jinoyatlarning tarkibi barcha elementlari yuz bergan vaqt jinoyat tamomlangan vaqt deb topiladi. Bu holat jinoyat uchun javobgarlikni belgilovchi moddaga bo'liq bo'ladi. Qasddan badanga o'ir shikast yetkazganlik uchun javobgarlik belgilangan Jinoyat kodeksining 104-moddasida badanga o'ir shikast yetkazilgan vaqt jinoyat tamom bo'lgan vaqt deb hisoblanadi.

Jinoyatlarni tamom bo'lgan yoki tamom boimagan jinoyatlarga bo'lish, jinoyat sodir qilishdan ixtiyoriy qaytish masalasini ham qrganishni taqozo qiladi. Agar shaxs jinoyatga tayyorgarlik k'rish harakatlarini oxiriga yetkazishi mumkinligini anglagan holda uni qz ixtiyori bilan t'xtatsa yoki jinoiy oqibat kelib chiqishini anglagan holda bunday oqibat kelib chiqishini oldini olsa, jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytish hisoblanadi va javobgarlikka tortilmaydi. Ammo jinoyat sodir etishdan ixtiyoriy qaytgan shaxs harakatlarida boshqa bir jinoyat tarkibi bo'lsa qsha jinoyati uchun javobgar bo'ladi. Masalan, shaxs qasddan odam qldirish uchun noqonuniy ravishda qqotar qurol sotib oldi, ammo odam qldirish fikridan qz ixtiyori bilan qaytdi. Bunda u qasddan odam qldirish jinoyati uchun javobgar boimaydi, ammo noqonuniy qqotar qurol sotib olganligi uchun javobgar bo'ladi.

i{ Jinoyatda ishtirokchilik. Jinoyat qonunchiligining asosiy vazifasi insonni, uning huquq va erkinliklarini, jamiyat va davlatning huquqlari va qonuniy manfaatlarini jinoiy tajovuzlardan himoya qilish, jinoyatlarning oldini olishdir. Ushbu vazifaga erishish yqllaridan biri jinoyatlar uchun jazoning muqarrarligini ta'minlash orqali sodir qilingan jinoiy qilmishlarni huquqiy baholash va odilona jazo tayinlashdir. Jinoyatlar bir kishi tomonidan sodir qilinganida uning javobgarligini aniqlash nisbatan unchalik qiyinchilik tuqirmaydi, shuningdek, yakka shaxs tomonidan sodir qilingan jinoyatlarning ijtimoiy xavfliligi ham kamroq bo'ladi. Lekin, jinoyatlar bir necha shaxslar tomonidan oldindan kelishgan holda sodir etilsa, uning ijtimoiy xavfliligi ham, jinoyatni sodir etish kqlami ham, kelib chiqadigan oqibatlarining darajasi ham yuqori bo'ladi. V

Shu sababli ham jinoyat huquqi nazariyasida ishtirokchilikda jinoyat sodir qilish doimo diqqat markazdagi masala bo'lib kelgan. ^ Amaldagi qzbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 27-

moddasida «ikki yoki undan ortiq shaxsning qasddan jinoyat sodir etishda birgalashib qatnashishi ishtirokchilik deb topiladi» deb korsatilgan. s/

Mazkur norma mazmunidan kelib chiqadigan bolsak, ishtirokchilik faqat qasddan qilinadigan jinoyatlarda boladi, ehtiyotsizlikdan qilinadigan jinoyatlarda ishtirokchilik tarkibi mavjud bolmaydi. Qonun chiqaruvchi ishtirokchilik masalasini belgilashda obyektiv va subyektiv omillardan kelib chiqqan. Ishtirokchilikning obyektiv belgisiga ikki yoki undan ortiq shaxslarning birgalikda jinoyatni sodir etishi kirsam, subyektiv belgiga ishtirokchilarning birlari bilan kelishganligi, ortada vazifalarning taqsimlanganligi kiradi.

Ikki yoki undan ortiq shaxslarning jinoyatda birgalashib harakat qilishi va jinoiy oqibat ularning birgalikdagi harakati natijasi boiishi ishtirokchilikning asosiy obyektiv belgisidir. Bunda jinoyatning ishtirokchilari oldindan kelishib oladi va qonun bilan qoriqlanadigan obyektlarga birgalashib tajovuz qilinadi. Jinoyatni sodir etishda barcha ishtirokchilar bajaruvchi sifatida harakat qilganlarida ham ularning harakatlari ortasida ozaro bog'iqlik mavjud boladi. Agar bir necha shaxslar ilgari ozaro kelishmagan holda bir vaqtda bir manbadan mulkni talon-taroj qilsalar ishtirokchilik mavjud boimaydi hamda ularning qilmishi mustaqil jinoyatlar sifatida kvalifikatsiya qilinadi.

ozbekiston Respublikasi JK ning 28-moddasida jinoyat ishtirokchilarining tort turi korsatilgan: bajaruvchi, tashkilotchi, dalolatchi va yordamchi. Har birining jinoyatda ishtirok etish darajasi va xususiyatidan iborat obyektiv mezon ularni ajratish uchun asos qilib olingan.

Jinoyatni bevosita yoki qisman sodir etgan yoxud jinoyat kodeksiga muvofiq javobgarlikka tortilishi mumkin bolmagan shaxslardan yoki boshqa vositalardan foydalanib jinoyat sodir etgan shaxs bajaruvchi deyiladi. Bajaruvchilar ikki turga boiinadi: 1) bevosita jinoyatni sodir etgan, 2) javobgarlikka tortilishi mumkin bolmagan shaxslardan yoki vositalardan foydalanib jinoiy niyatini amalga oshirgan shaxs. Agar jinoyatning obyektiv tomonini bir necha kishilar bajarsa, ularning barchasi bajaruvchilar boiadi.

Jinoyatga tayyorgarlik korilishiga yoki jinoyat sodir etilishiga rahbarlik qilgan shaxs tashkilotchi deyiladi. Tashkilotchi ishtirokchilikning eng xavfli korinishi bolib, kop hollarda u jinoyatni sodir etishda bevosita qatnashmaganligi sababli uni ushlab, aybini isbotlash va javobgarlikka tortish qiyin boiadi. Tashkilotchi

jinoyat rejasini ishlab chiqadi, boshqa ishtirokchilarni tanlaydi, ular orasida vazifalarni taqsimlaydi.

Jinoyat sodir etilishiga qiziqtiruvchi shaxs dalolatchi deyiladi.

Dalolafchi jinoyat sodir etilishida bevosita qatnashmaydi, balki jinoyat ishtirokchilarini bevosita jinoyatga chorlaydi, dadillik beradi va shaxsdajinoyat sodir etishga istak paydo qiladi. Dalolatchilikning xavfliligi shundaki, aynan uning harakatlari tufayli boshqa ishtirokchilar jinoyatni sodir qilishadi. Obyektiv tomondan dalolatchilik qoʻrqitish, ishontirish, majburlash, aldash, va'da qilish kabi shakllarda boʻlishi mumkin.

Dalolatchilik oʻzaki ravishda, telefonda, xat orqali yoki boshqacha tarzda amalga oshirilishi mumkin. Dalolat jinoyat sodir qilingunga qadar yoki jinoyatni sodir qilish vaqtida boʻlishi mumkin. Jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin boʻlmagan shaxslarni jinoyat sodir qilishga dalolat qilish ushbu shaxslar tomonidan sodir qilingan jinoyatning bajaruvchisi deb topish uchun asos boʻladi.

Yordamchilar deb jinoyat qilishga oʻz maslahatlari, koʻrsatmalari bilan, vositalar berish yoki tashsiqlarni yetqotish bilan yordam bergan kishilar, shuningdek, jinoyatchini, jinoyat qurolini va vositalarini, jinoyat izlarini, jinoiy yoʻl bilan topilgan narsalarni yashirishga va bunday narsalarni olish va etkazishga oldindan va'da bergan shaxs tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasi JKning 29-moddasida ishtirokchilikning tashsi shakli ajratilgan: 1) oddiy ishtirokchilik, 2) murakkab ishtirokchilik, 3) uyushgan guruh, 4) jinoiy uyushma shaklida bo' ladi.

1) Ikki yoki undan ortiq shaxsning oldindan til biriktirmay jinoyat sodir etishda qatnashishi oddiy ishtirokchilik deb topiladi.

2) Ikki yoki undan ortiq shaxsning oldindan til biriktirib jinoyat sodir etilishida ishtirok qilishi murakkab ishtirokchilik deb topiladi.

3) Ikki yoki undan ortiq shaxsning birgalikda jinoiy faoliyat olib borish uchun oldindan bir guruhga birlashishi uyushgan guruh deb topiladi.

4) Ikki yoki undan ortiq uyushgan guruhning jinoiy faoliyat bilan shugullanish uchun oldindan birlashishi jinoiy uyushma deb topiladi. J qilmishning jinoiyligini istisno etadigan holatlar. Jinoyat qonunida tashqaridan qaraganda jinoyatga oʻxshash, ammo sodir etilganligi uchun javobgarlikka tortish mumkin boʻlmagan qilmishlar ham belgilangan.

Ular qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlar deb ataladi:

- kam ahamiyatli qilmishlar;

- zaruny mudofaa;
- oxirgi zarurat;
- ijtimoiy xavfli qilmish sodir etgan shaxsni ushlab vaqtida zarar yetkazish;
- buyruqni yoki boshqa vazifani bajarish;
- kasb yoki xojalik faoliyati bilan boʻliq asosli tavakkalchilik.

JAZO TUSHUNCHASI, MAQSADLARI VA TURLARI

Jazo jinoyat sodir etishda aybli deb topilgan shaxsga nisbatan davlat nomidan sud hukmi bilan qoʻllanadigan va mahkumni qonunda nazarda tutilgan muayyan huquq va erkinliklardan mahrum qilish yoki ularni cheklashdan iborat majburlov chorasidir.

Jazo mahkumni axloqan tuzatish, uning jinoiy faoliyatni davom ettirishiga toʻsqinlik qilish hamda mahkum, shuningdek, boshqa shaxslar yangi jinoyat sodir etishining oldini olish maqsadida qoʻllaniladi.

Jinoiy jazolar tizimi sudlar uchun aniq qilib belgilab qoʻyilgan va nisbiy oʻqiriligini inobatga olgan holda muayyan tartibda qoʻyib chiqilgan hamda jinoyat sodir etishda aybli deb topilgan shaxsga nisbatan tayinlanishi mumkin boʻlgan jazo turlarining roʻyxatidir.

Qozgʻiston Respublikasi Jinoyat kodeksida jazoning quyidagi asosiy turlari belgilangan:

- *jarima;*
- *muayyan huquqdan mahrum qilish;*
- *axloq tuzatish ishlari;*
- *xizmat boʻyicha cheklash;*
- *qamoq;*
- *intizomiy qismga joʻnatish;*
- *ozodlikdan mahrum qilish;*
- *oʻlim jazosi.*

Mahkumlarga asosiy jazolardan tashqari harbiy yoki maxsus unvondan mahrum qilish tarzidagi qoʻshimcha jazo ham qoʻllanilishi mumkin:

Xizmat boʻyicha cheklash yoki intizomiy qismga joʻnatish tariqasidagi jazolar faqat harbiy xizmatchilarga nisbatan qoʻllaniladi.

Muayyan huquqdan mahrum qilish faqat asosiy jazo sifatidagina emas, balki qoʻshimcha jazo tariqasida ham qoʻllanilishi mumkin.

Sud jinoyat sodir etishda aybli deb topilgan shaxsga nisbatangina jazo tayinlashi mumkin.<

Sud jazo tayinlashda sodir etilgan jinoyatning ijtimoiy xavflilik xususiyati va darajasini, qilmishning motivlarini, yetkazilgan zararning xususiyati va miqdorini, aybdorning shaxsini, jazoni yengillashtiruvchi va o'zirlashtiruvchi holatlarni inobatga oladi.

Jazo Jinoyat kodeksining Umumiy qismida k'rsatilgan jinoyatlarning turlari va ularni sodir etgan «shaxslarga nisbatan qo'lanilishi lozim b'lgan jazo chorasi haqidagi moddalarning qoidalari asosida Maxsus qism tegishli moddalari sanksiyalari doirasida tayinlanadi.

Jinoiy javobgarlikdan va jinoiy jazodan ozod qilish asoslari. Jinoyat qonunchiligining asosiy vazifasi, maqsadi jinoyat sodir qilgan shaxslarni jazolash emas, balki jinoyat sodir qilgan shaxslarni axloqan tuzatish, jinoyat sodir etilishining oldini olishdir. Shu sababli ham jinoyat qonunchiligida jinoyat sodir qilgan shaxs aybiga iqror b'lgan, keltirilgan zararni bartaraf qilgan hollarda, shuningdek, birinchi marta jinoyat sodir qilingan hollarda va qonunda belgilangan boshqa hollarda jinoiy javobgarlikdan va jazodan ozod qilishni k'zda tutadi.

O'zbekiston Respublikasi jinoyat kodeksining 64-68-moddalari) javobgarlikdan ozod qilishning quyidagi turlari k'rsatilgan:

- javobgarlikka tortish muddatining o'tib ketganligi;
- qilmish yoki shaxs ijtimoiy xavfliligini y'qotganligi;
- aybdor o'z qilmishiga chin k'ngildan pushaymonligi;
- jabrlanuvchi bilan aybdor yarashuvga kelishganligi;
- jinoyat sodir qilgan shaxsning kasalligi;
- amnistiya akti asosida.

O'zbekiston Respublikasi jinoyat kodeksining 69-76-moddalari) jazodan ozod qilishning quyidagi turlari k'rsatilgan:

- jazoni ijro etish muddati o'tib ketganligi;
- shaxsning ijtimoiy xavflilik xususiyatini y'qotganligi;
- aybdorni chin k'ngildan pushaymonligi;
- shartli hukm qilish;
- jazoni o'tashdan muddatidan ilgari shartli ozod qilish;
- jazoni yengilroq'i bilan almashtirish;
- kasallik yoki mehnat qobiliyatini y'qotganligi oqibatida jazodan ozod qilish;
- amnistiya akti yoki afv etish asosida jazodan ozod qilish.

Voyaga yetmaganlar javobgarligini xususiyatlari. Mamlakatimiz jinoyat qonunchiligi voyaga yetmagan shaxslarning yoshga oid xususiyatlarini hisobga olgan holda ular tomonidan sodir qilingan jinoyatlar uchun alohida javobgarlik qoidalarini belgilagan.

Jinoyat kodeksining Umumiy qismi oltinchi bolimi aynan voyaga yetmaganlar javobgarligi xususiyatlariga baoishlangan bolib, un sakkiz yoshga tolmasdan jinoyat sodir qilgan shaxslarga quyidagi jazolar qollanishi mumkin:

- jarima;
- axloq tuzatish ishlari;
- qamoq;
- ozodlikdan mahrum qilish.

un sakkiz yoshga tolmasdan jinoyat sodir qilgan shaxslarga nisbatan qoshimcha jazolar tayinlanishi mumkin emas.

Voyaga yetmagan shaxslarga nisbatan jazo tayinlashda jinoyat kodeksida belgilangan jazolarning maium bir qismi olinadi. Masalan, jarima jazosida jarimaning miqdori eng kam oylik ish haqining besh baravaridan olti yuz baravarigacha bolsa, voyaga yetmaganlarda jarima jazosining miqdori eng kam oylik ish haqining ikki baravaridan yigirma baravarigacha miqdorda tayinlanadi.

Bundan tashqari sud voyaga yetmaganlarga jazo tayinlashda uning rivojlanganlik darajasi, turmush sharoiti, tarbiyasi, sogiigi, jinoyat sodir qilishda kattalarning ishtiroki masalasiga jiddiy etibor qaratadi.

Voyaga yetmaganlar javobgarligining yana bir qziga xos xususiyati voyaga yetmagan shaxs birinchi marta jinoyat sodir qilganida uni jazo qolamasdan tuzatish mumkin deb hisoblash uchun asoslar mavjud bolganida, javobgarlikdan ozod qilish imkoniyatining yaratilganidir. Bunda voyaga yetmaganlar ishlari bilan shulullanuvchi komissiya ular bilan shululanadi.

Agar voyaga yetmagan shaxs rivojlanishida un yoshiga nisbatan ancha orqada qolgan bolsa va sodir etgan qilmishining ahamiyatini tola anglay olmagan bolsa sud jazo urniga quyidagi majburlov choralarini qollashi mumkin:

- sud belgilaydigan shaklda jabrlanuvchidan uzr sorash;
- un olti yoshga tolgan shaxs zimmasiga yetkazilgan zararni un mablaqi hisobidan yoki mehnati bilan tolash yoki bartaraf qilish majburiyatini yuklash;
- voyaga yetmaganni maxsus quv-tarbiya muassasaga joylashtirish.

IX MA VZU

XALQARO HUQUQ ASOSLARI

1-§. Xalqaro huquqning paydo bo'lishi

Xalqaro huquq — huquqning boshqa sohalari kabi o'z-o'zidan paydo boigan emas. Umuayyan ijtimoiyjarayonlarning rivojlanishi natijasida vujudga kelgan. Insoniyat taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida qadimiy ilk jamoalar va qabilalar bir-biridan alohida ajralgan holda emas, balki qabilalarning yozilmagan qonunlari bilan birlashgan edi. Birinchi odat me'yorlari davlatchilikning vujudga kelishidan oldin ibtidoiy jamoa tuzumi davridayoq paydo bo'lgan.

Agar, «xalqaro huquq» tushunchasini davlatlararo huquq sifatida tushunilsa, u holda, davlatchilik paydo bo'lib, rivojlanishi bilan vujudga kelganini e'tirof etish lozim.

Xalqaro huquq — tarixiy, ijtimoiy-huquqiy amaliyot rivojlanishi natijasidir. Insonlarning (guruhlar, tabaqalarning) o'z milliy manfaatlarini anglash vositasi sifatida paydo bo'lishi, ayniqsa, xalqaro munosabatlarning doimiy o'zgarib turishiga aloqadorligi bilan xalqaro huquq milliy davlatlar va xalqlarning taraqqiyotiga muhim ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Kishilik tarixi davomida xalqaro huquq nafaqat xalqaro munosabatlarning taraqqiyoti bilan birga rivojlanib kelgan, balki ularga ma'lum darajada ta'sir ham ko'rsatgan.

Xalqaro huquqning kelib chiqishi tabiiy-obyektiv jarayondir.

Xalqaro huquqning paydo bo'lishi bevosita davlatlarning vujudga kelishi va rivojlanishi bilan bog'liq. Davlatlar taraqqiyotining obyektiv shart-sharoiti ular o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy, madaniy va huquqiy munosabatlarni o'rnatish zaruratini keltirib chiqaradi. Buning natijasi o'laroq huquqning mustaqil tizimi sifatida xalqaro huquqning paydo bo'lishi va rivojlanishidir.

Xalqaro huquq davlatlar, xalqlar va xalqaro tashkilotlar o'rtasidagi turli xil munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan.

2-§. Xalqarohuquq tushunchasi (ta'rif)

«Xalqaro huquq» tushunchasini aniqlash va unga ta'rif berish xalqaro huquq fanining eng muhim vazifalaridan biridir. Davlat va

huquq nazariyasi fani esa davlatlararo yoki kengroq ma'noda xalqaro munosabatlarga xos bo'lgan hodisa va jarayonlarning huquqiy xususiyatlarini kiritib chiqadi.

Xalqaro — huquqiy me'yorlarda milliy davlatlarning qararo munosabatlaridagi murakkab jarayonlar o'z aksini topadi. Ularning asosida shakllanayotgan, xalqlarning subyektiv xohish-irodasiga emas, balki ijtimoiy taraqqiyotning obyektiv omillariga mos keladigan huquqiy ong xalqaro huquqda o'z ifodasini topadi.

Hozirgi xalqaro munosabatlarga ta'sir qiluvchi kiritilgan omillar ichida xalqaro huquq ustuvorligi tashkilotidagi qoida XXI asrdagi sivilizatsiya va huquqiy ong darajasiga kiritilgan mos keladi.

Xalqaro huquq fanida xalqaro huquq tushunchasiga turli xil ta'riflar berilgan. Shulardan bir nechtasini keltirib qo'yamiz:

1. Birinchi ta'rif: xalqaro huquqni «davlatlarning irodasini muvofiqlashtirish asosida tuzilgan va rivojlanadigan davlatlarning tinch-totuv yashashi, xalqlarning teng huquqliligi va o'z taqdirini o'zi belgilashini ta'minlash maqsadida xalqaro munosabatlarni tartibga soluvchi yuridik me'yorlar tizimi» sifatida ta'riflash mumkin³¹.

2. Ikkinchi ta'rif: xalqaro huquq — bu «davlatlar va ushbu huquq tizimining boshqa subyektlari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi yuridik me'yorlar tizimidir»³².

3. Uchinchi ta'rif: xalqaro huquq «ijtimoiy taraqqiyot qonuniyatlarining ta'siri bilan bog'liq ravishda xalqaro munosabatlarni tartibga soluvchi va davlatlar irodasining nisbiy uyqunligini ifodalovchi shartnomalar, odat me'yorlari va tamoyillar tizimidir»³³.

4. To'rtinchi ta'rif: xalqaro huquq — bu «xalqaro (davlatlararo va boshqa turdagi) munosabatlarni tartibga soluvchi me'yorlar majmui va tizimidir»³⁴.

5. Beshinchi ta'rif: xalqaro huquq — bu «huquqning mustaqil tarmoqlari birlashtirilgan, qayida bir butun va yaxlit tamoyillar va me'yorlar tizimini, ya'ni eng avvalo, davlatlar o'rtasidagi xalqaro munosabatlar sohasini tartibga soluvchi, yuridik majburiy bo'lgan xulq-atvor qoidalarini ifodalaydi»³⁵.

³¹ Кypc Me>KflyHapoaHopo nпaBa. B 6-TH TOMax. — M.: 1967, T.I, 38 c.

³² Кypc MeacnyHapoaHopo nпaBa. B 6-TH TOMax. — M.: 1967, T.I,9c.

³³ CноBapb Meac/iyHapoztHopo nпaBa. —M., 1989, 170 c.

³⁴ yuiaKOB H.A. Me>KflyHapoflHoe nпaBo: ocHOBHbie ITONHTHH H onпeaejieHHH. — M.: 1996, 5-6 c. ³⁵ TyjMyxaMeaoB P.A., XaKHMOB K.T. OCHOBH MOKayHapoflHopo nпaBa. — T: 1998, 7 c.

Oltinchi ta'rif: «Xalqaro huquq — o'zaro keng va turli tarmoqlarni o'z ichiga oluvchi alohida huquqlar tizimidir. Shu bilan birga faqat me'yorlar yig'indisi bo'libgina qolmay, ularning tizimi hamdir»³⁶.

Yettinchi ta'rif: «Xalqaro huquq — xalqaro huquq subyektlari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi, davlatlar va xalqaro huquqning boshqa subyektlari tomonidan yaratiladigan xalqaro huquq va me'yorlari yig'indisidan iborat bo'lgan mustaqil, o'ziga xos huquq tizimidir»³⁷.

Xalqaro huquqqa berilgan yuqoridagi va boshqa keng ta'riflarning mualliflari imkon qadar kengroq xalqaro huquqqa xos bo'lgan hodisalarni qamrab olishga harakat qilganlar. Har qanday ilmiy ta'rif unda foydalanilgan atamalar, tushunchalarning, shuningdek, ulardan kelib chiqadigan tushunchalarning izohlanishini talab qiladi.

Hozirgi zamon xalqaro huquqi ikkinchi jahon urushidan keyin Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ustavi qabul qilinganidan so'ng yuzaga kelib, rivojlangan. Shu bois, «hozirgi zamon xalqaro huquqi» tushunchasi xalqaro munosabatlarning umumiy tirof etilgan tamoyillari va me'yorlari rivojlanishining yangi bosqichini aks ettirgan holda, xalqaro huquq harakatining xronologik doirasini belgilaydi.

Xulosa qilib aytganda, xalqaro huquqning umumiy tushunchasini (ta'rifini) quyidagicha ifodalash mumkin:

«Xalqaro huquq — bu tinchlik va hamkorlikni ta'minlash maqsadida davlatlararo munosabatlarni tartibga soluvchi yuridik me'yorlar tizimidir»³⁸.

«Xalqaro huquq» atamasi xalqaro ommaviy huquqni bildiradi, undan xalqaro xususiy huquqni farqlab olish lozim. Shu bois, «xalqaro huquq» atamasi ma'lum darajada shartli ekanligini ta'kidlab o'tish joiz³⁹. Shu ma'noda tarixan shakllanib va davlatlar

Mamatqulov A. Xalqaro huquq. — T.: 1997, 7-b.

KanaMKapaH P.A., MHraneB K).H. MeamyHapoflHoe nnaBO. Bonpocbi H oTBeTW.

«K»jHHTHCbopM». 2002.

A.X.Saidov Xalqaro huquq: Darslik. — T.: «Adolat», O'z.B. Ichki ishlar vazirligi Akademiyasi, 2001, 20-b.

«Rim huquqida yuzaga kelgan «jus gentium» («xalqlar huquqi») atamasi xalqaro huquq atamasining namunasi hisoblanadi. Jus gentiumning qoidalar tizimi sifatidagi dastlabki tushunchasi Rim davlati hududidagi, millati bo'yicha qanday qabilaga tegishli bo'lishidan qari nazar, barcha odamlarga nisbatan qo'llanilgan. Keyinroq Rimning boshqa davlatlar bilan o'zaro munosabatlaridagi umumiy tan olingan me'yorlar kompleksi sifatida kengroq ma'no kasb eta boshlagan («Barcha

hamda xalqaro hujjatlarda, darsliklarda qo'llaniladigan «xalqaro huquq» atamasi o'zining tub ma'nosiga to'la mos keladi deb bo'lmaydi. Mazkur atamaning boshqa tillardagi ma'nosi ham aynan shunga o'xshashdir: rus tilida — «mejdunarodnoye pravo», ingliz tilida — «International Law», fransuz tilida — «Volker recht», ispan tilida — «Derecho internacional», ukrain tilida — «Mijnarodnoye pravo» va hokazo.

3-§. Xalqaro huquq obyektlari

Xalqaro huquq obyektiga har qanday emas, balki muayyan xalqaro munosabatlar kiradi.

Xalqaro munosabatlar — bu davlatlar va davlatlar tizimi o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy, madaniy, huquqiy, diplomaik, harbiy va boshqa turdagi aloqalar va munosabatlar majmuidir. Shuningdek, dunyo miqyosidagi asosiy siyosiy, iqtisodiy, madaniy va boshqa tashkilotlar, harakatlar o'rtasidagi hamkorliklardan iborat.

Xalqaro huquq obyektiga, eng avvalo, suveren davlatlar o'rtasidagi munosabatlar kiradi. Davlatlararo munosabatlar — bu, awalambor, hokimiyatlararo munosabatlardir. Davlatlar o'rtasidagi mavjud munosabatlar tegishli xalqaro bitimlar bilan tartibga solingandagina xalqaro-huquqiy shaklga ega bo'ladi. Davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni o'rnatish BMT Ustavida mustahkamlab qo'yilgan umume'tirof etilgan xalqaro huquq tamoyillari asosida amalga oshiriladi.

Quyidagilar xalqaro-huquqiy munosabatlar obyekti sifatida namoyon bo'ladi:

- birinchidan, hudud (territoriya) va xalqaro yer kengligi;
- ikkinchidan, xatti-harakatlar;
- uchinchidan, xatti-harakatlardan tiyilish;
- hudud xalqaro-huquqiy munosabatlar obyekti sifatida juda ko'p namoyon bo'ladi (masalan, tinchlik shartnomalarida).

Xatti-harakatlar davlatlar o'rtasidagi turli huquqiy munosabatlar obyekti bo'lishi mumkin (masalan, xalqaro yordam ko'rsatish tashkilotlaridagi hujjatlarda, ittifoq shartnomalarida).

xalqlar uchun umumiy huquq»). Keyinchalik ushbu atama zamonaviylashtirilgan — «jus inter gentes» («xalqlar o'rtasidagi huquq» yoki «xalqaro huquq»). Qarang: MeayiyHapoflHoe npaBo noa pea. r.B.MrHaTeHKo. — M.: 1995, c. 12-13; JlyKamyK M.M.. MeacjiyHapoflHoe npaBo. OSiiiaa iaen>. — M.: 1996, 4 c.

Muayyan xatti-harakatlardan tiyilish ham xalqaro-huquqiy munosabatlar obyekti hisoblanadi (masalan, neytralitet tashkilotlarida, urush odatlari va qonunlari tashkilotlarida xalqaro-huquqiy hujjatlarda).

4-§. Xalqaro huquq funksiyalari

Xalqaro huquqning funksiyalarini ko'rib chiqmay, uning mohiyatini ochib berish mumkin emas.

Xalqaro munosabatlarni tartibga soluvchi xalqaro huquq quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. Muvofiqlashtiruvchi funksiya. Davlatlar xalqaro huquq me'yorlari yordamida xalqaro hamkorlikning turli sohalarida umumiy qabul qilingan xulq-atvor standartlarini belgilaydi.

2. Tartibga soluvchi funksiya. Bu davlatlar tomonidan qat'iy qoidalarni belgilashda namoyon bo'ladi. Bularsiz davlatlarning jahon hamjamiyati bilan munosabatlari va birlashmada mavjudligini tasavur qilishning imkoni yo'q.

3. Ta'minlash funksiyasi. Bunda xalqaro huquq shunday me'yorlarni o'zida mustahkamlaydiki, bu davlatlarni ko'p yillik aloqalari jarayonida belgilangan ma'lum xulq-atvor qoidalariga rioya qilishga undaydi.

4. Muhofaza funksiyasi. Bu davlatlar milliy manfaatlari va qonuniy huquqlarini himoya qiladi.

5-§. Xalqaro huquq va davlatlarning milliy huquqiy tizimi

Real voqelikda bir-biriga bog'liq, lekin mustaqil ikki huquqiy tizim mavjud: bir tomondan, ichki davlat huquqi (alohida milliy davlatning huquqiy me'yorlari majmui) va ikkinchi tomondan, huquqiy tartibga solishning o'ziga xos obyekti va subyektiga ega bo'lgan xalqaro huquq. Agar ichki davlat huquqida huquqiy tartibga solish obyekti bir davlat doirasidagi ijtimoiy munosabatlar bo'lsa, xalqaro-huquqiy munosabatlar obyekti davlatlar va ularning birlashmalari o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar kiradi.

Xalqaro huquq va ichki davlat huquqi bir-biridan alohida mavjud bo'lmaydi. Xalqaro huquq me'yorlarini ishlab chiqishga milliy huquqiy tizimlar asos bo'ladi, u davlatning tashqi siyosati va diplomatiyasida o'z ifodasini topadi.

Xalqaro huquq $\square$ z navbatida milliy qonunchilikning rivojlanishiga katta ta'sir k $\square$ rsatadi.

K $\square$ pgina davlatlarning, shu jumladan, $\square$ zbekiston Respublikasining qonunlarida shunday qoida mustahkamlab q $\square$ yilgan, unga k $\square$ ra davlatlarning ichki qonuni bilan xalqaro shartnomalar ustuvorlikka ega b $\square$ ladi. Bunday qoida xalqaro huquqning davlatlarning ichki huquqi qoidalari ustidan ustuvorligi deb ataladi. $\square$ zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 7-moddasida shunday deyilgan: «Agar xalqaro shartnomalar va bitimlarda fuqarolik qonunchiligidan boshqacha qoida nazarda tutilgan b $\square$ lsa xalqaro shartnomalar va bitimlardagi qoidalar q $\square$ llaniladi»⁴⁰.

6-§. Xalqaro ommaviy huquq va xalqaro xususiy huquq

Xalqaro ommaviy huquq va xalqaro huquq $\square$ rtasida yaqin $\square$ zaro aloqadorlik mavjud. Har ikkisi keng ma'noda xalqaro munosabatlarni tartibga soladi. Xalqaro xususiy huquq xalqaro xarakterdagi fuqarolik-huquqiy me'yorlar majmui sifatida xalqaro ommaviy huquqning umume'tirof etilgan tamoyillariga zid b $\square$ lmasligi kerak.

Xalqaro ommaviy huquq va xalqaro huquq $\square$ rtasidagi uzviy aloqadorlik hech kim tomonidan inkor qilinmaydi. Ba'zi bir olimlar xalqaro xususiy huquq xalqaro huquqning bir turi deb hisoblaydilar. Ikkinchi guruh huquqshunoslar esa xalqaro xususiy huquqqa fuqarolik huquqining bir tarmo $\square$ i sifatida qaraydilar. Uchinchi birlari esa xalqaro xususiy huquqni xalqaro huquq bilan aynan bir xil deb hisoblaydilar. T $\square$ rtinchilar, xalqaro xususiy huquq ma'lum bir ma'noda fuqarolik huquqining tarmoqlaridan biri hisoblansa-da, asosan, xalqaro ommaviy huquq bilan juda yaqin aloqadadir, deb ta'kidlaydi.

Xalqaro huquq xalqaro ommaviy huquq bilan aynan bir xil emas va uning sohalaridan biri hisoblanmaydi. Xalqaro xususiy huquq tartibga soladigan $\square$ zining mustaqil predmetiga ega.

7-§. Xalqaro huquqda me'yorlarni yaratish jarayoni

Xalqaro-huquqiy tizimi me'yorlarini yaratishning $\square$ ziga xos tomoni shundaki, bu jarayonda subyektlarning $\square$ zi ixtiyoriy ravishda, xohish-

$\square$ zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. — T.: 1996, 7-b.

irodasini bildirish y^oli bilan ishtirok etadilar. Xalqaro-huquqiy tizim subyektlarining ^ozidan boshqa qandaydir bir bu tizimga nisbatan «tashqaridan» b^olgan subyektlar me'yorlar yaratish jarayonida ishtirok etmaydi. Shu bois, xalqaro-huquqiy tizimning subordinarlik xarakteri inkor qilinadi, hech kim xalqaro huquq subyektlarining ixtiyoriga qarshi ular uchun xulq-atvor qoidalarini, ya'ni, me'yorlarni ^omatishi mumkin emas. Binobarin, xalqaro huquqqa nisbatan «qonunchilik», «xalqaro qonuniylik» tushunchalarini q^oHash maium ma'noda not^ori.

8-§. Xalqaro huquq tizimi

Xalqaro huquq tizimi — bu quyidagi ^ozaro ichki bo^oliq elementlarning obyektiv mavjud b^olgan bir butunligidir.

Birinchidan, xalqaro huquqning umume'tirof etilgan tamoyillari, me'yorlari (shartnomaviy va oddiy-huquqiy).

Ikkinchidan, xalqaro tashkilotlarning qarorlari, tavsiyaviy Rezolutsiyalari, xalqaro sud organlarining qarorlari.

Uchinchidan, xalqaro huquq institutlari (xalqaro tan olish instituti, shartnomalarga nisbatan huquqiy vorislik instituti, xalqaro javobgarlik instituti va boshqalar).

Tizimning qayd etib ^otilgan barcha elementlari turli birikmalarda xalqaro huquq tarmoqlari (diplomatik huquq, xalqaro shartnomalar huquqi, xalqaro dengiz huquqi va boshqalar) tashkil qiladi, ushbu har bir tarmoq ^ozi mustaqil tizim sifatida namoyon boiadi, bunday tizimlar xalqaro huquqning yaxlit yagona tizimi doirasida shu tizimning bir qismi hisoblanishi mumkin.

7. - 9-§. O'zbekiston Respublikasi tashqisiyosati va diplomatiyasi

Tashqi siyosat tushunchasi davlatning xalqaro munosabatlardagi umumiy y^onalishini qamrab oladi.

Tashqi siyosat davlatning boshqa davlatlar, xalqlar va xalqaro tashkilotlar bilan ^ozaro munosabatlari sohasidagi faoliyatining maqsadlari va vositalari majmuini qamrab oladi⁴¹.

Ўзбекистон Respublikasi tashqi siyosatining asosiy tamoyillari Konstitutsiyaning 17-moddasida qonuniy jihatdan mustahkamlab qo'yilgan.

«Ўзбекистон Respublikasi tashqi siyosati va xalqaro faoliyati O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, «O'zbekiston Respublikasi xalqaro shartnomalar to'g'risida»gi Qonuni, «O'zbekiston Respublikasi Mudofaa to'g'risida»gi Qonunlari va boshqa qonunchilik hujjatlaridagi tamoyillar va me'yorlarga, Birlashgan Millatlar Tashkiloti va Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkilotining tamoyil va maqsadlariga, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi ratifikatsiya qilgan Ўзбекистон Respublikasi xalqaro shartnomalari va bitimlaridan kelib chiqadigan majburiyatlarga asoslanadi» deyiladi, 1996-yildagi «Ўзбекистон Respublikasi tashqi siyosiy faoliyatining asosiy tamoyillari to'g'risida»gi Qonunning 1-moddasida.

Diplomatiya tashqi siyosatning muhim vositasi hisoblanadi. Aynan tashqi siyosat diplomatiyaning maqsad va vazifalarini belgilab beradi. Diplomatiya amaliy tadbirlar, shuningdek, tashqi siyosatni amalga oshirishda foydalaniladigan shakl, vositalar va usullar majmuini ifodalaydi. Diplomatiya bilan bir qatorda davlatning iqtisodiy, madaniy va boshqa muhim aloqalari ham uning tashqi siyosiy vositalari hisoblanadi.

Ўзбекистон tashqi siyosatining bosh maqsadi davlat suverenitetini himoya qilish, ijtimoiy yonaltirilgan bozor iqtisodiyotini qurish uchun xalqaro zamin yaratish, tinchlikni va siyosiy barqarorlikni ta'minlash, xalqaro va mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash maqsadida barcha davlatlar bilan teng huquqli hamkorlikdan iborat. /

Ўзбекистон Respublikasining boshqa davlatlar bilan munosabatlari davlatlarning suveren tengligi, kuch ishlatmaslik va kuch bilan tahdid qilmaslik, chegaralarning daxlsizligi, nizolarni tinchlik yo'li bilan hal qilish, boshqa davlatlarning ichki ishiga aralash-maslik tamoyillariga va xalqaro huquqning umume'tirof etilgan tamoyil va me'yorlariga rioya qilish asosida quriladi. Ushbu tamoyillarning Konstitutsiyada mustahkamlanishi xalqaro huquqning umume'tirof etilgan tamoyillari va me'yorlari Ўзбекистон hududida davlatning ichki qonuni sifatida amalda bajarilishini tasdiqlaydi.

10-§. *Xalqaro-huquqiy munosabatlar*

Xalqaro huquq tomonidan tartibga solinadigan xalqaro munosabatlar — subyektlari $\square$ rtasidagi shunday ijtimoiy munosabatlarki, ular xalqaro-huquqiy tartibga solish obyekti hisoblanadi. Binobarin, bunday munosabatlar xalqaro-huquqiy munosabatlar xarakterini kasb etadi.

Xalqaro huquq milliy huquq singari subyektlar $\square$ rtasidagi har qanday munosabatlarni emas, balki faqat huquqiy tartibga solish talab qilinadigan qismini tartibga soladi.

Xalqaro huquqiy normalar bilan tartibga solinadigan xalqaro munosabatlar xalqaro-huquqiy munosabatlar xarakteriga ega bo'ladi. Xalqaro huquq subyektlari u yoki bu xalqaro-huquqiy munosabatlarga kirishish bilan $\square$ z huquq va majburiyatlarini amalga oshiradilar.

Huquqiy normalar va institutlar xalqaro huquq tarmoqlariga birlashadi. Barcha bir turdagi xalqaro munosabatlar majmui tarmoq obyekti hisoblanadi (masalan, xalqaro shartnoma huquqi, xalqaro dengiz huquqi, xalqaro atom huquqi, xalqaro kosmik huquq). Ularni tashkil qilishning yagona yo'li xalqaro huquq subyektlarining kelishuvi hisoblanadi. Faqat xalqaro huquq subyektlariga $\square$ zining u yoki bu xatti-harakatlariga, xulq-atvor qoidalariga yuridik majburiy xarakter berishi mumkin.

Xalqaro-huquqiy normalarni bajarish asosan, ushbu huquq tizimi subyektlari tomonidan ixtiyoriylik asosida amalga oshiriladi.

XALQARO HUQUQ MANBALARI

Xalqaro huquq normalari tushunchasi

«Norma» so'zi lotin tilida qoida, rahbariy ko'rsatma, namuna ma'nosini anglatadi.

Huquq normasi huquq subyektlari deb ataluvchi va unda ko'rsatilgan shaxslarning yuridik majburiy xarakterdagi xulq-atvor qoidalarini bildiradi. Normalarning yuridik majburiyligi shundaki, u bilan belgilangan yurish-turish va xulq-atvor qoidalari majburiy hisoblanadi va lozim bo'lgan taqdirda majburlov choralari orqali ta'minlanadi. Milliy huquqda yuridik normalar davlat tomonidan $\square$ rnatiladi, muhofaza qilinadi va ta'minlanadi.

Xalqaro huquq normalari — davlatlar va xalqaro huquqning boshqa subyektlari tomonidan yuridik majburiy deb tan olingan xulq-atvor qoidalaridir.

Xalqaro huquq normalari mazmunini davlatlar va xalqaro huquqning boshqa subyektlarining huquq va majburiyatlari tashkil qiladi.

Xalqaro huquq normalari — subyektlarning normalarida konda tutilgan, zarurat bolganda majburlash yoli bilan ta'minlanadigan yuridik majburiy xarakterdagi xulq-atvor qoidalaridir.

Xalqaro huquq normalari qzaro kelishuv boyicha subyektlar qrtasidagi bitim asosida belgilanadi va ular tomonidan yakka tartibda yoki jamoa yoli bilan muhofaza qilinadi hamda lozim bolgan taqdirda rioya qilishga majburlash choralarini koradi.

Barcha xalqaro-huquqiy normalar majmui yagona me'yoriy tizim — xalqaro huquqni tashkil qiladi.

XALQARO HUQUQ NORMALARINI TASNIFLASH (KLASSIFIKATSIYALASH)

Xalqaro huquq normalari qrtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi subyektlar turli xil boladi. Ular barcha subyektlarga yoki barcha asosiy subyektlar davlatlarga qaratilgan umumiy (universal) xalqaro huquq normalariga va ikki yoki bir necha subyektlar qrtasidagi kelishuv asosida belgilangan va ularga qaratilgan lokal (partikulyar) normalarga bolinadi. Lokal normalar jumlasiga subyektlarning muayyan bir holatdagi xulq-atvorini belgilovchi individual normalarni ham kiritish mumkin.

Partikulyar normalar universal normalarga mos kelishi lozim. BMT Ustavining 103-moddasiga muvofiq a'zo-davlatlarning Ustav boyicha majburiyatlari boshqa shartnomalar boyicha olgan majburiyatlariga nisbatan ustuvorlikka ega.

Huquqiy tartibga solish uslubi boyicha xalqaro-huquqiy normalar dispozitiv va imperativ normalarga bolinadi.

Dispozitiv normalarda xalqaro huquq subyektlari qz xulq-atvorini, muayyan huquqiy munosabatlardagi holatdan kelib chiqib qzaro huquq va majburiyatlarni qzlari belgilashi mumkin.

Xalqaro huquqning aksariyat qoidalari dispozitiv norma hisoblanadi. Ya'ni ulardan davlatlar va boshqa subyektlar qzlarining qzaro lokal munosabatlaridan kelib chiqib, umumiy xalqaro huquqning ushbu normasi mohiyatiga zid kelmaydigan ma'lum qzgartirishlar kiritish bilan chetlab qtishi mumkin.

1969-yilda Xalqaro shartnomalar huquqi tashkilotidagi Vena konvensiyasi qabul qilinganidan so'ng xalqaro huquq normalari tizimida jus cogens (umum majburiy huquq) xarakteriga ega bo'lgan imperativ normalar ajratila boshlandi. 1969-yildagi Vena konvensiyasining 53-moddasiga muvofiq xalqaro huquqning imperativ normasi davlatlarning xalqaro hamjamiyati tomonidan chetlab o'tish mumkin bo'lmagan normasi sifatida tan olinadi va bunday normalar faqat keyin qabul qilingan xuddi shunday normalar bilangina o'zgartirilishi mumkin.

Xalqaro huquqda imperativ normalar ro'yxati yo'q. Biroq, xalqaro huquq nazariyasi BMT Ustavida, BMT Ustaviga muvofiq davlatlar o'rtasidagi do'stona aloqalar va hamkorliklarga tegishli bo'lgan 1970-yildagi xalqaro huquq tamoyillari tashkilotidagi Deklaratsiyalarda ifodalangan xalqaro huquqning asosiy tamoyillarini yakdillik bilan imperativ normalar qatoriga kiritadi.

Imperativ normalar ma'lum xatti-harakatlarning aniq va muayyan chegarasini belgilaydi. Xalqaro huquq subyektlari huquq va majburiyatlarning hajmi va mazmunini o'z holicha o'zgartirishga haqli emas.

Xalqaro huquqning jus cogens normasi davlatlarning xalqaro hamjamiyati tomonidan qabul qilingan va chetlab o'tish mumkin bo'lmagan normasi sifatida tan olinadigan normalar sifatida tushuniladi va bunday normalar faqat keyin qabul qilingan aynan shunday xarakterdagi normalar bilangina o'zgartirilishi mumkin. Jus cogens normasining xalqaro huquqning boshqa imperativ normalaridan farqi shundaki, davlatlarning jus cogens normasidan har qanday chetlashi bunday xatti-harakatni ahamiyatsiz qiladi.

Jus cogens normasi oliy yuridik kuchga ega va barcha xalqaro-huquqiy normalar ularga muvofiq bo'lishi shart. Davlatlar xalqaro maydonda o'z xatti-harakatlarini soddasiz ravishda jus cogens normalariga moslashtirishlari lozim.

Xalqaro huquq normalari ichida birlamchi deb ham yuritiladigan tartibga soluvchi normalar, ya'ni davlatlar va xalqaro huquqning boshqa subyektlarining o'zaro muomala va hamkorligi jarayonidagi xatti-harakatini tartibga soluvchi normalar, shuningdek, ikkilamchi deb yuritiladigan huquqni muhofaza qiluvchi normalarga bo'linadi. Shuningisini ikkilamchiligi shundaki, bunday normalar faqat subyektlar tomonidan tartibga solinuvchi birlamchi normalar buzilgan taqdirda kuchga kiradi va ular uchun salbiy yuridik oqibatlarni keltirib chiqaradi. Jumladan, bunga xalqaro huquqqa xilof xatti-harakati uchun davlatlarning xalqaro javobgarligi tashkilotidagi normalar kiradi.

Xalqaro huquq — o'zaro aloqador xalqaro-huquqiy normalar tizimidir.

Xalqaro-huquqiy normalar yagona yaxlit — xalqaro-huquqiy tizim — xalqaro huquqni tashkil qiladi. Natijada uning normalari faqat ularning boshqa barcha normalari bilan qaro aloqadorligini hisobga olgan holda talqin qilinadi va qo'llaniladi.

XALQARO HUQUQ MANBALARI TUSHUNCHASI

«Huquq manbalari» — davlat va huquq nazariyasi tomonidan ishlab chiqilgan va umumari huquqqa taalluqli bo'lgan, ya'ni milliy huquqqa ham, xalqaro huquqqa ham tegishli bo'lgan tushunchadir. Yuridik ma'noda huquq manbai xulq-atvor qoidalarini ifodalovchi va yurish-turish qoidalariga huquqiy norma tusini beruvchi shakl hisoblanadi.

Xalqaro huquq manbalari — xalqaro-huquqiy munosabat subyektlarining xatti-harakat qoidalarini ifodalovchi va mazkur qoidalarga xalqaro huquq normalari tusini beruvchi shakldir.

Xalqaro huquqning asosiy manbalarini belgilashda BMT Xalqaro sudi Statutining 38-moddasiga murojaat qilinadi. Mazkur moddada: «Sud qiziga berilgan nizolarni xalqaro huquq asosida hal qilishga majbur va quyidagilarni qo'llaydi:

a) da'vogar davlatlar tomonidan muayyan tan olingan qoidalarini belgilovchi umumiy hamda maxsus xalqaro konvensiyalarni;

b) huquqiy norma sifatida tan olingan, umumjahon amaliyotining isboti sifatida xalqaro odatlarni;

d) madaniyatli (sivilizatsiyaviy) millatlar tomonidan tan olingan huquqning umumiy prinsiplarini;

e) huquqiy normalarni belgilash uchun qo'shimcha vosita sifatida 59-moddada ko'rsatilgan shartlar bilan turli millatlarning ommaviy huquq bo'yicha eng malakali mutaxassislarining nazariyalarini va sud qarorlarini», deb yozilgan.

BMT Xalqaro sudi Statutining 38-moddasini talqin qilish ko'plab tortishuvlarga sabab boimoqda, biroq unda ko'rsatib qo'tirilgan barcha xalqaro huquq manbalari barcha davlatlar tomonidan tan olinadi.

XALQARO HUQUQNING ASOSIY MANBALARI

Xalqaro huquq fanida xalqaro huquqning manbalari ikki turga, ya'ni asosiy va qo'shimcha manbalarga ajratiladi. Xalqaro **huquq** manbalarining bunday bo'linishi shartlidir.

Hozirgi xalqaro huquqning asosiy manbalariga xalqaro shartnoma, xalqaro odatlar, davlatlarning majburiyatlari b¹yicha va xalqaro tashkilotlarning a'zo davlatlariga k²rsatma beruvchi bir tomonlama yuridik hujjatlar kiradi.

Birinchi asosiy manba xalqaro huquq tomonidan tartibga solinadigan, xalqaro huquq subyektlari o³rtasidagi yozma bitim sifatida tushuniladigan xalqaro shartnomadir. Xalqaro shartnomalarning tuzilishini tartibga soluvchi normalar tizimi xalqaro shartnomalar huquqi deb yuritiladigan xalqaro huquqning alohida, mustaqil sohasini tashkil qiladi.

S⁴nggi vaqtlarda xalqaro huquq fanida norasmiy xalqaro shartnoma tushunchasi qaror topmoqda. Mazkur tushuncha rasman tasdiqlanmagan (imzolash yoki boshqa tartibda) va yuridik kuchga ega ekanligi t⁵o⁶risidagi qoida mustahkamlanmagan b⁷lsa-da, mazkur davlatlar tomonidan yozma bitim qoidalarini yuridik majburiy deb tan olinadigan k⁸p tomonlama xarakterdagi yozma bitim tushuniladi.

Xalqaro huquqning ikkinchi muhim manbai xalqaro odatlardir. BMT Xalqaro sudi Statutining 38-moddasida xalqaro odatlar «huquqiy norma sifatida tan olingan umumjahon amaliyotining isboti» sifatida belgilanadi. Ushbu tushunchada, birinchidan, davlatlarning amaliyoti t⁹o¹⁰risida, ikkinchidan, ularning bir xil vaziyatlardagi tegishli xatti-harakatlar amaliyoti t¹¹o¹²risida va, uchinchidan, davlatlarning xalqaro hamjamiyati tomonidan shunday k¹³p takrorlanadigan xatti-harakatlarni yuridik majburiy deb tan olish, ya'ni davlatlarning s¹⁴zsiz kelishuvi, mazkur xatti-harakatlarga xalqaro-huquqiy norma sifatini berishi t¹⁵o¹⁶risida ham gap boradi.

Xalqaro odatlar haqida gapirilganda, xalqaro huquq normasi sifatida s¹⁷z boradi. Chunki, lokal xalqaro odat qoidalarini yaratish mumkin b¹⁸lsa-da, lekin juda kam uchraydi. Ikki tomonlama odatlar esa hech qanday ahamiyatga ega emas.

Ikkinchi jahon urushidan s¹⁹ng BMT va boshqa universal xalqaro tashkilotlar doirasida *xalqaro huquq odat normalarini* kodifikatsiya qilish b²⁰yicha muhim ishlar amalga oshirildi, bu ishlar ularning progressiv taraqqiyoti bilan davom etgan. Natijada, diplomatik va konsullik huquqi, dengiz huquqi va boshqa bir necha sohalarda universal konvensiyalar tuzilgan, ya'ni xalqaro huquq normalarini kodifikatsiya qiladigan konvensiyalar qabul qilingan.

Mazkur xalqaro shartnomalarni talqin qilish va q²¹llash odatlar qoidalariga qaraganda qanchalik qulayligini k²²rsatadi. Biroq, odatlar bunda o²³z ahamiyatini y²⁴qotmaydi, chunki tegishli universal

shartnoma qatnashchilari uchun bu normalar konvensiyaviy xarakter kasb etadi, ishtirok etmagan davlatlar uchun esa oddiy huquqiy xarakterda bo'ladi.

Xalqaro odatlardan xalqaro taomillarni farqlash lozim. Xalqaro taomillar davlatlarni va xalqaro huquqning boshqa subyektlarini yuridik majburiy bo'lmagan xatti-harakat normalaridir. Bunga, masalan, *comitas gentium* normalari — xalqaro xushmuomalalik normalari, xususan, diplomatik etika va diplomatik protokol normalari kiradi.

Xalqaro huquqning uchinchi manbalariga *davlatlarning majburiyatlari* — *bir tomonlama yuridik hujjatlar* kiradi. Bunga davlatlarning boshqa barcha davlatlarga yoki ularning ayrimlariga qaratilgan va mazkur davlatning boshqa davlatlar bilan qaro munosabatlaridagi muayyan xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan majburiyatlarini ifodalovchi rasmiy bayonoti kiradi. Bunday bayonotlar boshqa davlatlar tomonidan bayonot mazmuniga siz rozilik berishlari (protest deb yuritiladigan e'tirozning yiqiligi) bilan u kelishuv xarakterini kasb etadi.

Xalqaro huquqning to'rtinchi manbai davlatlarga — xalqaro tashkilotlar yoki organlar ularning ta'sis hujjatlariga muvofiq yoki mazkur tashkilot yoki organlarning aniq amaliyoti natijasida qaror topgan majburiy xarakterga ega bo'lgan a'zolariga kirasatma beruvchi hujjatlar kiradi.

Beshinchi xalqaro huquq manbai uning individual normalariga (qandaydir bir muayyan ishga) taalluqli bo'lgan uning shakllanishi sharoiti bo'yicha ishda kiritilayotgan taraflar uchun yuridik majburiy boigan xalqaro arbitraj yoki sud qarorlari hisoblanadi.

Zamonaviy xalqaro huquqning oltinchi manbai xalqaro huquq bo'yicha yuristlarning ilmiy asarlari, doktrinalaridir. Doktrinalar xalqaro huquq sohasida maxsus va chuqur bilimga ega bo'lgan ayrim huquqshunos olimlarning shaxsiy fikrlari, mulohazalarini bildiradi. Doktrinalarning ahamiyati shundaki, xalqaro huquq bo'yicha yuristlarning ilmiy asarlari amaldagi xalqaro huquq u yoki bu prinsiplari, normalari va institutlarining mazmunini tushunish uchun qo'shimcha material bo'lib xizmat qiladi.

Yuqorida sanab o'tilganlarga qo'shimcha sifatida shunday normalarni hamda mavjudligi va mazmunini aniqlashtiruvchi muhim yordamchi vosita — xalqaro tashkilotlarning Rezolutsiyalarini kiritish mumkin. Ular BMT Xalqaro sudi Statutini tuzish vaqtida bunday qo'ringa ega bo'lmagan, balki keyinroq shunday rol o'ynay boshlagan. Hozir Sud xalqaro organlari eng avvalo, BMT Bosh

Assambleyasi Rezolutsiyalari normalarining mavjudligi va ularning mazmunini tasdiqlash uchun faol foydalanib kelinmoqda.

Xalqaro huquq normalari ichida uning *asosiy normalari* — *prinsiplari* alohida ajralib turadi. Xalqaro huquqning asosiy prinsiplari — shunday umumiy xarakterdagi normalarki, barcha boshqa normalari unga muvofiq ravishda belgilanishi lozim. Ular xalqaro-huquqiy normalar tizimida boshlanish hisoblanadi hamda davlatlar va boshqa xalqaro huquq subyektlarining asosiy huquq va majburiyatlarini belgilash yohi bilan xalqaro munosabatlardagi xatti-harakatlarini umumlashtirilgan holda tartibga soladi.

Xalqaro huquq murakkab katta kompleks tizimni bildiradi. Xalqaro huquq — davlatlararo munosabatlarni tartibga soluvchi yuridik normalar majmuidan iborat. Ushbu tizimning mazini normalari barcha davlat uchun majburiy boʻlgan xalqaro huquq tashkil qiladi. U umum eʼtirof etilgan prinsiplar va normalardan iborat/Mazkur prinsiplar va normalar odat shaklida mavjud boʻladi. Zero, istisnosiz barcha davlatlar ishtirokidagi shartnoma mavjud emas. Qatnashmaydigan davlat uchun esa shartnoma hech qanday kuchga ega emas. Oddiy normalar hamma davlatlar tomonidan emas, balki aksariyat kompleks davlatlar tomonidan tan olinishi natijasida xalqaro huquq normasiga aylanishi mumkin.

XALQARO HUQUQ SUBYEKTI TUSHUNCHASI

«Huquq subyekti» tushunchasi davlat va huquq nazariyasida ishlab chiqilgan boʻlib, davlatlarning ichki huquq yoki xalqaro huquqqa nisbatan emas, balki umuman huquqqa nisbatan qoʻllaniladi.

Xalqaro huquq maʼlum xalqaro munosabatlarni tartibga soladi, buning natijasida ular xalqaro-huquqiy munosabatga aylanadi. Xalqaro huquq meʼyorlari bilan tartibga solingan xalqaro-huquqiy munosabatlarning qatnashchilari xalqaro huquq subyektlari deb ataladi.

Xalqaro huquq subyektlari — xalqaro huquq meʼyorlari bilan subyektiv huquq va majburiyatlarga ega boʻlgan, shuningdek, tegishli huquqiy munosabatlarning real qatnashchilari boʻlishi mumkin boʻlgan taraflar, shaxslardir.

Agar «xalqaro huquq subyekti» atamasi uzoq vaqt davomida faqat xalqaro huquq nazariyasida foydalanib kelingan boʻlsa, sening vaqtlarga kelib xalqaro-huquqiy hujjatlarda ham, xususan BMT

doirasida qabul qilingan universal konvensiyalarda foydalanilmoqda. Masalan, 1986-yildagi davlatlar va xalqaro tashkilotlar yoki xalqaro tashkilotlar o'rtasidagi shartnoma huquqi to'g'risidagi Vena Konvensiyasining 3-moddasida «bitta yoki bir necha davlatlar o'rtasida, bitta yoki bir necha xalqaro tashkilotlar va bir yoki bir necha davlat yoki xalqaro tashkilot hisoblanmaydigan xalqaro huquq subyektlari o'rtasida tuzilgan xalqaro bitimlar to'g'risida s'z boradi». Boshqacha aytganda, davlatlar, xalqaro tashkilotlar va xalqaro huquq me'yorlari bilan subyektiv huquq va majburiyatlarga ega bo'lgan qandaydir bir ijtimoiy tuzilmalar xalqaro huquq subyekti hisoblanishi belgilangan.

Xalqaro huquq fanida birlamchi va ikkilamchi (hosilali) xalqaro huquq subyektlariga bo'linadi.

Birlamchi xalqaro huquq subyektlari — avvalo, davlatlar va ayrim hollarda millatlardir. Ular ijtimoiy organizm sifatida paydo bo'lib, muqarrar ravishda o'zaro aloqa o'rnatadi, o'zi o'zaro xalqaro muomala qoidasini yaratadi.

Ikkilamchi (hosilali) xalqaro huquq subyektlari birlamchi subyektlar tomonidan yaratiladi. Ularning xalqaro-huquqiy layoqatining hajmi uning tashkilotchilarining ixtiyori va maqsadiga bog'liq. Bu hukumatlararo tashkilot bo'lishi ham mumkin yoki erkin shaharlar singari davlatga o'xshash tuzilma boiishi ham mumkin. Tashkilotchilar ularga o'z nomidan davlatlararo munosabatlarga kirishish huquqini beradi.

DAVLAT — XALQARO HUQUQNING ASOSIY SUBYEKTI

Uzoq vaqt davomida davlatlar xalqaro-huquqiy munosabatlarining yagona subyekti bo'lib kelgan. Hozirgi xalqaro huquq me'yorlari hamon, aksariyat, davlatlar o'rtasidagi, shuningdek, davlatlar bilan xalqaro tashkilotlar va xalqaro huquq subyektlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga soladi. Shu bois, davlatlar — xalqaro huquqning asosiy subyektlaridir va xalqaro-huquqiy munosabatlarning asosiy real ishtirokchilaridir, chunki ular doimiy ravishda bir-biri bilan, xalqaro tashkilotlar va boshqa xalqaro huquq subyektlari bilan o'zaro munosabatda boiishi zarur.

Xalqaro maydonda davlat siyosiy hokimiyat tashkiloti sifatida, ayniqsa, uning oliy organi nomidan xalqaro huquq subyekti boiib, davlatning rasmiy vakili sifatida chiqadi. Davlatning xalqaro huquq subyekti sifatida xarakterlovchi asosiy belgisi davlat suvereniteti hisoblanadi.

Xalqaro huquq subyekti sifatida davlatning birlamchiligi shundaki, ular hech kim tomonidan tashkil qilinmaydi, ular obyektiv tarixiy reallik sifatida mavjuddir. Boshqa tomondan, davlatlar $\square$ zlari xalqaro huquqning ikkilamchi (hosilali) subyekti — xalqaro tashkilotlarni tashkil qilishi mumkin.

Birlamchi subyekt sifatida davlatlar universal xalqaro huquq layoqatiga ega. Birlamchilik davlatning xalqaro huquqning asosiy subyekti sifatidagi rolini belgilaydi. Aynan davlatlar xalqaro huquq me'yorlarini ishlab chiqadi, ularni buzganlik uchun javobgarlikni, xalqaro-huquqiy tartibotni va xalqaro tashkilotlarning funksiyalarini belgilaydi. Davlatlarning ushbu imkoniyatlari $\square$ zlari tomonidan yaratilgan xalqaro huquq tamoyillari va me'yorlaridan boshqa hech nima bilan chegaralanmagan. Mazkur tamoyillar va me'yorlarga muvofiq davlatlar xalqaro huquq subyekti sifatida xalqaro hujjatlarda, xususan, BMT Ustavida mustahkamlab q $\square$ yilgan asosiy huquq va majburiyatlarga ega b $\square$ ladi. Biroq, hanuzgacha bunday huquq va majburiyatlar r $\square$ yxati ishlab chiqilmagan.

DAVLATGA $\square$ XSHASH TUZILMALAR — XALQARO HUQUQ SUBYEKTI

Davlatga $\square$ xshash tuzilmalar — xalqaro huquq subyektlarining bir turi hisoblanadi. Davlatga $\square$ xshash tuzilmalarga «erkin shaharlar» ($\square$ tmishda — Venetsiya, Gamburg, Novgorod) kiradi. Ushbu ibora umumlashtirilgan tushuncha hisoblanadi, chunki u nafaqat shaharlarga, balki ma'lum tumanlarga nisbatan ham q $\square$ llanadi. Ba'zi holatlarda tegishli tuzilmalarni erkin shaharlar, ba'zan esa mustaqil (ozod, erkin) hudud yoki mintqa (zona) deb atashgan (masalan, erkin shahar — Dansig, mustaqil hudud — Triyest).

Umuman erkin shaharlar hududiy da'volarni t $\square$ xtatib q $\square$ yish, xalqaro munosabatlarda ma'lum hududning tegishliligi borasida vujudga keladigan keskinlikni yumshatishning bir uslubi sifatida vujudga kelgan.

Erkin shahar xalqaro shartnoma yoki xalqaro tashkilotning . qaroriga binoan barpo etiladi va cheklangan huquq layoqatiga ega b $\square$ lgan $\square$ ziga xos davlat hisoblanadi. U $\square$ z Konstitutsiyasi yoki $\square$ xshash (analogik) xarakterdagi hujjatga, oliy davlat organlariga, > fuqaroligiga ega b $\square$ ladi.

MILLATLAR YOKI XALQLAR — XALQARO HUQUQ SUBYEKTI SIFATIDA

□z ozodligi uchun kurashayotgan va ma'lum hokimiyat tuzilmalarni tuzgan, yagona markaz bilan birlashgan millat yoki xalqlar millat yoki xalq nomidan xalqaro munosabatlarda ishtirok etishi va xalqaro huquq subyekti maqomiga ega bo'lishni talab qilishi mumkin. Amalda bunday tuzilmalar qatoriga yagona qamondonlikka ega bo'lgan hamda aksariyat hollarda bir vaqtning o'zida siyosiy rahbarlikni amalga oshiruvchi qurolli otryadlar kiradi.

Millatlar yoki xalqlar xalqaro huquqning alohida va maxsus subyektlari hisoblanadi. Imperativ xarakterdagi me'yor-tamoyilga

— teng huquqlilik va xalqlarning □z taqdirini □zi belgilash tamoyiliga muvofiq barcha xalqlarning □z taqdirini □zi belgilash huquqi, ya'ni tashqaridan hech qanday aralashuvsiz erkin asoslarda □zining siyosiy maqomini belgilash va iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishini amalga oshirish huquqi tan olinadi. 1970-vilda qabul qilingan *Xalqaro huquq tamoyillari to'g'risidagi deklaratsiyaga* muvofiq har bir davlat ushbu huquqni hurmat qilishi lozim. S□z xalqlar va davlatlar o'rtasidagi xalqaro munosabatlar (xalqaro-huquqiy munosabatlar) t□□risida bormoqda.

XALQARO TASHKILOTLAR — XALQARO HUQLIQ SUBYEKTI SIFATIDA

Xalqaro tashkilotlar tarkibiga hukumatlararo tashkilotlar hamda a'zolari shaxsiy tartibda harakat qiluvchi davlatlararo mexanizmlar va organlar (xalqaro arbitrajlar, komitetlar, ekspertlar guruhi va boshqalar) kiradi.

Hukumatlararo konferensiyalar vaqtinchalik xalqaro muassasa deb hisoblash mumkin.

Xalqaro tashkilot □zining xalqaro huquq layoqatiga ta'sis shartnomasiga muvofiq ega bo'ladi. Shartnoma xalqaro tashkilotni ma'lum huquqqa ega bo'la olish, ya'ni davlatlar va hukumatlararo tashkilotlar bilan shartnomalar tuzish, □z nomidan qarorlar qabul qilish qobiliyati bilan ta'minlaydi.

Xalqaro tashkilot xalqaro tuzilma bo'lib, uning ta'sis etilishi va faoliyati xalqaro huquq normalari bilan tartibga solinadi.

**ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI — XALQARO
J HUQUQ SUBYEKTI**

«Ўзбекистон — xalqaro munosabatlar subyekti» degan konstitutsiyaviy formula nafaqat Ўзбекистон Respublikasining hozirgi jahonda tutgan o'rniga emas, balki Ўзбекистон jahon hamjamiyatining ajralmas bir qismi, uning teng huquqli a'zosi ekanligini anglatadi. Bu quyidagilarda ko'rinadi:

- *birinchidan*, Ўзбекистон suveren davlat sifatida faqat hozirgi xalqaro huquqning umume'tirof etilgan tamoyillari va me'yorlari hamda o'zi ishtirok etgan xalqaro shartnomalar qoidalari bilan bog'liqdir va o'zining roziligisiz boshqa hech qanday majburiyat yuklanishi mumkin emas;

- *ikkinchidan*, Ўзбекистон hududi ichida davlat hokimiyati cheklanmagan va xalqaro hukumat boshqa biron-bir subyekti unga aralashishga haqli emas. Uning hududidan tashqarida esa hokimiyat boshqa manfaatdor davlatning roziligi bilangina amalga oshirilishi mumkin;

- *uchinchidan*, Ўзбекистон xalqaro huquqning boshqa subyektlari bilan diplomatik aloqalar o'rnatish va ular bilan shartnomalar tuzish bilan bevosita davlatlararo munosabatlarda ishtirok etadi.

/ Mustaqillik yillarida Ўзбекистон jahonning 120 dan ziyod davlatlari bilan rasmiy diplomatik aloqalar o'rnatdi. Toshkentda 35 mamlakatning elchixonalari ochildi va 19 xorijiy davlatlarning elchilari o'rindoshlik asosida Ўзбекистон Respublikasida akkreditatsiya qilingan. Respublikada 88 xorijiy vakolatxonalar, 24 ta hukumatlararo va 13 ta xalqaro nodavlat tashkilotlar faoliyat ko'rsatmoqda.

Konstitutsiya asosida Ўзбекистон Respublikasini xalqaro munosabatlarning teng huquqli subyekti sifatida belgilovchi huquqiy asos yaratilgan.

Ўзбекистонning tashqi aloqalarni ta'minlovchi davlat organlari tuzilgan. Ўзбекистон Respublikasi Prezidenti va Oliy Majlis deputatlari umumxalq tomonidan muqobillik va ko'ppartiyaviylik asosida saylandi, mamlakat hukumati tuzildi. Tashqi ishlar vazirligi faoliyatining yuksalishlari va vazifalari tubdan o'zgartirildi. Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi va Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy Banki tuzildi. Tashqi savdo firmalarining ixtisoslashgan tarmoqlari tashkil qilindi. 260 dan ziyod chet el firmalari, banklari va kompaniyalarining vakolatxonalari ochildi.

XALQARO-HUQUQIY TAN OLISH

Tan olish — davlatning ixtiyoriy ravishda, bir tomonlama qabul qilgan hujjatidir. Unda davlat t^olidan-t^olri yoki bilvosita biron-bir davlatni xalqaro huquq subyekti sifatida tan olgani va u bilan rasmiy munosabat ^ornatish maqsadi borligi yoki davlatda, yoxud uning bir qismida ^oayrikonstitutsiyaviy y^ol bilan kelgan hokimiyatni xalqaro munosabatlarda ushbu davlatning yoki shu hududda yashaydigan xalqning vakili sifatida samarali ishtirok etishi mumkin deb hisoblashi t^olrisida bayonot beradi.

Tan olish majburiyati mavjud emas. Bu — davlatlarning huquqidir.

Xalqaro-huquqiy tan olish — xalqaro huquqqa muvofiq davlatlar tomonidan yangi davlatni yoki hukumatni, yoxud rasmiy yoki norasmiy, t^oliq yoki qisman, doimiy yoki vaqtinchalik munosabatlarni ^omatish mumkin bo'ladigan boshqa davlat organini tan olishdir. Quyidagilar xalqaro-huquqiy tan olishning turlari hisoblanadi:

- *davlatni tan olish;*
- *hukumatni tan olish;*
- *qo'zg'olon ko'targan tarafni tan olish;*
- *milliy ozodlik organlarini tan olish;*
- *qarshilik ko'rsatish organlari va boshqalarni tan olish.* Shunday tan olishning hozirgi diplomatik amaliyotda eng k^op

tarqalgan shakli u yoki bu davlat hukumatlari tomonidan mavjud davlatning yangi hukumati bilan yoki yangi paydo bo'lgan davlatning hukumati bilan diplomatik aloqalar ^ornatish yoki unga rozilik berishi hisoblanadi.

Xalqaro-huquqiy tan olishning de-yure va de-fakto shakliari an'anaviy hisoblanadi.

Hech qanday shartsiz rasmiy tan olish t^olrisidagi, de-yure va de-fakto tan olish t^olrisidagi, diplomatik aloqalar ^ornatish yoki shunga rozi bo'lish haqidagi bayonotlar rasmiy tan olish hisoblanadi.

Norasmiy tan olish u yoki bu davlatning hukumati rasmiy ravishda tan olinmagan mamlakat hukumati bilan aloqaga kirishi, ba'zan ad hoc xalqaro-huquqiy tan olish deb ataladigan, bir-birini tan olmaydigan davlatlar tomonidan xalqaro konferensiyalarda yoki xalqaro tashkilotlar doirasida hamkorlik qilishi hisoblanadi.

Tan olayotgan taraf tomonidan tan olingan taraf bilan zarurat bo'lganda bevosita xalqaro-huquqiy munosabatlarga kirgan niyatini tasdiqlovchi guvohnoma — xalqaro-huquqiy tan olishni rasmiy-

lashtiruvchi hujjatdir. Shu bilan birga bu yangi davlat va hukumatni tuzish vositasi hisoblanmaydi.

Hukumatni tan olish — davlatlar tomonidan biron-bir mamlakatning ayrikonstitutsiyaviy y^ol bilan hokimiyatga kelgan hukumatini tan olishdir. Rasmiy tan olishning ikki shakli — *de-facto* (*de-facto*) va *de-yure* (*de-jure*) mavjud.

De-fakto tan olish — mavjud davlat va hukumatlar tomonidan u yoki bu mamlakatda yangi paydo bo'lgan davlat yoki hukumatni tan olishning an'anaviy shakllaridan biri hisoblanadi. De-fakto tan olishda diplomatik aloqalar o'rnatish shart emas. De-fakto tan olish ayrim hollarda konsullik munosabatlarini o'rnatishga olib kelishi mumkin, lekin bu majburiy qoida emas. Bu tan olayotgan davlat mazkur hukumatning mavjudligi bilan hisoblashadi va u bilan biron-bir masala bo'yicha aloqa qilishi mumkinligini anglatadi. De-fakto tan olingan davlat bilan hamkorlik turli sohalarda bo'lishi mumkin, chunki bunday tan olish natijasida xalqaro munosabatlarda suveren davlat sifatida qatnashadi.

De-yure tan olish — mamlakatda vujudga kelgan yangi davlat yoki hukumatni xalqaro maydondagi mavjud davlatlar hamda hukumatlar tomonidan rasmiy tan olishning an'anaviy shakllaridan biridir. Tan olishning bu turi tan oluvchi davlatning mazkur davlat bilan t^oliq diplomatik munosabatlarni o'rnatishga tayyor ekanligini ifodalaydi.

De-yure tan olish oqibatida davlatlar oliy toifadagi diplomatik vakillar bilan almashadilar, tan olinuvchi davlatning xorijda ma'lum mulk va boshqa qimmatbaho buyumlarni tasarruf qilish huquqi hamda uni tan oluvchi davlat yurisdiksiyasidan immuniteti tan olinadi va hk.

XALQARO HUQUQ TAMOYILLARI TUSHUNCHASI VA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Xalqaro huquq tamoyillari — ijtimoiy amaliyot natijasida vujudga keladigan xalqaro huquqning yuridik mustahkamlangan asoslari bo'lib, subyektlari xatti-harakatining ustuvor qoidalari hisoblanadi.

Xalqaro huquq tamoyili — avvalambor, xalqaro huquq me'yoridir.

Xalqaro huquq tamoyillarining o'ziga xosligi ularning universalidir. Ya'ni xalqaro huquqning barcha subyektlari tamoyillarga qat'iy rioya qilishlari lozim, chunki mazkur tamoyillarni har

qanday tarzda b^x isn muqarrar ravishda xalqaro munosabatlarning boshqa ishtirokchilari qonuniy huquq va manfaatlariga daxl qilishga olib keladi Xalqaro qonun tamoyillari butun xalqaro-huquqiy me'yorlar tizimini qonuniylik mezonini hisoblanadi.

Xalqaro huquqning asosiy tamoyillari BMT Ustavida mustahkamlangan BMT f stavida tamoyillari juss cogens xarakterini kasb etish keng tan olingan ya'ni ular davlatlar tomonidan bekor qilinishi mumkin bo'lmagan oliy darajadagi majburiyatlar sanaladi.

Xalqaro huquqning aksariyat tamoyillari BMT Ustavining 2-moddasida qisqartirilgan va lo'nda qilib berilgan. Ushbu tamoyillar BMT Ustaviga davlatlar o'rtasida do'stona munosabatlar va hamkorlikka taallimon davlatlar xalqaro huquq tamoyillari to'rtinchi Deklaratsiyada ham Yevropada xavfsizlik va hamkorlik kengashi (YEXHK)ning YJ=S kimlovchisi nuqtasida batafsil yoritib berilgan.

Agar BMT Ustavida beshta tamoyilning nomi keltirilgan bo'lsa, Xalqaro huquqning to'rtinchi Deklaratsiyada ularning yettitasi ifodalab tushirilgan. Bular quydagilardir:

1. Kuch ishlatirish va tahdid qilmaslik tamoyili.
2. Xalqaro nizo tinch y'ol bilan hal etish tamoyili.
3. Davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik tamoyili.
4. Davlatlarning xalqaro hamkorlik tamoyili.
5. Davlatlarning suveren tengligi tamoyili.
6. Xalqlar va yatlarning o'z taqdirini o'zi vijdonan bajarish tamoyili.

7. Davlatlarning xalqaro majburiyatlarini vijdonan bajarish tamoyili.

Yevropada Xalqaro va Hamkorlik Kengashining Xelsinkidagi Yakkunlovchi Hujjatida mazkur tamoyillarga yana uchta qo'shilgan. Bular:

- chegaralar davlatlari;
- davlatlarning tashkildiy yaxshiligi;
- inson huquqlari va asosiy erkinliklarni hurmat qilishdir. Jahon hamjamiyatida turgan umumbashariy muammolarni hal etish zaruriyatini ifodalovchi yangi tamoyillar ham (masalan, atrof-muhitni himoya qilish majburiyati) shakllanmoqda.

Uzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida yuqorida kiritilgan tamoyillardan beshtasi aniq belgilangan va xalqaro huquqning

⁴² A. X. Saidov "Respublikasi va inson huquqlari bo'yicha xalqaro shartnomalar" -T, Adolat*, 2002, 19-20-b.

boshqa umum tan olingan tamoyil va me'yorlari»ni hurmatlash aytib otilgan. Xalqaro huquqning Konstitutsiyada k^orsatilmagan tamoyil va me'yorlan qatoriga inson huquqlarini hurmat qilish, xalqlar va millatlarning o^z taqdirini o^zi belgilash, davlatlarning xalqaro hamkorhgi, xalqaro majburiyatlarni vijdonan bajarish, xalqaro hamkorhk, davlatlarning hududiy yaxlitligi tamoyillari kiradi.

XALQARO HUQUQDA JAVOBGARLIK

Xalqaro huquqdajavobgarlik tushunchasi

Javobgarlik — xalqaro huquqning eng qadimiy institutlaridan bindir. Biroq, ushbu institutning huquqiy me'yorlari hanuzgacha kodifikatsiya qilinmagan, shu bois, u odatda pretsedentlar va sud qarorlari negizida shakllangan oddiy-huquqiy me'yorlarga asoslanadi.

Xalqaro-huquqiy javobgarlik — huquqbuzarlik subyekting xalqaro huquqni boshqa subyektiga yetkazgan zarari oqibatlarini bartaraf qilish bo'yicha yuridik majburiyatlaridir.

Xalqaro huquqbuzarlik xalqaro qilmishlarga va xalqaro Jinoyatlarga bo'linadi. Xalqaro jinoyatlarga xalqaro huquqning umum e'tirof etilgan tamoyillari va me'yorlarini buzadigan, shuning uchun butun jahon hamjamiyati tizimiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan alohida xavfli qilmishlar kiradi. ^ Xalqaro huquqda shakllangan umumiy tamoyilga ko'ra xalqaro g aynhuquqiy qilmishlar xalqaro-huquqiy javobgarlikni keltirib chiqaradi.

Javobgarlik masalalarini tartibga soluvchi me'yorlar, asosan, xalqaro shartnomalarda o'z aksini topgan, shuningdek, BMT va boshqa xalqaro tashkilotlarning Rezolutsiyalarida tasdiqlangan.

Xalqaro huquqda xalqaro javobgarlik deganda huquq me'yorlaridan kehb chiqadigan subyektiv majburiyatlarini buzgan, ya'ni xalqaro huquqqa xilof xatti-harakat sodir etgan subyekt uchun noqulay salbiy yuridik oqibatlar tushuniladi.

Xalqaro-huquqiy javobgarlik — xalqaro-huquqiy me'yorlarda belgilangan sanksiyalarni qo'llash natijasida kelib chiqadigan yuridik oqibatlardir.

^ Sanksiya, me'yorlarning zaruriy elementi ekanligi to'ldiridan-to'ldin ma'noda, huquqning har bir alohida me'yorida muayyan

sanksiya k○rsatilishi sifatida tushunilmasligi lozim. Bu milliy huquq uchun ham, xalqaro huquq uchun ham birdek tegishlidir.

Xalqaro huquqda eng avvalo, davlatlarning xalqaro javobgarligi xususida s○z boradi. 1969-yildan BMTning Xalqaro huquq Komissiyasi tegishli me'yorlarni kodifikatsiya qilish bilan shu○ullanib kelmoqda.

Davlatning har qanday xalqaro huquqqa xilof qilmishi ushbu davlatning xalqaro javobgarligini keltirib chiqaradi.

Davlat tomonidan xalqaro majburiyatlarning buzilishi, davlatning qilmishi ushbu majburiyat b○yicha davlatdan talab qilinadigan harakatga nomuvofiq b○lgan taqdirda namoyon b○ladi.

Faqat xalqaro huquq subyektlarigina xalqaro-huquqiy javobgarlik subyekti b○lishi mumkin. Jismoniy va mustaqil yuridik shaxslar oddiy huquqbuzarlik uchun bunday javobgarlikka tortilmaydilar, chunki bunda fuqarolik-huquqiy javobgarlik vujudga keladi.

Amaliyotda xalqaro huquq subyektlarining xatti-harakatlari davlat nomidan ish k○rishga haqli b○lgan davlat organlari va mansabdor shaxslarning harakatlarida ifodalanadi. Ularning xatti-harakatlari uchun davlat ○zining butun milliy boyligi bilan javob beradi.

XALQARO-HUQUQIY JAVOBGARLIK TURLARI VA SHAKLLARI

Xalqaro huquqqa xilof qilmish ikki toifaga, ya'ni: *xalqaro huquqbuzarlik va davlatlarning xalqaro jinoyatlariga* b○linadi. Davlatlar hamjamiyati tomonidan muayyan xalqaro huquqqa xilof qilmishlarni xalqaro javobgarlikka: moddiy va siyosiy javobgarlikka tortilishi mumkin.

Xalqaro-huquqiy javobgarlikning ikkita: siyosiy va moddiy turi mavjud.

Siyosiy xalqaro-huquqiy javobgarlik satifikatsiya shaklida ifodalanadi. Bu zarar k○rgan tarafni sodir etilgan huquqbuzarlik qaytarilmasligi t○qrisida ishontirish va uzr s○rash, huquqbuzarlikni sodir etishdagi aniq aybdorlarni jazolashdir.

Repressaliya deb yuritiladigan, huquqbuzarlikka javoban zarar k○rgan subyekt tomonidan amalga oshiriladigan z○rlik xatti-harakatlari (masalan, noqonuniy ravishda baliq ovlagani uchun baliq ovlash kemasini q○lga olish, mulkni xatlash yoki musodara qilish kabilar) singari siyosiy javobgarlik shaklini ham eslab ○tish lozim.

boshqa umum tan olingan tamoyil va me'yorlari»ni hurmatlash aytib
tilgan. Xalqaro huquqning Konstitutsiyada krsatil'magan tamoyil
va me'yorJari qatoriga inson huquqlarini hunnat qiiish, xalqlar va
millatlarning z taqdirini zi beJgilash, davlatlarning xalqaro
hamkoriigi, xalqaro majburiyatlarni vijdonan bajarish, zaro
hamkoriik, davlatlarning hududiy yaxlitligi tamoyillari kiradi.

XALQARO HUQUQDA JAVOBGARLIK

Xalqaro huquqdajavobgarlik tushunchasi

Javobgarlik — xalqaro huquqning eng qadimiy institutlaridan
biridir. Biroq, ushbu institutning huquqiy me'yorlari hanuzgacha
kodifikatsiya qilinmagan, shu bois, u odatda pretsedentlar va sud
qarorlari negizida shakllangan oddiy-huquqiy me'yorlarga
asoslanadi.

Xalqaro-huquqiy javobgarlik — huquqbuzarlik subyekting
xalqaro huquqni boshqa subyektiga yetkazgan zarari oqibatlarini
bartaraf qilish b'yicha yuridik majburiyatlaridir.

Xalqaro huquqbuzarlik xalqaro qilmishlarga va xalqaro
jinoyatlarga b'linadi. Xalqaro jinoyatlarga xalqaro huquqning
umum e'tirof etilgan tamoyillari va me'yorlarini buzadigan, shuning
uchun butunjahon hamjamiyati tizimiga salbiy ta'sir krsatadigan
alohida xavfli qilmishlar kiradi.

Xalqaro huquqda shakllangan umumiy tamoyilga k'ra xalqaro
ayrihuquqiy qilmishlar xalqaro-huquqiy javobgarlikni keltirib
chiqaradi.

Javobgarlik masalalarini tartibga soluvchi me'yorlar, asosan,
xalqaro shartnomalarda z aksini topgan, shuningdek, BMT va
boshqa xalqaro tashkilotlarning Rezolutsiyalarida tasdiqlangan.
Xalqaro huquqda xalqaro javobgarlik deganda huquq me'yor-
laridan kelib chiqadigan subyektiv majburiyatlarini buzgan, ya'ni
xalqaro huquqqa xilof xatti-harakat sodir etgan subyekt uchun
noqulay salbiy yuridik oqibatlar tushuniladi.

Xalqaro-huquqiy javobgarlik — xalqaro-huquqiy me'yorlarda
belgilangan sanksiyalarni q'llash natijasida kelib chiqadigan yuridik
oqibatlardir.

Sanksiya, me'yor)arning zaruriy elementi ekanligi t'ridan-
t'ri ma'noda, huquqning har bir alohida me'yorida muayyan

sanksiya k○rsatilishi sifatida tushunilmasligi lozim. Bu milliy huquq uchun ham, xalqaro huquq uchun ham birdek tegishlidir.

Xalqaro huquqda engavvalo, davlatlarning xalqaro javobgarligi xususida s○z boradi. 1969-yildan BMTning Xalqaro huquq Komissiyasi tegishli me'yorlarni kodifikatsiya qilish bilan shu○ullanib kelmoqda.

Davlatning har qanday xalqaro huquqqa xilof qilmishi ushbu davlatning xalqaro javobgarligini keltirib chiqaradi.

Davlat tomonidan xalqaro majburiyatlarning buzilishi, davlatning qilmishi ushbu majburiyat b○yicha davlatdan talab qilinadigan harakatga nomuvofiq boigan taqdirda namoyon b○ladi.

Faqat xalqaro huquq subyektlarigina xalqaro-huquqiy javobgarlik subyekti b○lishi mumkin. Jismoniy va mustaqil yuridik shaxslar oddiy huquqbuzarlik uchun bunday javobgarlikka tortilmaydilar, chunki bunda fuqarolik-huquqiy javobgarlik vujudga keladi.

Amaliyotda xalqaro huquq subyektlarining xatti-harakatlari davlat nomidan ish k○rishga haqli b○lgan davlat organlari va mansabdor shaxslarning harakatlarida ifodalanadi. Ularning xatti-harakatlari uchun davlat ○zining butun milliy boyligi bilan javob beradi.

XALQARO-HUQUQIY JAVOBGARLIK TURLARI VA SHAKLLARI

Xalqaro huquqqa xilof qilmish ikki toifaga, ya'ni: *xalqaro huquqbuzarlik va davlatlarning xalqaro jinoyatlariga* b○linadi. Davlatlar hamjamiyati tomonidan muayyan xalqaro huquqqa xilof qilmishlarni xalqaro javobgarlikka: moddiy va siyosiy javobgarlikka tortilishi mumkin.

Xalqaro-huquqiy javobgarlikning ikkita: siyosiy va moddiy turi mavjud.

Siyosiy xalqaro-huquqiy javobgarlik satifikatsiya shaklida ifodalanadi. Bu zarar k○rgan tarafni sodir etilgan huquqbuzarlik qaytarilmasligi t○qirida ishontirish va uzr s○rash, huquqbuzarlikni sodir etishdagi aniq aybdorlarni jazolashdir.

Repressaliya deb yuritiladigan, huquqbuzarlikka javoban zarar k○rgan subyekt tomonidan amalga oshiriladigan z○rlik xatti-harakatlari (masalan, noqonuniy ravishda baliq ovlagani uchun baliq ovlash kemasini q○lga olish, mulkni xatlash yoki musodara qilish kabilar) singari siyosiy javobgarlik shaklini ham eslab ○tish lozim.

Repressaliyadan retorsiyani farqlash kerak. Retorsiya — huquqbuzarlili hisoblanmaydigan, lekin d^ostona munosabatlarga zid b^olgan [^]atti-harakatlar bilan bo^oliq b^olgan (masalan, nod^ostona tarzda^o bayonotga javoban elchilarni chaqirib olish) javob choralafidir.

Restitutsiya va reparatsiya davlatlarning moddiy javobgarlik shakli hisoblattadi. Restitutsiya — huquqbuzar davlat tomonidan noqonuniy ravishda egallab olingan moddiy boyliklarni zarar k^organ davlatga qaytarish yoki ular y^oq b^olib ketgan taqdirda, zararni boshqa teng qiymatli moddiy boyliklar bilan qoplashdir. Reparatsiya — talofat k^organ davlatga yetkazilgan moddiy zararni (shu jumladart, olinmay qolingani foydani ham) pul yoki natura shaklida qoplashdir.

Moddiy xalqaro-huquqiy javobgarlik restitutsiya (huquqbuzarlikka qadar b^olgan moddiy holatni tiklash) va reparatsiya (zarar k^organ tarafga yetkazilgan zararni pul yoki boshqa tarzda qoplash) shakllaxida amalga oshirilishi mumkin b^olgan, yetkazilgan moddiy zararni qoplash majburiyatida ifodalanadi.

XALQARO-HUQUQIY JAVOBGARLIKNING KELIB CHIQISH ASOSLARI

Siyosiy javobgarlik boshqa subyektlarning manfaatlarini himoya qiluvchi xalqaro huquq me'yorlarini buzish (masalan, diplomatik vakolatxonalafning daxlsizligini buzish) holatidan kelib chiqadi.

Moddiy javobgarlik xalqaro huquq me'yorlarini buzish (masalan, diplomatik vaKolatxonalarning daxslizligini buzish) holatini kelib chiqadi.

Moddiy javobgarlik xalqaro huquq me'yorlarini buzish holatlari majmuining mayjudligidan, huquqbuzarlik oqibatida mulkiy zarar kelib chiqishi va huquqbuzarlik bilan zarar ^ortasida bevosita sababli bo^olanishning mavjudligidan kelib chiqadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Yetakchi adabiyotlar:

- Karimov I.A.** O'zbekiston: milliy istiqbol, iqtisod, siyosat, mafkura. T.1. —T.: 1996.
- Karimov I.A.** Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. T.2. — T.: 1996.
- Karimov I.A.** Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T.3. —T.: 1996.
- Karimov I.A.** Bunyodkorlik yo'lidan. T.4. — T.: 1996.
- Karimov I.A.** Yangicha fikrlash va ishlash davr talabi. T.5. — T.: 1997.
- Karimov I.A.** Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. T.6. — T.: 1998.
- Karimov I.A.** Biz kelajagimizni o'z qo'imiz bilan quramiz. T.7. — T.: 1999.
- Karimov I.A.** Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot — pirovard maqsadimiz. T.8. — T.: 2000.
- Karimov I.A.** Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. T.9. — T.:2001.
- Karimov I.A.** Xavfsizlik va tinchlik uchun kurashmoq kerak. T, 10. — T.:2002.
- Karimov I.A.** O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari. // O'zbekiston ovozi. 2002-yil 31-avgust.
- Karimov I.A.** O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari. — T.: «O'zbekiston», 2003.
- Karimov I.A.** Vatanimizning tinchligi va xavfsizligi o'z kuch-qudratimizga, xalqimizning hamjihatligi va bukilmas irodasiga bog'liq. — T.: «O'zbekiston», 2004.
- Karimov I.A.** Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb hisoblashar edi. — T.: «O'zbekiston», 2005.
- Karimov I.A.** O'zbek xalqi hech qachon hech kimga qaram bo'lmaydi. —T.: «O'zbekiston», 2005.
- Karimov I.A.** Bizning bosh maqsadimiz — jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizasiya va isloh etishdir. — T.: «O'zbekiston», 2005.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарhlar. — T.: «Ўзбекистон», 2001. JLAJS* \ K, ^ -cX ^<< <\

Saidov A., Tadjixanov U., Odilqoriyev X. travlat va huquq asoslari. — T.: «Sharq», 2002.

Islomov Z., Husanov O., Mirhamidov M. Huquqshunoslik. Ma'ruzalar matni. — T.: 2000.

Islomov Z., Mirhamidov M. Huquqshunoslik. — T.: «Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi», 2002.

Huquqshunoslik. — T.: SPIUL, 2002.

Islomov Z. Davlat va huquq: umumnazariy masalalari. — T.: «Adolat», 2000.

Xolmaminov Q.T. Ўзбекистонда huquqiy davlat qurish. — T.: 1998.

Xolmaminov Q.T. Davlat va huquq nazariyasi. — T.: 1998.

Davlat va huquq asoslari: Izohli luqat. — T.: 1996.

Davlat va huquq nazariyasi. — T.: TDYUI, 2000.

НсjiaMOB 3.H. Teopufl rocy/japcTBa H npasa. H. I, II. — T.: 1997.

ННKHITHH A.<P. 200 BonpocoB H OTBCTOB no oCHOBaM rocy-
^apcTBa n npaBa. — M.: 1998.

rpüüüüinia E.II. OCHOBM rocyflapcTBa H npaBa. — M.: 1995.

JKepyroB P.T. Teoppa rocyapcTBa H npaBa. — M.: 1995.

Tadjixanov U., Saidov A. Huquqiy madaniyat nazariyasi. 2 tomli. — T.:2001.

Ma'muriy javobgarlik tloqrisidagi kodeksga sharhlar. — T.: 2000.

Alimov X.R. Ma'muriy huquq. Darslik. —T.: 1995.

Zokirov I.B. Fuqarolik huquqi. Darslik. I qism. — T.: «Adolat», 1996.

Abdusalomov M. Ўзбекистон Respublikasining fuqarolik huquqi. Darslik. II qism. — T.: 1999.

Fuqarolik huquqi. Darslik. — T.: TDYUI. «Adolat», 1999.

Egamberdiyev E. Fuqarolik protsessual huquqiy munosabatlar. — T.:«Adolat», 2000.

Rahmonqulov X.R. Ўзбекистон Respublikasi Fuqarolik Kodeksining I va II qismlariga umumiy tavsif va sharhlar, 2-jild, — T.: 1997-1999.

Rahmonqulov X.R. Oldi-sotdi shartnomasi. — T.: 2000.

Rahmonqulov X.R. Xususiy mulk va uning daxlsizligi. — T.: «Adolat», 2000.

- Toshev B.** Mualliflik huquqi. — T.: 1997.
- Husanov O.** va boshqalar. Inson huquqlari. — T.: «Sharq», 1997.
- Husanov O.** O'zbekiston Respublikasi davlat organlari. — T.: «Sharq», 1996.
- Husanov O.** Mustaqillik va mahalliy hokimiyat. — T.: «Sharq», 1996.
- Topildiyev V.** Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish kursi boshqaruvi qo'llanma. — T.: 2003.
- Gasanov M.** O'zbekiston Respublikasi mehnat shartnomasi. — T.: «Adolat», 1996.
- Vohidova A.A.** Bank huquqi. — T.: 2000.
- Dadaboyev Yu.** Soliqlar. Farqlari, 1999.
- Tursunov.** Mehnat huquqi. O'quv qo'llanma. — T.: 2000.
- Inoyatov A. A.** Mehnat huquqi. — T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», 2002.
- Otaxonjayev F.** Nikoh va uni huquqiy tartibga solinishi. — T.: «O'zbekiston», 2000.
- O'zbekiston Respublikasi Oila Kodeksiga sharhlar. — T.: 2000.
- Hayitboyev E.R.** Ekologiya huquqi. O'quv qo'llanma. — T.: 2001.
- Usmonov M.B.** Yer va qonun. — T.: «Adolat», 1994.
- Xolmuminov J.T.** Ekologiya va qonun. — T.: «Adolat», 2000.
- Mirzayev T.** O'zbekiston Suv havzalari va havo ifloslanishiga qarshi tergov ishlarini olib borish yuzasidan uslubiy qo'llanma. — T.: «Kamolot», 1999.
- Kojisacoe O.C.** Me>KflyHapoflHO-npaBOBaa oxpaHa oKpyacaromeH cpe/ibi. — M.: 1982.
- Mualliflar jamoasi. Jinoyat huquqi. Darslik. — T.: «Adolat», 1998.
- Rustamboyev M.X.** Jinoyat huquqi. — T.: TDYUI, 2003.
- O'zbekiston Respublikasi Jinoyat Kodeksiga sharhlar. — T.: 1997.
- Qurbonov R.** Zaruriy mudofaa. — T.: 1999.
- Saidov A.** Xalqaro huquq. 2 tomlik. — T.: 2001.
- Tuzmuhamedov R.** Xalqaro huquq asoslari. — T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», 1998.
- Ma30B B.A.** OTBeTCTBeHHocTb B MeacayHapoaHOM npaBe. — M.: 1979.

Normativ hujjatlar:

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. — Т.: «Ўзбекистон», 2003-йил.

Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг mustaqilligi asoslari to'g'risida»gi 1991-yil 31-avgust konstitutsiyaviy qonuni // Ўзбекистон Республикаси Oliy Kengashining axborotnomasi. 1991-yil 11-son.

Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi 1993-yil 28-dekabr qonuni // Ўзбекистон Республикаси Oliy Kengashining axborotnomasi. 1994-yil 1-son.

Ўзбекистон Республикасининг «Referendum yakunlari hamda davlat hokimiyati tashkil etilishining asosiy printsiplari to'g'risida»gi 2002-yil 4-aprel Konstitutsiyaviy qonuni // Xalq so'zi, 2002-yil 5-aprel.

Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi 2003-yil 24-aprel Qonuni // Xalq so'zi, 2003-yil 21-may.

Ўзбекистон Республикаси Oliy Kengashining «Ўзбекистон Республикасининг davlat mustaqilligini e'lon qilish to'g'risida»gi 1991-yil 31-avgust qarori // Ўзбекистон Республикаси Oliy Kengashining axborotnomasi. 1991-yil 11-son.

Jamiatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish milliy dasturi // Ўзбекистон Республикаси Oliy Majlisining axborotnomasi. 1997-yil 9-son.

Ўзбекистон Республикасининг Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi (22.09.94-yilda qabul qilingan va 01.04.1995-yildan amal qila boshlagan). — Т.: «Adolat», 2001.

Ўзбекистон Республикасининг Fuqarolik kodeksi (I qismi 21.12.1995-yilda qabul qilinib, II qismi 29.08.1996-yilda qabul qilinib, 01.03.1997-yildan amal qila boshlagan). — Т.: «Adolat», 1996.

Ўзбекистон Республикасининг Fuqarolik-protsessual kodeksi (30.08.1997-yilda qabul qilinib, 01.01.1998-yildan amal qila boshlagan). — Т.: Adliya vazirligi. «Adolat», 2001.

Ўзбекистон Республикасининг Mehnat kodeksi (21.12.1995-yilda qabul qilinib, 01.04.1996-yildan amal qila boshlagan). — Т.: «Adolat», 1999.

Ўзбекистон Республикасининг Jinoyat kodeksi (22.09.1994-yilda qabul qilinib, 01.04.1995-yildan amal qila boshlagan). — Т.: «Adolat», 2001.

Ўзбекистон Республикасининг Jinoyat-protsessual kodeksi (22.09.94-yilda qabul qilinib, 01.04.95-yildan amal qila boshlagan). — T.: Adliya vazirligi. «Adolat», 2001.

Ўзбекистон Республикасининг Jinoyat-ijroiya kodeksi (22.09.94-yilda qabul qilinib, 01.04.95-yildan amal qila boshlagan).

Ўзбекистон Республикасининг Oila kodeksi (30.04.98-yilda qabul qilinganva 01.09.1998-yildan amal qila boshlagan). —T.: «Adolat», 1998.

Ўзбекистон Республикасининг Yer kodeksi va qishloq xojaligiga oid qonun hujjatlari. — T.: «Adolat», 1999.

Ўзбекистон Respublikasi Soliq kodeksi (02.04.1997-yilda qabul qilinib, 01.01.1998-yildan amal qila boshlagan). — T.: «Ўzbekiston», 1999.

Ўзбекистон Respublikasi Bojxona kodeksi (26.12.1997-yilda qabul qilinib, 01.03.1998-yildan amal qila boshlagan). — T.: «Adolat», 2000.

Ўзбекистон Respublikasi Xo'jalik-protsessual kodeksi (30.08.1997-yilda qabul qilinib, 01.01.1998-yildan amal qila boshlagan).

Ўзбекистон Respublikasi Havo Kodeksi. — T.: «Adolat», 2000.

Ўзбекистон Respublikasi Shaharsozlik kodeksi (04.04.2002-yildan qabul qilingan va amal qila boshlagan).

Ўзбекистон Respublikasi Uy-joy kodeksi (24.12.1998-yilda qabul qilingan va amal qila boshlagan). — T.: «Adolat», 1999.

KofleKC noBeaeHna ZIOJDKHOCTHHX JIHII no nofljiepxaHHio npaBonopafIKa. 17.12.1979 roay npHHHTaa TA OOH. Ўзбекистон Respublikasi 30.08.1997-yilda bu Kodeksga qo'shilgan.

Ўзбекистон Республикасининг «Fuqarolik to'g'risida»gi 1992-yil 2-iyul qonuni // Ўзбекистон Respublikasi Oliy Kengashining axborotnomasi. 1992, 9-son.

Ўзбекистон Республикасининг «Ta'lim to'g'risida»gi 1997-yil 29-avgust qonuni // Ўзбекистон Respublikasi Oliy Kengashining axborotnomasi. 1997, 9-son.

Ўзбекистон Республикасининг «Prokuratura to'g'risida»gi 1992-yil 9-dekabr qonuni (yangi tahrir) // Ўзбекистон Respublikasi Oliy Kengashining axborotnomasi. 1993, 1-son.

Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Respublikasi Vazirlar Mahkamasi to'g'risida»gi 1993-yil 6-may qonuni // Ўзбекистон Respublikasi Oliy Kengashining axborotnomasi. 1993, 5-son.

Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Respublikasi Vazirlar Mahkamasi to'g'risida»gi 1993-yil 6-may qonuni. //

Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993. 5-сон.

Ўзбекистон Республикасининг «Фуқароларнинг Ўзини-Ўзи бoshqarish organlari тўғрисида»ги 1999-йил 14-апрел қонуни // Xalq sўзи, 1999, 11 may.

Ўзбекистон Республикасининг «Sudlar тўғрисида»ги 1993-йил 2-sentabr қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. 1993, 10-сон.

Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида»ги 1995-йил 30-avgust қонуни // Xalq sўзи. 1995, 12-sentabr.

Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Президенти saylovi тўғрисида»ги 1991-йил 18-noyabr (26.12.1997-yildagi va 19.08.1999-yildagi ўzgarish va qo'shimchalari bilan) қонуни.

Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Олий Majlisiga saylov тўғрисида»ги 1993-йил 28-dekabr (26.12.1997-yildagi va 19.08.1999-yildagi ўzgarish va qo'shimchalari bilan) қонуни.

Ўзбекистон Республикасининг «Xalq deputatlari viloyat, tuman va shahar kengashlariga saylov тўғрисида»ги 1994-йил 5-may (26.12.1997, 25.12.1998 va 19.08.1999-yildagi ўzgarish va qo'shimchalari bilan) қонуни.

Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Markaziy Saylov Komissiyasi тўғрисида»ги 1998-йил 30-aprel (25.12.1998-yildagi va 19.08.1999-yildagi ўzgarish va qo'shimchalari bilan) қонуни.

Ўзбекистон Республикаси «Tabiatni muhofaza qilish тўғрисида»ги қонуни. — T.: 1992.

Ўзбекистон Республикаси «Suv va suvdan foydalanish тўғрисида»ги қонуни. — T.: 1993, 6-may.

Ўзбекистон Республикаси «Qirmon тўғрисида»ги қонуни. — T.: 1999, 15-aprel.

Ўзбекистон Республикаси «Davlat sanitariya nazorati тўғрисида»ги қонуни (yangi tahrir). 1998. 30-aprel.

Ўзбекистон Республикаси «Mahalliy davlat hokimiyati тўғрисида»ги қонуни. 1993-йил 2-sentabr.

Tadbirkorlik тўғрисидаги қонун hujjatlari. 5-, 6-, 7-kitoblari. — T.: 1999.

MUNDARIJA

Kirish

3

I Mavzu

DAVLAT VA HUQUQ ASOSLARI

1-§. Davlat tushunchasi va mohiyati.....	6
2-§. Davlatning kelib chiqishi va unga doir nazariyalar	9
3-§. Davlatning belgilari va huquqiy davlat.....	12
4-§. Davlatning funksiyalari	18
5-§. Davlatning shakllari	20
6-§. Davlat mexanizmi	25
7-§. Huquq va uning belgilari	26
8-§. Huquq ijtimoiy norma.....	28
9-§. Axloq va huquq.....	32
10-§. Huquq manbalari.....	36
11-§. Huquqiy munosabatlar va ularning tuzilishi	41
12-§. Huquqbuzarlik va yuridik javobgarlik	44

II Mavzu

MA'MURIY HUQUQ ASOSLARI

1-§. Ma'muriy huquq tushunchasi.....	47
2-§. Ma'muriy huquq manbalari	50
3-§. Ma'muriy-huquqiy normalar va munosabatlar	52
4-§. Ma'muriy majburlov	58
5-§. Ma'muriy huquqbuzarlik va javobgarlik.....	60

III Mavzu

FUQAROLIK HUQUQI ASOSLARI

1-§. Fuqarolik huquqi tushunchasi va manbalari	69
2-§. Fuqaroviy-huquqiy munosabatlar ishtirokchilari	71
3-§. Mulk huquqi	75
4-§. Majburiyat huquqi	77
5-§. Fuqaroviy-huquqiy javobgarlik.....	80

IV Mavzu

ISTE'MOLCHILARNING HUQUQINI HIMOYA QILISH ASOSLARI

* 1-§. Iste'molchi tushunchasi	84
~ 2-§. Iste'molchi huquqlarini himoya qilishda qonun hujjatlari va xalqaro shartnomalar	87 ^ _
3-§. Iste'molchining haq-huquqlari	90 jx
4-§. Iste'molchiga zarar yetkazilgandagi javobgarlik	91 <-/

V Mavzu

MEHNAT HUQUQI ASOSLARI

^ 1-§. Mehnat huquqi tushunchasi va predmeti	94
2-§. Mehnatga oid munosabatlar	96
{ 3-§. Mehnat huquqi manbalari	100
~ 4-§. Mehnat shartnomasi	110
5-§. Mehnat haqi miqdori va boshqa shartlar	115
6-§. Mehnat shartnomasini tuzish	777 *
7-§. Ish vaqti tushunchasi va uning turlari	123 E—L^

VI Mavzu

OILA HUQUQI ASOSLARI

^ V 1-§. Oila huquqi tushunchasi va predmeti	140 J"
--	--------

VII Mavzu

EKOLOGIYA HUQUQI ASOSLARI

N/ v 1-§. Ekologiya huquqining tushunchasi, xususiyatlari va umumiy ekologiya tizimida tutgan □ rni	154
2-§. Ekologiya huquqining asosiy y □ nalishlari va predmeti	757
3-§. i. Ekologiya huquqining tamoyillari, usullari va tizimi	159
4-§. Tabiatni muhofaza qilish prinsiplari (qoidalari)	164
5-§. □ zbekistonning ekologik siyosati	767
6-§. Ekologiya npzorotining tushunchasi, maqsadi, vazifasi va usullari	770
7-§. Ekologiya na? oratining tizimi	772
8-§. Ekologik ekspertizasining tushunchasi, maqsadi, tamoyillari va usullari	775
9-§. Ekologik qonun hujjatlarni buzganlik uchun javobgarlik tushunchasi, mohiyati xa turlari	776

10-§. Ekologik huquqbuzarliklar uchun m ^u muriy javobgarlik.	177
11-§. Ekologik jinoyatlar uchun javobgarlik	179

VIII Mavzu

JINOYAT HUQUQI ASOSLARI

1-§. Jinoyat huquqi tushunchasi, predmeti, usuli, vazifalari va prinsiplari	182
2-§. Jinoyat va jinoyatchilik tushunchasi	184
Jinoyat qonuni	187
Jinoyat javobgarlik va uning asoslari	189
Aybsizlik prezumpsiyasi	189
Tamom b ^u lmagan jinoyatlar	193
^Jazo tushunchasi, maqsadlari va turlari	197

IX Mavzu

Xalqaro huquq asoslari	200
1-§. Xalqaro huquqning paydo b ^u lishi	200
2-§. Xalqaro huquq tushunchasi (t ^u rifi)	200
3-§. Xalqaro huquq obyektlari	203
4-§. Xalqaro huquq funksiyalari	204
5-§. Xalqaro huquq va davlatlarning milliy huquqiy tizimi	204
6-§. Xalqaro ommaviy huquq va xalqaro xususiy huquq	205
7-§. Xalqaro huquqda me'yorlarni yaratish jarayoni	205
8-§. Xalqaro huquq tizimi	206
9-§. ^u zbekiston Respublikasi tashqi siyosati va diplomatiyasi.	206
10-§. Xalqaro-huquqiy munosabatlar	208
Xalqaro huquq manbalari	208
Xalqaro huquq normalari tushunchasi	208
Xalqaro huquq normalarini tasniflash (klassifikatsiyalash)	209
Xalqaro huquq manbalari tushunchasi	211
Xalqaro huquqning asosiy manbalari	211
Xalqaro huquq subyekti tushunchasi	274
Davlat - xalqaro huquqning asosiy subyekti	275
Davlatga ^u xshash tuzilmalar — xalqaro huquq subyekti	276
Millatlar yoki xalqlar — xalqaro huquq subyekti sifatida	277
V Xalqaro tashkilotlar — xalqaro huquq subyekti sifatida	277
' ^u zbekiston Respublikasi — xalqaro huquq subyekti	278
Xalqaro-huquqiy tan olish	219

<i>Xalqaro huquq tamoyillari tushunchasi va o'ziga xos xususiyatlari</i>	<i>220</i>
<i>Xalqaro huquqda javobgarlik</i>	<i>222</i>
<i>Xalqaro huquqda javobgarlik tushunchasi</i>	<i>222</i>
<i>Xalqaro-huquqiy javobgarlik turlari va shakllari</i>	<i>223</i>
<i>Xalqaro-huquqiy javobgarlikning kelib chiqish asoslari</i>	<i>224</i>
<i>Foydalanilgan adabiyotlar</i>	<i>225</i>

*Ushbu darslikni tayyorlashda yaqindan yordam bergan
Ўzbekiston Milliy Universiteti Huquqshunoslik fakulteti
Ўqituvchilari V.Topildiyev, A.ToshpЎlatov, LHamroyev va
N.DЎstmammedovalarga Ўz minnatdorchiligimizni bildiramiz.*

Ўquv-uslubiy nashr

**JAVODBEK YOQUBOV
ERGASH HAYITBOYEV**

**HUQUQSHUNOSLIK
Darslik**

Muharrir AzizSAID Badiiy muharrir Bahriddin **BOZOROV**
Tex. muharrir Yelena **DEMCHENKO** Musahhih Nargiza
MINAHMEDOVA Kompyuterda sahifalovchi Rostislav
YESAULENKO